Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

2002

NATIONALMUSEETS ARBEJDSMARK

Nationalmuseets Arbejdsmark 2002

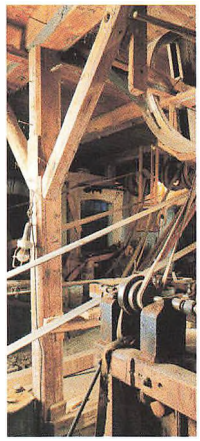

Nationalmuseets Arbejdsmark 2002

Nationalmuseets Arbejdsmark 2002

Redaktion: *Jørgen Nordqvist* og *Bente Gammeltoft*

© Nationalmuseet
ISBN: 87-7468-425-6
ISSN: 0084-9308
Printed in Denmark 2002

Grafisk form og sats: *Freddy Pedersen*
Repro og tryk: Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S, Herning
Skrift: Bembo
Bogbinder: Jysk Bogbinderi, Holstebro

Oversættelse og sprogrevision af engelske tekster: *James Manley*

Udgivet af:
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K

Denne udgave er udsendt til medlemmer af
Museumsklubben Nationalmuseets Venner

Salg til boghandlere:
Poul Kristensen Grafisk Virksomhed A/S
Aakirkebyvej 2
7400 Herning

Omslaget:
"Maskinhuset", Lyshøfts karetmager-, tømrer- og snedkerværksted, Møn.
Værkstedet bliver en del af Frilandsmuseets Andelsby. Se artiklen s. 171-190.
Foto: Roberto Fortuna.

Interior from a coach-building and carpentry workshop. This workshop
will be included in the "Co-op Town" of the Open Air Museum at Sorgenfri.

Indhold

Forord · *6*

Vrigsted kirke · *9*
En bygningshistorisk opdagelsesrejse gennem 900 år
Af Kirsten Trampedach, Sissel F. Plathe og Peter Bech-Jensen

Faren fra Luften · *27*
En udstilling om det civile luftværn i Danmark under 2. verdenskrig
Af Bjørn Schreiber Pedersen og Thomas Bendixen

Tilbage til Færøerne · *37*
Deling af Nationalmuseets færøske samlinger
Af Arne Thorsteinsson og Carsten U. Larsen

Sluppen Ruth · *55*
150 års sejlende kulturhistorie
Af Morten Gøthche

Jordens nordligste stenalder · *71*
Nye undersøgelser af pionerbebyggelsen i Grønland
Af Jens Fog Jensen og Kristoffer Buck Pedersen

Plastic på museum · *85*
Historie, nedbrydning og bevaring
Af Yvonne Shashoua og Mads Chr. Christensen

Lady Li og Generalen · *101*
To kinesiske aneportrætter fra 1600-tallet
Af Joan Hornby

Vasagård og Rispebjerg · *119*
To indhegnede bopladser fra yngre stenalder på Bornholm
Af Flemming Kaul, Finn Ole Nielsen og Poul Otto Nielsen

Lykkebringende klokker · *139*
Et romersk tintinnabulum i Antiksamlingen
Af Bodil Bundgaard Rasmussen

Jagten på Gurre · *149*
Nye arkæologiske undersøgelser af Valdemar Atterdags borg
Af Vivian Etting, Lone Hvass og Charlotte Boje H. Andersen

Et træværksted til Frilandsmuseets Andelsby · *171*
Lyshøfts karetmager-, tømrer- og snedkerværksted fra Mon flytter på museum
Af Niels Erik Jensen, Morten Kvist Jensen og Henrik Vensild

Danmarkshistorier 1660-2000 · *191*
Seks historier fra samtiden
Af Lars K. Christensen, Wibeke Hansen, Helle Leilund, Lykke L. Pedersen, Lene Skodborg og Birgit Vorre

Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 2002 · *208*

Forord

Af Carsten U. Larsen
DIREKTØR FOR NATIONALMUSEET

Verden er omskiftelig. Det gælder også på Nationalmuseet. Bedst som vi havde planlagt årets arbejde, blev vore muligheder beskåret af finansloven. Og omtrent samtidig kom nyheden om, at vor chef, Steen Hvass, flyttede til direktørkontoret på Kulturarvsstyrelsen.

Hvad angår det sidste, takker vi Steen Hvass for hans virke på Nationalmuseet, og vi ser frem til et fortsat godt og frugtbart samarbejde med Kulturarvsstyrelsen. Med hensyn til finansloven stiller det sig selvsagt anderledes. Allerede for sommeren måtte vi nedlægge mere end 40 stillinger, og med de kommende års budgetudsigter forestår en mindst lige så smertelig proces i 2003.

Kulturhistorisk forskning og formidling kræver nytænkning. Nytænkning er selve forskningens væsen, og løsningen af ét spørgsmål bringer mange nye på banen. Vor indsigt i forudsætningerne og bevæggrundene for menneskets handlinger gennem historien når aldrig til et mætningspunkt.

På samme måde stiller den stadig mere komplekse omverden nye krav og ønsker til formidlingen af museets virke. Aktualitet og nye formidlingsformer er delvise svar på udfordringerne. Som eksempel kan tages Danmarks formandskab for EU, hvor udvidelsen af EU med bl.a. lande omkring Østersøen stod højt på dagsordenen. Vor store særudstilling i efteråret 2002 om Mare Balticum kunne i den forbindelse medvirke til at afdække de sidste 1000 års Østersøhistorie med beretninger om de mange handelsmæssige, religiøse, kulturelle, personlige og krigeriske forbindelser, der gennem tiderne har forbundet folkene omkring Østersøen. Som noget nyt prøvede vi at lade det kulturhistoriske indhold på Østersø-udstillingen blive suppleret med en række nutidskunstneres bud på deres opfattelse af vort fælles hav.

I den kommende tid skal nytænkning også præge Nationalmuseets tilretning til en dårligere økonomisk situation. Reduktionerne i museets midler vil naturligvis få en stigende gennemslagskraft i de kommende år, og først i 2003 vil vi have fuldt overblik over konsekvenserne.

Nationalmuseet har af samfundet fået en stor og spændende arbejdsopgave, og vi vil fortsat holde den museumsfaglige fane højt til gavn for almenheden som hele betragtet. Jeg håber, at denne bogs pluk fra vor arbejdsmark vidner om det.

Preface

By Carsten U. Larsen
DIRECTOR GENERAL OF THE NATIONAL MUSEUM

We live in an ever-changing world. This is equally true at the National Museum of Denmark. Just as we had planned this year's work, our possibilities were considerably curtailed by the national budget for 2002. And at about the same time the news came that our director, Steen Hvass, had been appointed director of the new National Cultural Heritage Agency.

As for the last item of news, we thank Steen Hvass for his work at the National Museum and we look forward to continued fine and fruitful cooperation with the National Cultural Heritage Agency. With regard to this year's national budget the outlook is of course different. Before the summer we already had to trim away more than 40 posts, and given the budget prospects for the years ahead we can expect a process at least as painful in 2003.

Research on and dissemination of cultural history require innovative thinking. Such thinking is the very essence of research, and the solution of one issue brings many new questions into play. Our insight into the background and motives for human actions throughout history will never reach saturation point.

In the same way, the increasingly complex world that surrounds us means new demands and new wishes for the presentation of the museum's work. Topicality and new informative initiatives and media are partial answers to the challenges. An example is Denmark's current chairmanship of the EU, where the enlargement of the community to incorporate among others the countries around the Baltic shores has been high on the agenda. Our large special exhibition in the autumn of 2002, *Mare Balticum*, may in that respect help to shed light on a thousand years of the history of the Baltic area with accounts of the many commercial, religious, cultural, personal and military links that have been forged down through the ages around the Baltic. As a new feature we have supplemented the cultural history content of the Baltic exhibition with a number of contemporary artists' views of the sea we share.

In the time ahead, innovative thinking must also typify the adaptation of the National Museum to straitened financial circumstances. The cuts in the Museum's funding will of course gather impact in the years ahead, and only in 2003 will we have a full overall view of the consequences.

Society has entrusted the National Museum with a great and exciting task, and we will continue to keep the museum's standards of expertise high for the benefit of the general public as a whole. I hope that this book's selections from our field of work will testify to this.

DIG
401
488
NADER
365
432
700
206
575

Vrigsted Kirke

En bygningshistorisk opdagelsesrejse gennem 900 år

Af Kirsten Trampedach, Sissel F. Plathe og Peter Bech-Jensen

Nord for Vejle Fjord, omkring en halv snes kilometer vest for Juelsminde, ligger den lille landsby Vrigsted, hvis sognekirke er en af landets fineste middelalderbygninger. I årene 1999 til 2001 gennemgik kirkens indre en restaurering, som resulterede i et helt atypisk og usædvanligt kirkerum. I stedet for at vende tilbage til det traditionelle hvidkalkede rum valgte man at lade de blotlagte vægge og hvælv stå med sporene efter hen ved 900 års ombygninger og ændringer. Bygningsmaterialer, puds- og kalklag samt kalkmalerier i forskellig bevaringstilstand er urørte i den forstand, at der ikke er udført æstetisk begrundede "forbedringer". Til gengæld er der i kirkens indretning og dens nye inventar taget udgangspunkt i nutidens krav til funktion og komfort, og udformningen er indgået som et væsentligt element i den samlede løsning (fig. 1).

Vrigsted Kirke er, i lighed med mange andre middelalderlige kirker i Østjylland, opført af den lokale frådsten, der er dannet i kildevæld. Nogle af de bedst kendte er kirkerne i Jelling, Tamdrup, Ørridslev og Hansted. Vrigsted Kirke består af kor med halvrund apsis samt skib og tårn med herskabspulpitur, alt sammen fra romansk tid. Frådstenen er tildannet som kvadre i vekslende størrelser. Det usædvanlige romanske pulpitur, formentlig nært beslægtet med det, der også har været i Hansted Kirke, havde plads til den lokale herremand og hans familie i det lille rum på første stokværk. Gennem åbningen ind mod skibet kunne de herfra følge gudstjenesterne. Men som alle landets middelalderkirker har også Vrigsted ændret sit oprindelige udseende gennem århundrederne. Ændringerne har både været af gennemgribende karakter og præget af forskellige tiders skiftende smag og stil, men også almindeligt vedligehold har sat sine spor. Til de større forandringer hører indbygningen af de sengotiske hvælv i de første årtier af 1500-tallet i kor, skib og tårn. Mod sædvane hviler disse hvælv, som er muret i røde munkesten, ikke på piller op ad langvæggene, men er hugget ind i frådstensmurene. Ved samme lejlighed tilmuredes de højtsiddende, romanske vinduer, og murværket i sydsiden blev gennembrudt for at give plads til større, fladbuede vinduer.

Det er dog de to store restaureringer i 1876 og 1959-60, der især har præget kirkens indre, og som var udgangspunktet for det seneste projekt, der bestod i

Fig. 1. Vrigsted Kirke. Interiør af kirkerummet set mod øst efter restaureringen 2001, med nye kirkebænke og ændret alterparti og belysning. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church. Interior, looking east after the restoration in 2001, with new pews and a changed altar section and lighting.

stabilisering af tagværkerne, udskiftning af enkelte tagflader og en indre renovering.

Dagslyset til kor og skib falder ind gennem de store, rundbuede støbejernsvinduer, der blev indsat i 1876. Udhugningen i murværket til de store vinduer var selvsagt et voldsomt indgreb. I overensstemmelse med tidens smag fik alle vægge og hvælv et tykt lag puds, således at de fleste ujævnheder blev fjernet. I 1960 bibeholdt man denne ældre puds undtagen i tårnrum, på triumfbue samt på dele af skibets triumfvæg, dvs. østvæggen, hvor nærmere undersøgelser afslørede romanske kalkmalerier. To figurfragmenter på henholdsvis korbuens og tårnbuens nordre vanger blev bevaret, mens de øvrige spor blev tildækket, hvorefter kirken blev kalket hvid. Ved samme restaurering genåbnedes to af de oprindelige romanske vinduer på henholdsvis tårnets nord- og sydvæg, og tilmuringen af de to alternicher i triumfvæggen blev fjernet.

Også kirkens inventar bar præg af de to omfattende istandsættelser i nyere tid. Af ældre inventar var kun prædikestolen og dens himmel fra 1642 tilbage. I 1876 blev såvel skibets bænke som alterudsmykning og alterskranke samt opgangen til prædikestolen fornyet. På alteret blev anbragt et krucifiks med en Kristusfigur i gips.

Ved restaureringen i 1960 ønskede man på samme måde som 85 år tidligere et mere tidssvarende interiør og udskiftede gammelt inventar med nyt. De karakteristiske stolestader fra 1876 måtte vige pladsen for nogle meget enkle bænke, og opgangen til prædikestolen blev ændret til en simpel trappe med et gelænder langs væggen. Derudover fremdrog konservator Georg N. Kristiansen prædikestolens ældste bevarede farvelag, som muligvis er fra 1700-tallet; ifølge kirkesynsprotokollen stod prædikestolen uden staffering i alt fald frem til 1735. Alterkrucifikset erstattedes af et enkelt, forgyldt kors. Også de kvadratiske gulvfliser i kor og skib fra 1800-tallets slutning fandtes uhensigtsmæssige og erstattedes af gule mursten lagt på fladen (fig. 2).

Dette var situationen i efteråret 1994, da kirken på anbefaling af Haderslev Stift og dets konsulenter blev besigtiget af arkitekt og ingeniør. Baggrunden var et ønske om en vurdering af revnedannelser i kirkens vægge og hvælv. En forundersøgelse mundede ud i en anbefaling om at foretage målinger af revnernes udvikling for at konstatere, om de var aktive eller statiske. I juni 1995 opsattes gipsmærker og gipsudfyldninger på korets østgavl, i apsis samt på skibets gjordbue. Udviklingen blev holdt under observation frem til maj 1997. Det kunne konkluderes, at revneudviklingen fortsatte, og at en forstærkning af tagkonstruktionen var nødvendig for at hindre yderligere bevægelser. Med henblik på en indvendig kalkning blev der sideløbende af Nationalmuseets Bevaringsafdeling udarbejdet en rapport over overfladernes tilstand samt retningslinjer for behandlingen af vægge og hvælv. Den følgende måned fandt et provstesyn sted, og her blev menighedsrådets ønsker ført til protokols. På det grundlag blev der udarbejdet et projektforslag, som indeholdt en istandsættelse og stabilisering af skibets og korets tagværker, fornyelse af tegltagene på sydsiden af skib og kor samt en indvendig istandsættelse af vægge og hvælv. Gennem hele forarbejdet og udformningen af det endelige projekt var såvel den kongelige bygningsinspektør som Nationalmuseet og andre af stiftsøvrighedens konsulenter blevet

Fig. 2. Vrigsted Kirke. Kirkerummet set mod øst før restaureringen med pudsede, hvidkalkede vægge, stolestader fra 1960 og orgel op ad sydvæggen.
Foto: Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen A/S, oktober 1998.

Vrigsted Church. Looking east before the restoration, with plastered, whitewashed walls.

hort, inden den endelige tilladelse blev givet fra stiftets side. Arbejderne blev iværksat, og alt forløb planmæssigt, indtil man gik i gang med behandlingen af kirkens vægge og hvælv.

Allerede under udarbejdelsen af projektet var man klar over, at den puds, der var påført undervæggene i 1800-tallet, var cementholdig og derfor måtte bort-hugges. Netop i den højde (150-200 cm), hvor denne puds afsluttedes, sås mange kalkafskalninger og skjolder, som antagelig var forårsaget af, at den nederste, meget tætte overflade hindrede den naturlige fugtvandring i murværket. Den fugt, der således blev ophobet i muren, kunne kun afgives ved overgangen mellem den stærke cementpuds og den ovenover påførte svagere og mere porøse kalkpuds. Cementpudsen skulle således fjernes af bevaringsmæssige grunde, men det var hensigten at bevare den nyere kalkpuds, der dækkede kirkens øvrige flader. Ved en nærmere gennemgang af kirken viste det sig imidlertid, at denne puds havde en meget ringe vedhæftning til underlaget. På denne baggrund blev det besluttet, at også den skulle hugges ned. Da de synlige malerier antydede, at der også andre steder kunne være kalkmalerier, og tidligere indberetninger til Nationalmuseet havde omtalt andre fund, skulle pudsen fjernes med forsigtig-

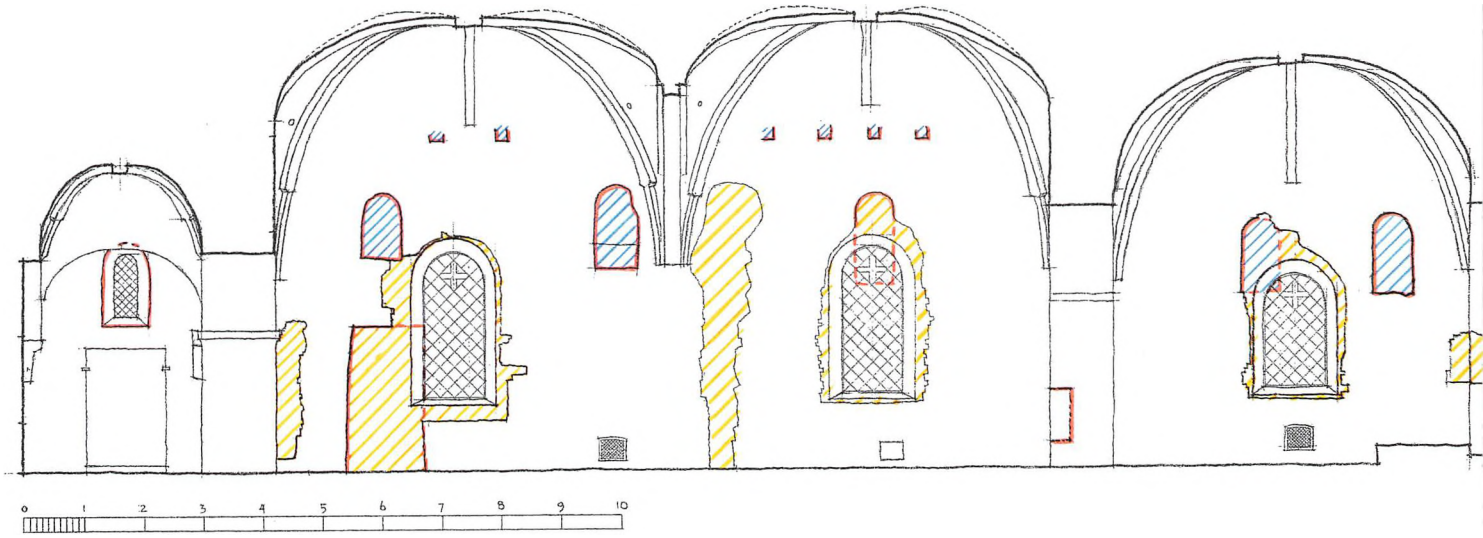

Fig. 3. Vrigsted Kirke. Længdesnit af hele kirken, nordvæggen.

Romanske bygningsdetaljer.

Sengotiske gennemringer, formentlig samtidige med hvælvslagningen.

Gennemringer og ændringer i 1800-tallet. Tegning: Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen A/S, 2002.

Vrigsted Church. Longitudinal section of the whole church, north wall.

hed og i et tæt samarbejde mellem murer og konservator. Forventningen om nye fund holdt stik: Ved arbejdets afslutning stod vi med et kirkerum, hvor der overalt på vægge og hvælv var bygningshistoriske spor samt fragmenter af udmalinger, som repræsenterede mindst syv forskellige perioder fra 1100-tallet til 1800-tallet!

Ved afhugningen af pudsen blev alle de tilmurede, ældre dør- og vinduesåbninger samt andre bygningsdetaljer atter synlige (fig. 3). Forholdsvis langt mod vest i skibet på nordvæggen over for mandsdøren kom omridset af kvindedøren til syne. De oprindelige, rundbuede vinduer havde fint udforte stik, mens de senmiddelalderlige var fladbuede. I skibet blotlagdes de tilmurede huller fra bjælkelaget, der dokumenterer, at kirken havde fladt loft for hvælvslagningen. Sådanne bygningsdetaljer ses kun sjældent. De yngste større ar i murværket skyldes indmuringen af skorstene. Opvarmning af kirker blev moderne i 1800-tallet og skete først og fremmest af hensyn til kvinders og børns helbred.

Af kalkmaleriernes fordums farverige billedverden er der nu kun svage spor tilbage. Når man træder ind i kirken, er det ikke umiddelbart til at se, hvad billederne på vægge og hvælv forestiller, og hvilke partier der hører sammen. Selv et trænet øje kan have problemer, men efterhånden som detaljerne træder frem, dannes sammenhænge eller dele af mønstre og motiver, som i enkelte tilfælde kan tolkes, men oftest blot antyder skiftende tiders budskaber til menigheden.

Ældst er de malerier, som er malet umiddelbart i forlængelse af kirkebygningens opførelse i 1100-tallets begyndelse. Apsis, kor, skib og tårnbue (der er ingen efterretning om kalkmalerier i tårnrummet) blev smykket med malerier, der i overensstemmelse med tidens tradition dækkede alle flader med stærke farver. Spredte fund af den kostbare farve lapis lazuli viser, at en del af motiverne har stået på en stærkt blå baggrund. Umiddelbart ser det ud, som om alle romanske malerier er malet samtidigt. Ved nærmere eftersyn er der dog detaljer, som antyder, at de kan være udfort med få års mellemrum, men i samme tradition. Apsishvælv, korbue og triumfvæg, som i liturgisk henseende er vigtigst, synes at være malet med større omhu og elegance end kirkens øvrige romanske malerier.

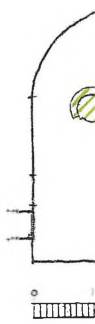

I apsishvælvet umiddelbart over hovedalteret er der bevaret rester af en Kristusskikkelse i en mandelformet indramning kaldet mandorla. Af figuren kan iagttages toppen af hovedet med gult hår og den nederste del af klædedragten. Desværre er det midterste parti af figuren gået tabt, og det er derfor usikkert, om Kristus har været gengivet siddende eller stående. Men underkjortlens og kappens parallelle, lodret orienterede foldekast taler for, at Kristus står op, hvilket er usædvanligt. Mandorlaen er flankeret af to stående figurer med glorier, hvoraf den mod nord er bedst bevaret (fig. 5 og 6). Længere nede på hvælvet, på begge sider af det nu tilmurede østvindue, er malet en række kjortel- og kappeklædte mænd, antagelig apostle, med hænderne hævet i brysthøjde. Mens de fleste kun anes som farvespor, ses lige syd for vinduet en skikkelse, hvor dragtens elegante foldekast angiver maleriets høje kvalitet (fig. 7 og 8). Som ydre afslutning på maleriet ud mod koret løber en smuk, perspektivisk mæanderbort i flere farver og med velbevarede detaljer. Umiddelbart skulle det synes umuligt at tolke en så fragmentarisk scene. Imidlertid findes der på triumfvæggen i Ørridslev Kirke nord for Horsens en muligvis samtidig, men lige så fragmentarisk apostelfrise (?) hvor figurerne synes at have løftet hænderne på en måde nært beslægtet med den i Vrigsted, i en tilbedende gestus (fig. 9). Det noget senere og stærkt opmalede apsishvælv i nabokirken Hedensted (fig. 10) tolkes som en "Traditio Legis" – dvs. overgivelsen af nøglemagten til Peter og loven til Paulus – et yderst sjældent motiv i dansk kalkmaleri. Der er en vis sandsynlighed for, at der med fundet i Vrigsted er føjet endnu et eksempel til denne betydningsfulde fremstilling. De to stående figurer, der flankerer Kristus i mandorlaen, kan være Peter og Paulus.

Af korbuens udsmykning, der blev fremdraget i 1960, ses kun en delvist bevaret engel. Triumfvæggens stærkt fragmentariske udsmykning bringer os ikke tilstrækkelige informationer til at kunne komme med forslag til tolkning. Det kan dog fastslås med sikkerhed, at maleriet foroven afsluttes af en perspektivisk mæander, og at en palmetfrise har omsluttet korbuen. Af mere sammenhængen-

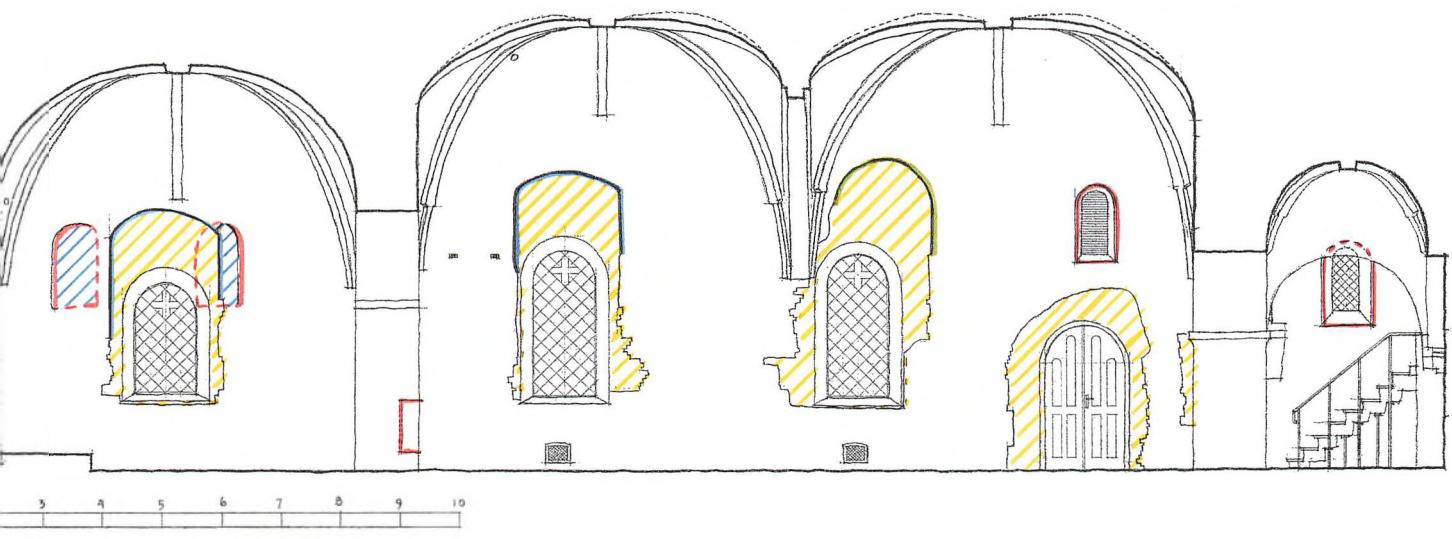

Fig. 4. Vrigsted Kirke. Længdesnit af hele kirken, sydvæggen.

Romanske bygningsdetaljer.

Sengotiske gennemringer, formentlig samtidige med hvælvslagningen.

1600- eller 1700-tals vinduesændringer.

Gennemringer og ændringer i 1800-tallet. Tegning: Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen A/S, 2002.

Vrigsted Church. Longitudinal section of the whole church, south wall (as Fig. 3).

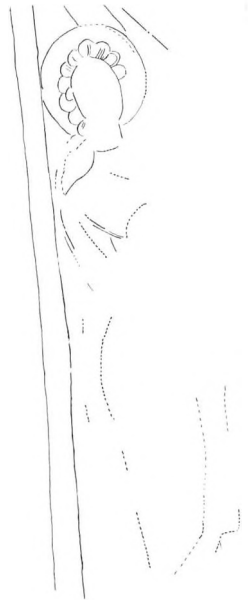

Fig. 5. Vrigsted Kirke. Romansk kalkmaleri, apsishvælvets nordside. Detailoptagelse, apostlen Peter (?), iklædt lang kappe og kjortel, og udsnit af den yderst velbevarede mæanderbort. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church. Romanesque mural, north side of apse vault. Detail. The apostle Peter(?), dressed in a long mantle and kirtle, and a section of the extremely well-preserved key pattern border.

Fig. 6. Vrigsted Kirke. Kalke efter fig. 5. Apostlen Peter (?) står mellem mandorlaen, synlig øverst til højre, og mæanderen. Tegning: Ida Haslund, 2002.

Vrigsted Church. Tracing from Fig. 5. The apostle Peter(?) stands between the mandorla, visible at top right, and the key pattern.

de figurscener skimtes en gruppe af tætstående mænd med glorier nederst på triumfvæggen mod syd.

De romanske malerier på langvæggene i kor og skib samt i tårnbuen, som kan være få år yngre end de netop omtalte i apsis, korbuen og på triumfvæggen, er ligeledes meget vanskelige at aflæse. Både i kor og skib har figurscenerne været fremstillet i to billedfriser placeret over hinanden. I koret ses de bedst bevarede motiver i nederste billedfrise på henholdsvis syd- og nordvæg længst mod vest. Her er malet figurkompositioner, hvor nogle scener udspilles under søjlebårne arkader. Forsøgsvis er enkelte af billederne tolket som scener fra Kristi lidelseshistorie. I den øverste frise på sydvæggen ses en svag gengivelse af et bord med folderig dug (?). Af bordscener fra denne periode kendes i dansk kalkmaleri Nadveren og Brylluppet i Kana. I billedfrisen nedenunder er tre profilvendte ansigter bedst bevarede (fig. 11). Muligvis viser scenen to soldater, der griber ud efter en person med opadvendt ansigt og en spids hat på hovedet. Vest for de to soldater er det tredje profilvendte ansigt, som rettes mod en stående figur med korsglorie. Denne del af scenen viser muligvis Kristi tilfangetagelse. I nederste frise på nordvæggen genkendes den stående Kristus med korsglorie mellem to mænd. Tilsyneladende træder Kristus frem for en person, der bærer en bispehuelignende hovedbeklædning, og det taler for, at motivet er Kristus foran ypperstepræsten Kaifas.

På skibets vægge er kun få fragmenter bevaret. Mest sammenhængende er en scene på nordvæggens østdel op mod triumfvæggen. Her ses i den øverste billedfrise, delvist dækket af det senere indmurede hvælv, en siddende skikkelse over for en figur med vinger. At vi er indendørs, fremgår af et velbevaret stykke af et marmoreret gulv. En mulig tolkning af dette motiv er Maria Bebudelse,

Fig. 7. Vrigsted Kirke. Romansk kalkmaleri, apsishvælvet, syd for det tilmurede østvindue. Detailoptagelse af stående apostelfigur (?) med ansigtet i trekvartprofil vendt op mod Kristus i mandorlaen. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church. Romanesque mural, apse vault, south of the bricked-up east window. Detail of standing apostle figure(?) with face in three-quarter profile looking up at Christ in the mandorla.

Fig. 8. Vrigsted Kirke. Kalke efter fig. 7. Apostelfiguren (?) er iklædt kappe, der er delvis lukket fortil, og kjortel med karakteristisk foldeforløb for den tidlige romanske periode. Håndstillingen er noget usikker, men begge arme er hævet, muligvis i en tilbedende gestus. Tegning: Ida Haslund, 2002.

Vrigsted Church. Tracing after Fig. 7. The apostle figure(?) is dressed in a mantle which is partly closed at the front, and a kirtle with drapery characteristic of the early Romanesque period. The position of the hands is somewhat uncertain, but both arms are raised, possibly in a gesture of worship.

hvor ærkeenglen Gabriel forkynder, at Maria skal føde Jesus. I den nedre billedfrise er en stående mandsperson det eneste, der er tilbage af dette motiv. Ansigtet er malet i profil, og øjet har den samme karakteristiske mandelform, som genfindes hos soldaterne på korvæggen. På hovedet bærer han en særpræget hat med nedhængende snore, og han er iklædt en knækort kjortel og kappe (fig. 12).

Væggene har sandsynligvis stået med de romanske kalkmalerier i hen mod 400 år frem til hvælvslagningen i 1500-tallet, hvor de blev overkalket og

Fig. 9. Ørridslev Kirke. Kalke efter foto af to apostelfigurer på triumfvæggen. Dragterne og deres foldekast er nært beslægtede med dem i Vrigsted. Armene er hævet i orantstilling – en bedestilling med udbredte, halvt løftede arme, så personen danner et kors. Tegning efter Danmarks Kirker, Århus Amt, *hft. 49, s. 4744.*

Ørridslev Church. Tracing after a photograph of two apostle figures on the wall above the chancel arch. The costumes and their drapery are closely related to those in Vrigsted. The arms are raised in the orans position.

hvælvene udsmykket. Det er tvivlsomt, om væggene overalt er blevet dekoreret ved samme lejlighed eller blot kalket. Hvælvdekorationerne er udført umiddelbart efter hvælvbyggeriets afslutning, og inden stilladset blev taget ned. Som forarbejde til dekorationerne er der ridset i den fugtige puds, og det viser, at det sandsynligvis er murermesteren og hans svende, som har stået for dette udsmykningsarbejde. Overalt i landet har vi eksempler på disse såkaldte "murermesterbemalinger", som grupperes efter de enkelte værksteders karakteristika, men stort set altid er identiske i farveholdning. To farver er dominerende: teglstensrødt og trækulssort eller -gråt, afhængigt af farvernes kalkindhold. Blandt denne type af hvælvmalerier kendes fra Jylland eksempelvis den såkaldte "markblomstmaler" og beslægtede værksteder, som har udført mindst 40-50 udmalinger. Alle menes at være inspireret af de mønstre, der blev malet i Århus Domkirkes opadstræbende hvælv, der blev indbygget i 1400-tallets anden halvdel. Ofte ses træer, blomsterbuketter – undertiden anbragt i en vase – samt rosetter af enhver art tegnet med passer. Andre fællestræk er dekorationerne på og langs hvælvenes buer og ribber bestående af hele eller halve firpasformer, spinkle buefriser med enkle eller dobbelte bueslag og langstilkede, enkle blomster. Sparrer optræder hyppigt især som ribbedekoration. Alle disse dekorationstyper ses i Vrigsted Kirkes hvælv (fig. 13 og 15), og hertil kan føjes enkelte elementer, som for nogles vedkommende er særegne. Desværre er hvælvfladerne stærkt forhuggede, farverne meget afblegede, og visse partier er gået tabt, så et fuldstændigt billede af dekorationen er svært at danne sig. Men til de traditionelle komponenter skal føjes fire våbenskjolde med bomærker (fig. 16). De er placeret på den mest fremtræ-

Fig. 10. Hedensted Kirke. Akvarel af J. Magnus-Petersen 1898. Romansk kalkmaleri i apsis. Traditio Legis med stående Kristus i mandorla. Muligvis har den ældre apsisudsmykning i Vrigsted Kirke haft en tilsvarende scene. Akvarel i Nationalmuseet.

Hedensted Church. Water-colour by J. Magnus-Petersen, 1898. Romanesque mural in the apse. Traditio Legis with Christ standing in a mandorla. The older apse decoration in Vrigsted Church may have had a similar scene.

Fig. 11. Vrigsted Kirke. Detailoptagelse af profilvendte ansigter med mandelformede øjne på korets sydvæg. To soldater med hjelme eller ringbrynjens hovedbeklædning, mens den sidste har en spids jødehat med opbukket skygge. I denne scene er bevaret ganske små rester af blå farve, den kostbare lapis lazuli, der oprindeligt har dækket hele baggrunden. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church. Detail. Faces in profile with almond-shaped eyes on the south wall of the chancel. Two soldiers with helmets or the hood of the chain mail, while the last figure has a pointed Jew's hat with a turned-up shade. In this scene very small traces of blue colour have been preserved – the costly lapis lazuli, which originally covered the whole background.

Fig. 12. Vrigsted Kirke. Romansk kalkmaleri på skibets nordvæg tæt op ad triumfvæggen. Figurens ansigt er en af de bedst bevarede af de romanske persongengivelser. Såvel hudfarven som detaljer er her tydeligst. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church. Romanesque mural on the north wall of the nave close to the wall above the chancel arch. The face of the figure is one of the best preserved of the Romanesque representations of persons. Both the skin colour and details are clearest here.

dende plads i kirkens skib, nemlig over triumfbuen nederst i østkappen på hver side af midtribben. På trods af, at de i dag er svære at få øje på, indeholder disse skjolde nogle af de vigtigste oplysninger vedrørende malerierne og formentlig også om hvælvenes tilblivelse. I middelalderen var det ikke usædvanligt at tilkendegive gennem malede våbenskjolde eller stifterportrætter, at man havde bekostet eller været initiativtager til et arbejde. Blandt kalkmalerierne i det østjyske, middelalderlige Århus Stift område ses mod slutningen af middelalderen ofte Århusbispernes våben. Men også adelige har ladet deres våben gengive, ligesom borgere og købmænd fik sat deres bomærker på kirkeligt inventar og kirkens udsmykning i øvrigt. De fire skjolde i hvælvet i Vrigsted vender alle i samme retning og ikke mod hinanden to og to, som ægtefællers skjolde sædvanligvis gør. Da det ikke er lykkedes at identificere bomærkerne – for det er sådanne og ikke adelige våben, der er tale om – kan de ukendte personer, skjoldene repræsenterer, måske være kirkens præst, kirkeværge eller andre indflydelsesrige og formuende personer i sognet. For os i nutiden er det interessant at bemærke, at også dengang var det sandsynligvis nogle af sognets beboere, der tog initiativ til en stor istandsættelse og evnede at bære de betydelige omkostninger, der var forbundne hermed. I samtiden var det specielt væsentligt, at deltagelse i opførelse og udsmykning af kirken blev ihukommet til evig tid. Ikke mindst gennem bomærkerne sørgede man for til stadighed at være nærværende ved nadveren for dermed at sikre sin sjæls frelse gennem forbønnen.

I skibets vestfag er de gentagne, men forskelligt udformede passerrosetter i et par hvælvkapper erstattet af andre motiver. I nord ses f.eks. en episode fra Æsops fabler om gæssene og ræven, som ikke sjældent optræder i kalkmalerier fra denne periode. Flere af de såkaldte sladrehuller nederst i kapperne i både kor og skib er markeret med geometriske figurer, masker eller små menneskeskikkelser (fig. 14). Sladrehuller er gennemgående åbninger i hvælvets murværk. Deres oprindelige funktion var at afsløre eventuelle tagskader og forhindre ophobning af vand i hvælvlommerne. Af skibets rebhuller, hvorigennem klokkernes ringerreb blev ført ned i kirken, er et i østfaget markeret af et dobbelt cirkelslag.

På visse punkter skiller kors og skibs udsmykning sig ud fra hinanden. Eksempelvis er der på korets vægge bueslag, der i syd følger vinduets fladbuede top. Et andet dekorationselement, som kun kan iagttages i koret, ses under

Fig. 13. Vrigsted Kirke. Gotisk hvælvudsmykning i skibets østfag. Passerrosetter i kapperne, dobbelte bueslag langs diagonalribberne og langstilkede blomster, der udgår fra midtribberne. I nordre østkappe ses bl.a. en vase med blomsterbuket. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church. Gothic vault decoration in the east bay of the nave.

rosetterne, hvor der er malet spidse buer, hvori er anbragt et tre-blad. I skibet er alle passerrosetter seks-bladede, mens de i koret kun har fire blade. Varianterne i ornamentikken i kor og skib kan være et bevidst valg fra værkstedets side og indikerer ikke nodvendigvis et storre tidsspring mellem hvælvslagning i kor og skib. Man må formode, at hvælvbyggeriet er indledt i koret, som det i liturgisk henseende vigtigste rum, og afsluttet der, for opmuringen af hvælvene i skibet blev påbegyndt. Et særkende for hele hvælvslagningen er de usædvanligt opadstræbende og elegant udformede hvælv og den tekniske udforelse. Der kan således næppe herske tvivl om, at det er samme værksted, der har forestået arbejderne – og dermed formentlig også dekorationernes udformning – i både kor og skib.

Et fragment af et gotisk maleri vestligst på skibets nordvæg vidner om en bemaling af væggene engang i senmiddelalderen. Længst mod vest er malet en blomstrende busk eller plante. Over den tilmurede kvindedør ses dele af et indrammet felt. Inden for indrammingen er en plante og et kranium tegnet i en enkelt streg. En linje, der udgår fra kraniet, kan tolkes som et skulderparti. I så fald kan der her være tale om gengivelse af en dodning.

Fig. 14. Vrigsted Kirke. Sladrehulsdekoration i korets østkappe. I sort er malet en kvinde med hænderne i siderne. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church. 'Tell-tale hole' decoration in the east severy of the chancel. A woman with her hands at her side, painted in black.

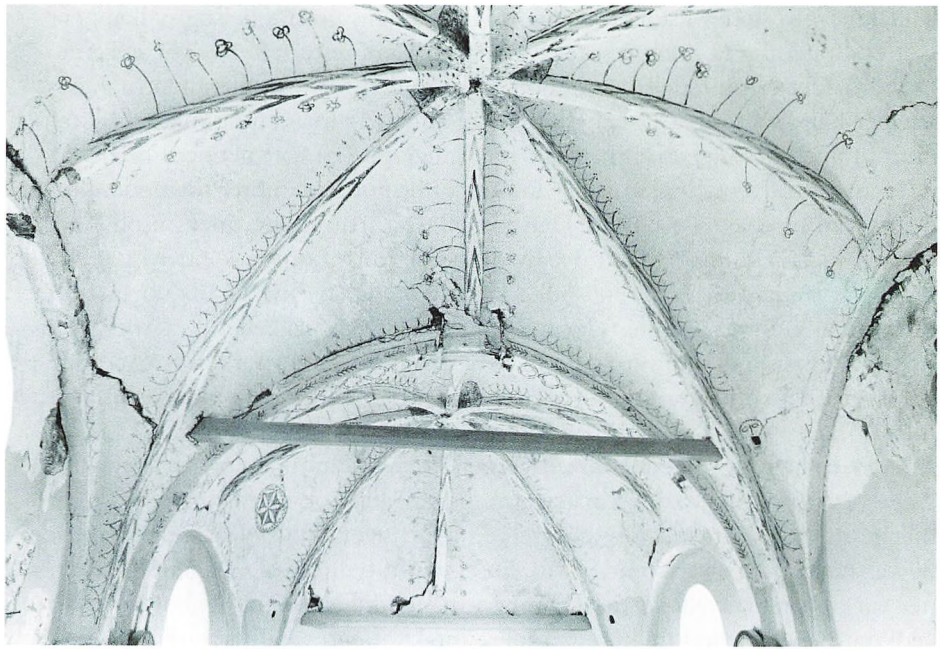

Fig. 15. Søvind Kirke. "Murermesterbemaling" fra før 1531 i kor og skib, sandsynligvis udført af samme værksted som i Vrigsted, hvor alle dekorative elementer kan genfindes. Dekorationen blev frilagt og atter tildækket i 1975. Foto: Nationalmuseet, 1975.

Søvind Church. "Master-builder paintings" from before 1531 in chancel and nave, probably done by the same workshop as in Vrigsted, where all the decorative elements recur.

Nogle årtier senere, med renæssancens nye strømninger i 1500-tallet, får kirken føjet endnu en udsmykning til, men hvor omfattende den har været, ved vi ikke. Farvespor hist og her i skibet tyder dog på, at renæssancemaleriet ikke blot har begrænset sig til den scene, der – om end fragmentarisk – er bevaret på skibets nordvæg mellem det østligste vindue og gjordbuen. Selv om motivet er meget skadet af det udvidede vindue og den senere indmurede skorsten, giver større "øer" af bevaret farve tilstrækkeligt materiale til, at enkelte elementer kan tydes. Lige vest for vinduet står en kvinde i fodsid kjole. Dens ene synlige pufærme har puffer helt til håndleddet i vekselvis hvidt og gråt. Kvindens ansigtstræk er gået tabt, men hendes turbanlignende hovedbeklædning kan anes. Alene på hendes klædedragt kan dette maleri eller dets forlæg dateres til ca. 1550. Ved hendes side og længere mod vest ses rester af en grå og en rød hest. Af den ene er bevaret bagkroppen med seletøj, af den anden det meste af hovedet. At malerier fra denne periode, især på kirkevæggene, meget sjældent er bevaret, skyldes, at de ofte mange underliggende kalklag løsner sig og går tabt i forbindelse med jævnlig vedligeholdelse af kirken.

Fig. 16. Vrigsted Kirke. Våbenskjoldene i skibets østfag. Kun tre af de ukendte bomærker kan med sikkerhed aflæses. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church. Coats of arms in the east bay of the nave. Only three of the unknown insignia can be read with certainty.

I mange kirker blev der i løbet af 1600- og 1700-tallet malet baldakiner omkring altertavler, prædikestole og epitafier, i kilderne ofte omtalt som "kåber". Sandsynligheden taler for, at der også i Vrigsted har været sådanne

baldakiner. To steder i skibets østfag, på østkappens nordre del og sydkappens vestre, ses nemlig et kraftigt sort lag, der kan være rester efter et par sådanne "kåber". Det er umiddelbart svært at forklare den førstnævnte, men muligvis har der her været opsat et epitafium. Den anden er formentlig malet i tilknytning til prædikestolen, som har haft forskellige placeringer gennem tiden.

Den yngste bemaling, som har kunnet efterspores, stammer formodentlig fra den store istandsættelse i 1876. Den fortæller, at man fulgte tidens mode inden for kirkeudsmykning. Modsat det hvidkalkede indre, som vi kender i dag, havde mange af landets kirker i 1800-tallet farvede vægge og hvælv. Blå var en af de foretrukne kulører, somme tider med påmalede eller påklæbede stjerner. I Vrigsted Kirke har apsishvælvet været blåt med malede, gule stjerner. Kor og skib har stået med en blågrå tone brudt af ribbers og buers røde murstensimitationer (fig. 17).

Fig. 17. Vrigsted Kirke. Interiør efter 1876, formentlig o. 1900. Apsishvælvet er dekoreret med stjerner, forneden afsluttet med en bred bort. Foto i privateje.

Vrigsted Church. Interior after 1876, probably around 1900. The apse vault is decorated with stars, and terminated at the bottom with a broad border.

Efter frilægningen af alle disse fragmenter gav de umiddelbart indtryk af en ringe bevaringstilstand. Især malerierne på væggene og i apsis var beskadiget af mange reparationer og andre indgreb og ændringer i murværket, og farvefladerne var nedbrudte i varierende grad. En egentlig tydning af væggenes figurscener var som nævnt yderst vanskelig og i mange tilfælde umulig. For hvælvenes vedkommende var udsmykningen mere intakt, men overalt forhugget – en forhugning, der var sket for at skabe en god vedhæftning til det tidligere omtalte pudslag, der dækkede alle flader. Dertil kom større eller mindre revnedannelser – de fleste dog uden betydning for murværks eller pudsfladers stabilitet.

En traditionel restaurering af kalkmalerierne blev derfor i overensstemmelse med forslag fra Nationalmuseets kirkekonsulenter hurtigt forkastet. Planen var derefter, at alle de frilagte flader skulle tildækkes efter en forudgående grundig dokumentation af såvel kalkmalerifragmenter som bygningshistoriske spor. Det var derfor en overraskelse for alle, da arkitekten kort tid efter denne beslutning fremkom med en ide om at lade vægge og hvælv stå nogne med alle bygningsspor og kalkmalerifragmenter synlige. Arkitektens forslag faldt umiddelbart i god jord hos nogle af menighedsrådets medlemmer, og Nationalmuseets repræsentanter var positive over for ideen. Men hvis forslaget skulle realiseres, måtte det have opbakning hos menighedsrådets medlemmer, som i sidste ende er de egentlige beslutningstagere.

For menighedsrådet var det fra begyndelsen klart, at man her stod over for et kontroversielt projekt, som krævede mange overvejelser. Der var stor offentlig interesse for det blotlagte kirkerum, men det var vanskeligt for menigmand at se og tolke, hvad det egentlig var, der var kommet frem på vægge og hvælv. Der blev derfor indkaldt til en række offentlige møder i kirken, hvor denne artikels forfattere og kunsthistorikeren, lektor Hans Jørgen Frederiksen fra Århus Universitet fortalte om, hvad der var dukket op, og satte kirkens bygningshistorie og kalkmalerier ind i en større sammenhæng.

Mødedeltagelsen var stor og diskussionerne livlige. Fra begyndelsen var det tydeligt, at der var stærke følelser på spil. Der var ingen ligegyldighed, men et engageret for eller imod projektet. På trods af de store uenigheder blev tonen aldrig uforsonlig eller ubehagelig, men vidnede om stor respekt for hinandens synspunkter. For Nationalmuseet var det vigtigt at fremhæve, at det var menig-

hedsrådet og kirkens brugere, der havde afgørelsen. Museet lagde dog ikke skjul på interessen i at beholde alle spor i murværk og kalkmalerier fremme. Inden den endelige afgørelse skulle tages på et menighedsrådsmøde, mødtes menighedsrådet i kirken med biskoppen og andre repræsentanter fra Stiftsovrigheden, den kongelige bygningsinspektør, Nationalmuseet samt projektets arkitekt. På det efterfølgende menighedsrådsmøde blev det besluttet at bevare de rå mure, forudsat at fortidens spor kunne indgå i en arkitektonisk, inventar- og belysningsmæssig helhed, som tilgodeså nutidens behov og samtidig levede op til æstetiske krav om at skabe en smuk ramme om de kirkelige handlinger.

Med beslutningen om at bevare kirkerummet "råt" var udfordringen at vælge en restaureringsløsning med færrest mulige indgreb i murværket. Det var forudsætningen for at kunne bibeholde kirkerummets helt unikke stemning med det højloftede, næsten katedralagtige rum. Tidligere kan det have været endnu mere opadstræbende, da gulvniveauet ved hvælvenes opførelse formentlig har ligget lavere end i dag. For kalkmaleriernes vedkommende blev restaureringen begrænset til en fjernelse af overfladesnavs ved let rensning med bløde pensler. Løs puds, som stod i fare for at falde af blev sikret med en mørtel eller om nødven-

Fig. 18. Vrigsted Kirke. Arbejdsskitse, kirkerummet set mod øst – forslag til inventar og lyssætning. Tegning: Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen A/S, maj 2001.

Vrigsted Church. Working sketch. The church interior looking east – proposal for furnishings and lighting.

digt fastlagt ved indsprøjtning af kalkbaseret materiale. Store revner blev repareret med kalkmørtel, mens mindre blev efterladt urørte. I valget af mørtelmateriale var farven væsentlig. Tonen skulle harmonere med omgivelserne, således at reparationerne ikke fremtrådte dominerende på bekostning af malerifragmenter og bygningsspor. Denne behandling skete overalt i kirken med undtagelse af korbue, tårnbue og tårnrum. Da fjernelse af kalklagene her ville blive vanskelig og meget tidskrævende og i øvrigt ikke var funktionelt begrundet, skønnedes det, at en fornyet hvidtning i disse områder ikke ville anfægte restaureringens overordnede målsætning. I behandlingen af murværket i øvrigt blev princippet

om de urorte flader kun fraveget i et enkelt tilfælde. For at opnå maksimalt lysindfald er alle de nyere vindueslysninger fra 1800-tallet nypudsede.

Det stod tidligt klart, at en genmontering af de eksisterende bænke på deres hidtidige placering ville være uden mening. Kontrast og harmoni mellem gammelt og nyt blev de styrende elementer i arbejdet med rum, inventar og belysning. Der blev udarbejdet både plan- og perspektivskitser (fig. 18), men da det var vanskeligt at illustrere ideerne med tegninger alene, blev der udført en model, som i fuld størrelse viste, hvordan arkitekten forestillede sig gulve, bænke og belysning udformet og placeret. Der blev igen holdt møder med forskellige myndigheder, og affødt heraf og efter moden overvejelse traf menighedsrådet beslutning om at følge oplægget til den atypiske møblering af kirkerummet, hvor stoleværket er holdt fri af væggene og står som et selvstændigt element på kirkeskibets gulv.

Det var vigtigt at sikre kirkens funktion som gudstjenesterum. Der er tilstræbt harmonisk vekselvirkning mellem et nyt enkelt stoleværk og det historiske inventar, ligesom der bevidst er stilet efter en farve- og belysningsmæssig samklang mellem inventar og vægge på den ene side og på den anden side hvælvenes fragmentariske stoflighed. De nye bænke er udført i et enkelt og nutidigt formsprog og med sprøjtelakerede overflader. Bænkene er placeret på hævede bræddegulve friholdt ca. 60 cm fra langvæggene og i flugt med de smalle, rundbuede åbninger i vestvæggen. Mellem bræddegulv og vægge er der lagt murstensgulv i farve og mønster som det eksisterende. Det murede alterbord har fået et tyndt lag puds, mens knæfald og prædikestol indgår uændret i sammenhængen. Det gamle alterkrucifiks er anbragt på tårnets vestvæg, mens det forgyldte kors fra 1960 er bibeholdt som alterudsmykning. Som et forsøg er orglet flyttet fra skibet til tårnrummets sydside. Den eksisterende belysning med en messingkrone i hvert hvælvfag er bevaret – dog er lyskilderne ændret til klare kronepærer. For at hæve det generelle lysniveau og for at man bedre kan se kalkmalerifragmenter og bygningsspor, er der over hver krone monteret to opadrettede halogenlamper. Apsis oplyses af en lavtsiddende halogenlampe. Alle belysninger er forsynet med dæmper.

Men enhver restaurering har sin pris – også når man som i dette tilfælde beslutter stort set intet at gøre. At vælge at lade væg- og hvælvflader stå ubehandlede har en bevaringsmæssig konsekvens, som man må gøre sig klart. Malerierne er en integreret del af kirkens murværk og som sådan uhyre følsomme over for klimaets påvirkninger. Dette gælder alle vore kalkmalerier. Med etableringen af varmeanlæg i kirkerne i 1800-tallet ændrede man radikalt på kirkernes indeklima. Derved opstod øget fare for fugtvandringer i murværket og dermed transport af salte, som nedbryder både bygningsmaterialer og kalkmalerier under bestemte klimatiske betingelser. Ydermere sker der en kraftigere tilsmudsning af overfladerne. I Vrigsted er den risiko naturligvis også til stede. I og med at det samlede overfladeareal er større end efter en traditionel restaurering, afsættes der mere snavs. Men havde man valgt at tildække kalkmalerierne, ville det også have belastet de sårbare overflader og medført en forringelse af bevaringstilstanden. Uanset hvilken beslutning der tages, når kalkmalerier er frilagte, så er en uafvendelig nedbrydningsproces sat i gang. Vi har flere muligheder for

at forlænge maleriernes liv, men en klar forudsætning er et kontrolleret klima. Denne faktor er afgørende for, om man også i fremtiden kan gå på opdagelse i kirkens historie og afæske den nogle af dens hemmeligheder.

Den sanseoplevelse, kirkerummet i Vrigsted bød på, og det helt enestående i at kunne se kirkebygningens udvikling gennem ca. 900 år var katalysatoren for ideen om at bevare alene ved en stabilisering og konservering. Kirkerummets endelige restaurering blev resultatet af et samspil mellem den minimalistiske behandling af murværk og kalkmaleri og en mere markant og friere behandling af inventaret. I kirkerestaureringer både før og nu har samtiden altid afspejlet sig, og det er en af de væsentligste årsager til, at netop kirkebygningerne er unikke. Det antikvariske arbejde har først og fremmest som sit mål at beskytte disse værdier, men det skal samtidig være åbent over for nye strømninger i tidens behov og smag.

I Vrigsted består det usædvanlige først og fremmest i behandlingen af murværket og ikke mindst kalkmalerierne, hvor også skønheden i forfaldet er synliggjort. Blandt middelalderkirker i Danmark findes ikke fortilfælde, men i flere verdslige bygninger, eksempelvis Koldinghus, indgår de rå vægge i dialog med det moderne interiør og med funktionen. Isoleret set er den løsning, der blev valgt til bevaring af kalkmalerifragmenterne i Vrigsted, en nyskabelse, som inspirerer til betragtninger over, hvilke værdier vi tillægger denne væsentlige del af vor kulturarv. I historisk perspektiv har maleriernes bevaring bevæget sig fra en fokusering på restaurering og ofte opmaling af hensyn til motivet til som nu at tilgodese konserveringen og foretage så få indgreb som muligt. Målet er at opnå en æstetisk helhed med færrest mulige midler. Konservatoren, kunsthistorikeren og arkitekten er underlagt visse kompromiser affødt af, at kirken først og fremmest er et levende hus, som danner rammen om den kristne forkyndelse.

Helt fra Vrigsted Kirkes tilblivelse i 1100-tallet har den med sit stort anlagte herskabspulpitur og kalkmalerier af høj kvalitet repræsenteret den ypperste arkitektur og udsmykning. Da sognet i 1500-tallets begyndelse fik hvælv indbygget i kirken, blev der nok en gang satset stort af sognets beboere, og den romanske kirke blev omdannet til en gotisk "katedral". Den lige tilendebragte istandsættelse af kirkerummet vidner ligeledes om et sogn med vilje og mod til at tænke utraditionelt samt evne til at bevæge sig i nye tankebaner. Oplevelsen af rummet i brug ved indvielsesgudstjenesten 1. søndag i advent 2001 gav vished for, at det også i fremtiden vil være en værdig ramme om gudstjenesterne (fig. 19).

SUMMARY

Vrigsted Church

An exploration of church construction history over 900 years

The restoration of the Early Romanesque calcareous tufa church at Vrigsted was begun in 1999 as a traditional project, in which the parish council planned a renovation of the interior of the church. It was necessary to strip away recent cement-bearing plaster at the bottom of the walls. In addition, older plastering

from the end of the nineteenth century which covered the other wall surfaces and vaulting also had to be removed since the adhesion to the underlay was inadequate.

As a result traces from the 900-year history of the church as well as fragments of paintings from at least seven periods, from the 1100s to the 1800s, emerged everywhere on walls and vaulting construction. The initial intention was to register and cover all of these exposed finds and re-establish the white-washed surfaces of the church – with the exception of a few fragments of Romanesque painting that had been exposed in 1960.

However, the architect came up with the idea to preserve the traces without restorative interventions and only take conservation measures where it was deemed necessary. Before this idea could be implemented, the entire issue had to be deliberated and discussed. A dialogue between the church authorities, consultants, the architect and congregation resulted in a decision by the parish council to follow a proposal based on a preservation of the bare walls. In this condition traces of the past would form part of an architectural whole that allowed for both present-day needs and the historical remains, and at the same time meet the aesthetic requirements of creating a beautiful setting for the religious rites.

Vrigsted Church is thus the first example in Denmark of a church whose interior stands with all the preserved constructional and ornamental traces visible. The interior now offers a unique opportunity to explore the history of the building – in terms of architecture, art and cultural history. One can for example see bricked-up Romanesque and Gothic windows as well as beam-holes as evidence that the nave once had a flat ceiling. The construction materials, plasters and surface treatments of successive periods are presented in a kaleidoscopic universe that constantly offers new discoveries. One experiences the same sensation from the fragmentary murals, where only a few motifs can be interpreted with certainty. The Romanesque ones from the 1100s, which once covered the apse and chancel as well as the nave walls, were of high quality – perhaps with a *Traditio Legis* motif centrally placed in the apse.

Several centuries probably passed before the church was redecorated. This was done in connection with the building of the beautiful vaulting in the first decades of the 1500s. These vaults, contrary to custom built into the calcareous tufa walls, were decorated with so-called "master-builder paintings". The Renaissance style of the later 1500s is clearly visible in the fragment of a woman on the north wall of the nave, and decorative elements in the form of drapery can be glimpsed in the eastern vault of the nave. Finally, traces can be found from the nineteenth century; the interior was decorated with a blue colour in the apse and grey on the walls and vaults, while the ribs were painted in a pattern imitating bricks.

In his relatively free treatment of the church furnishings and lighting, the architect has given the church interior a present-day appearance, which harmonizes beautifully with the presentation of the archaeological traces. The fine pulpit from 1642 with its eighteenth-century polychromy has been preserved, the altar decoration is a cross and the church pews are brand new, designed for

Fig. 19. Vrigsted Kirke. Interior set mod vest efter restaureringen. Tårnrummet er bevaret hvidkalket, og vinduesslysningernes indtonede mørtel står med en let bearbejdet overflade. Foto: Roberto Fortuna, 2002.

Vrigsted Church after restoration. Interior looking west. The tower room has been kept whitewashed, and the tinted mortar of the window recesses has a slightly treated surface.

the interior. The placing of the pews as independent elements on the floor of the nave is an essential factor in the experience of the space.

The result of the restoration testifies to a parish with the will and courage to think unconventionally and in new ways when it comes to church restoration. The experience of the interior in use at the inauguration service on the First Sunday in Advent 2001 made it clear that in the future, too, it will be a worthy setting for divine service.

Faren fra Luften

En udstilling om det civile luftværn i Danmark under 2. verdenskrig

Af Bjørn Schreiber Pedersen og Thomas Bendixen

Beton-Bunkers rejses nu overalt i den indre By
Kuppelformede Kæmpehøje, hver med plads til 50 Personer

Sådan lod overskrifterne på Politikens forside torsdag den 1. juni 1944. Avisen fortsatte: "Centrale Kvarterer i Byen vil de nærmest kommende Dage ligge i et stort Opgravnings-Arbejde. I Erkendelse af, at ogsaa Danmark kan blive Centrum for krigeriske Handlinger, vil man om faa Dage paabegynde Bygning af Beton-Bunkers over hele Storkøbenhavn. I alt drejer det sig om nye Beskyttel-

Fig. 1. Frihedsmuseets udstillingsbunker på Esplanaden i København. I baggrunden mellem tårnene anes museets hovedbygning. Foto: Frihedsmuseet.

Air raid shelter turned into an exhibition by the Museum of Danish Resistance in Copenhagen. In the background between the turrets one glimpses the main building of the museum.

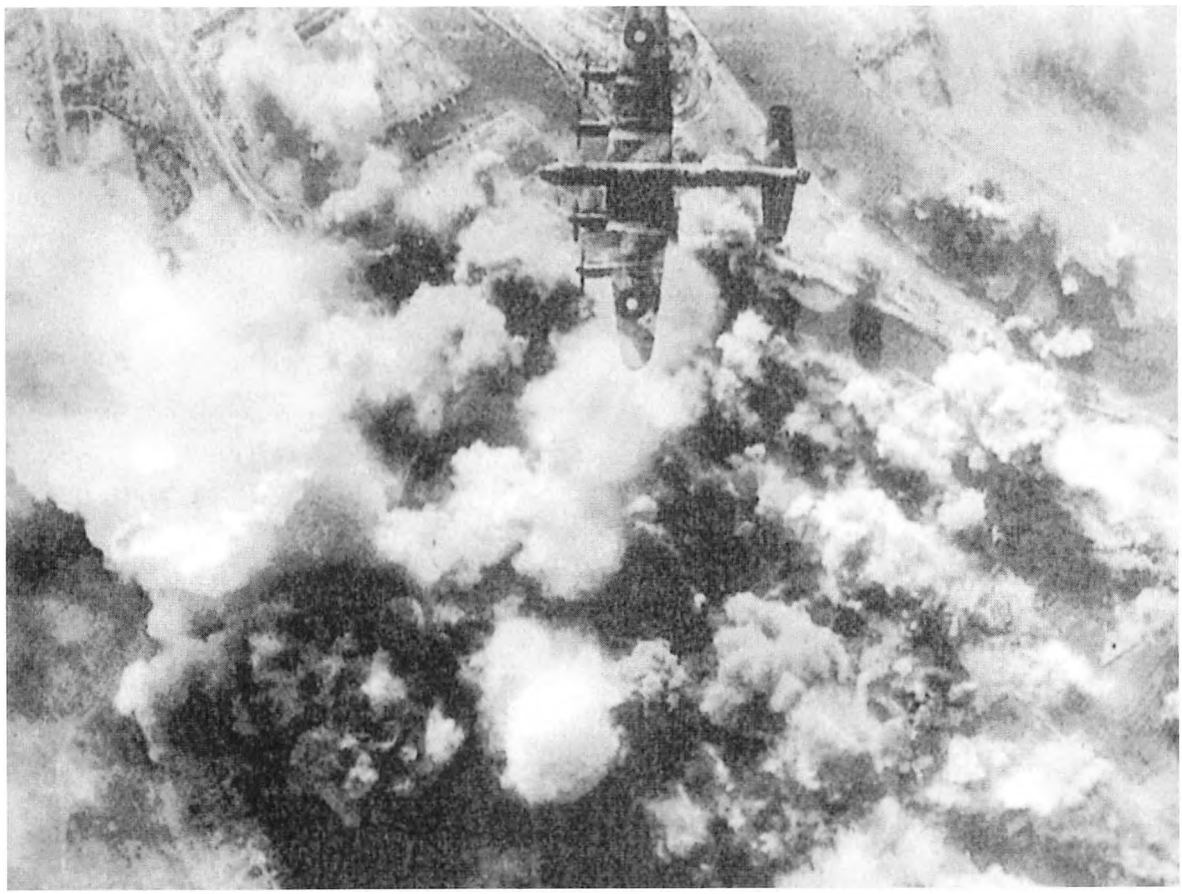

Fig. 2. Anden verdenskrig var den første krig, hvor luftbombardementer mod civile mål kom til at spille en vigtig rolle. Britisk Lancastermaskine under et angreb på Bremen den 21. marts 1945. Foto: Frihedsmuseet.

World War II was the first war where bombing of civilians came to play an important role. A British Lancaster during a raid on Bremen on 21st March 1945.

sesrum med Plads til 115.000 Mennesker". Overskrifterne i provinsaviserne var de samme. For over hele landet begyndte man i foråret og sommeren 1944 opførelsen af cementerede dækningsgrave eller bunkers, som de hed i folkemunde. Frem til befrielsen i maj 1945 blev der bygget næsten 5.800 i den største og mest koncentrerede indsats nogensinde for at beskytte den danske civilbefolkning mod følgerne af krig.

Overalt i danske byer finder man dem endnu, de grå betonbunkers med deres karakteristiske firkantede tårne. De ligger i parker, ved kirker, på pladser og langs veje som markante spor efter besættelsestidens dramatiske begivenheder. En af dem er placeret i Churchillparken ved Esplanaden i København, umiddelbart ved siden af Frihedsmuseet. Bunkeren indgik i civilforsvarets beredskab under den kolde krig, men var i 1998 på vej til at blive sløjfet i forbindelse med retableringen af Kastellets voldanlæg. Den blev reddet og er nu i stedet indrettet til en udstilling om det civile luftværn i Danmark under 2. verdenskrig.

Luftangreb mod civile mål repræsenterede dengang en helt ny form for krigsførelse. Ganske vist blev der gennemført bombardementer fra flyvemaskiner og luftskibe allerede under 1. verdenskrig, men bombemængderne var små og de

Fig. 3. Mange midler blev taget i brug for at lære befolkningen den rette adfærd under luftalarmer. Luftværnsspillet hørte til i den morsommere ende. Vinder af spillet blev den, der først fik sine fire brikker sikkert ind i tilflugtsrummet. Frihedsmuseet.

Many measures were adopted to teach the population proper behaviour during air raid alerts. The 'Air Raid Precautions Game' was one of the more amusing. The winner of the game was the one who first got his or her four markers safely into the shelter.

anrettede skader ubetydelige. Først med mellemkrigstidens hastige udvikling af bombeflyenes teknologi rykkede ødelæggende luftangreb mod byer i fjendens bagland ind i den militære planlægning som en realistisk mulighed. Samtidig voksede befolkningens frygt for luftangreb. "For første Gang i Historien behøves der ikke indledende Kampe, inden Fjenden kan trænge ind til et Lands Hjerte og sprede Død og Ulykke mellem den civile Befolkning og ved Angreb mod Krigsindustrien lamme Hær og Flaades Virksomhed. De kemiske Hjælpemidler, som man nu har til Anvendelse ved Tilvirkningen af Sprænggranater, Brandgranater og Gasbomber, er saa fremskredne, at ingen Bys Befolkning kan bære de Tab, som gentagne større Flyverangreb med Anvendelse af disse tre Slags Projektiler tilføjer saavel Menneskene som deres Boliger m.m., hvis disse Angreb ikke tilbagevises", skrev oberstløjtnant E. Holten-Nielsen i 1932 i Forsvarsligaens pjece "Faren fra Luften". I en tale samme år i det britiske underhus formulerede den konservative politiker Stanley Baldwin de ord, der for eftertiden er kommet til at stå som det mest karakteristiske udtryk for mellemkrigstidens følelse af magtesløshed over for truslen om luftbombardementer, en følelse der på mange måder kan jævnføres med senere tiders angst for atomkrig: "Manden på gaden er nødt til at indse, at der ikke findes nogen magt i verden, der kan beskytte ham mod bombeangreb. Hvad der end bliver sagt: bombemaskinen kommer altid igennem".

Frygten for virkningerne af luftangreb førte til, at man i de fleste europæiske lande i løbet af 1930'erne begyndte at iværksætte foranstaltninger til beskyttelse af civilbefolkningen. I Danmark gik arbejdet for alvor i gang efter vedtagelsen af Luftværnsloven af 29. april 1938. En ny institution under Indenrigsministeriet, Statens civile Luftværn, blev oprettet til at lede og koordinere luftbeskyttelsesarbejdet, øvelser blev afholdt og de første indkøb af gasmasker, hjelme og uniformer foretaget.

Ved det tyske overfald på Danmark den 9. april 1940 var luftværnsberedskabet dog endnu langtfra tilstrækkeligt udbygget, og flyvervarslingen fungerede ikke, da den militære luftmeldetjeneste var sat ud af kraft som følge af den danske regerings beslutning om ikke at udæske tyskerne gennem iværksættelsen af militære forholdsregler. Det blev ikke luftværnssirenerne, men motorlarmen fra de tyske flyvemaskiner, der meldte besætternes ankomst. Havde tyskerne gjort alvor af truslerne om luftbombardementer, ville der kun have været ringe beskyttelse for civilbefolkningen. Nu sparede regeringens hurtige accept af en tysk "fredsbesættelse" København og andre byer for omfattende ødelæggelser i lighed med dem, der ramte Rotterdam måneden efter, og som tvang Holland til kapitulation.

Fig. 4. Plakat fra Justitsministeriets Propagandaudvalg med advarsel mod brandbomber. Opsat over hele landet fra efteråret 1943. Langt de fleste bomber, der blev nedkastet over Danmark, var brandbomber. Frihedsmuseet.

Poster from the Propaganda Committee of the Ministry of Justice warning against incendiary bombs. Set up all over the country from the autumn of 1943 on. The great majority of the bombs dropped on Denmark were incendiary bombs.

Med besættelsen var Danmark blevet inddraget i verdenskrigen som en del af den tyske magtsfære. Faren for luftangreb fra allieret side var dermed overhængende. Allerede den 9. april om aftenen gennemfortes der efter tysk ordre mørklægning over hele landet. Dagen efter indkaldtes 6.000 værnepligtige, der var blevet kasseret eller havde trukket frinummer ved sessionen, til civilbeskyttelsestjeneste for at udøve mørklægningskontrol i de luftværnspligtige byer. Den 11. april udstedte Indenrigsministeriet påbud om indretning af private og offentlige tilflugtsrum. Samtlige købstæder og en række større stationsbyer var omfattet af luftværnsforanstaltningerne. Det var de kommunale myndigheder, som i samarbejde med politiet og med bistand fra Statens civile Luftværn udarbejdede planerne for luftbeskyttelsen. Byernes luftværnsberedskab blev opbygget på grundlag af de bestående offentlige institutioner (brandværn, politi, sygehusvæsen, teknisk forvaltning m.v.) med den lokale politichef som områdets luftværnschef.

Det civile luftværn disponerede over betydelige mandskabsstyrker. Foruden de offentlige myndigheders ansatte omfattede luftværnet flere hundrede tusinde

Fig. 5. Sprængstykke fra kraftig britisk bombe nedkastet ved Tønder i 1942. Ved detonationen af sprængbomber blev dele fra bombehylsteret slynget ud til siderne med et geværprojektils hastighed. Sprængstykkerne havde skarpe kanter, vejede fra få gram op til flere kilo og kunne være dræbende på adskillige hundrede meters afstand. Frihedsmuseet.

Fragment of a large British bomb dropped on Tønder in 1942. When high-explosive bombs exploded parts of the bomb casing were slung out to the sides at the speed of a bullet. The fragments had sharp edges, weighed from a few grams up to several kilos, and could be lethal at a distance of several hundred metres.

mand i form af husvagter, fabrikluftværnspersonale, værnepligtige inden for Civilbeskyttelsestjenesten (CB'ere) og hjælpemandskab fra frivillige organisationer som Dansk Luftværnsforening, Danske Kvinders Beredskab, Spejdernes Hjælpekorps, Arbejdernes Samariterforbund og Dansk Røde Kors. Op mod 350.000 danskere eller mere end ti pct. af den voksne befolkning indgik under besættelsen i luftværnsberedskabet.

Under 2. verdenskrig blev der over Danmark nedkastet 3.269 sprængbomber og 22.298 brandbomber fra allierede fly. Ved første øjekast store tal, men i verdenskrigens perspektiv en aldeles ubetydelig mængde. Samlet svarede det til godt 1.500 tons bomber – mindre end en tredjedel af, hvad de allierede nedkastede over Tyskland på en enkelt nat i krigens sidste tid. Langt de fleste af bomberne faldt i forbindelse med allierede maskiners overflyvning af Danmark på vej til og fra mål i Tyskland, hvor bomberne blev kastet over dansk område på grund af fejlnavigation eller som nødkastninger fra fly i vanskeligheder. De danske tab i menneskeliv var 307 døde, og hertil kom 788 sårede. Til sammenligning omkom der omkring 60.000 i Storbritannien og mere end 600.000 i Tyskland som følge af luftbombardementer.

Karakteristisk er det, at det største luftangreb mod Danmark under 2. verdenskrig aldrig blev gennemført. Den 2. april 1945 blev en gigantisk amerikansk luftflåde bestående af 708 svære firemotorers bombefly sammen med en jagereskorte på 618 fly sendt af sted fra baser i England for at udradere de vigtigste tyske luftstøttepunkter i Danmark: Aalborg, Grove, Vandel, Skrydstrup, Værløse og Kastrup. Flyvepladserne i Danmark var på dette sene tidspunkt af krigen spækket med tyske fly, som feltmarskal Montgomery frygtede kunne blive en trussel mod hans styrkers fremrykning i retning af Slesvig-Holsten og Danmark. Da de allierede bombemaskiner nærmede sig Jylland, blev operationen imidlertid aflyst på grund af dårligt vejr over målområderne. Med ringe sigtbarhed ville de civile danske tab blive for store. Maskinerne måtte vende om.

Umiddelbart efter den tyske besættelse af Danmark i april 1940 var de første offentlige tilflugtsrum blevet indrettet. De skulle fungere som supplement til de private tilflugtsrum i beboelsesejendomme og på virksomheder og var først og fremmest tiltænkt forbipasserende, der blev overrasket af en luftalarm, og beboere i ejendomme, hvor det ikke var muligt at indrette tilstrækkeligt sikre tilflugtsrum. Rummene blev indrettet i kælderetagen under eksisterende bygninger. Hvor dette ikke var muligt, opførte man i parker eller på ubebyggede grunde træafstivede udgravninger overdækket med planker og et lag jord, de såkaldte dækningsgrave.

Intensiveringen af den allierede luftkrig mod Tyskland fra midten af 1942, og ikke mindst de voldsomme angreb på Hamborg i juli 1943, der kostede mere

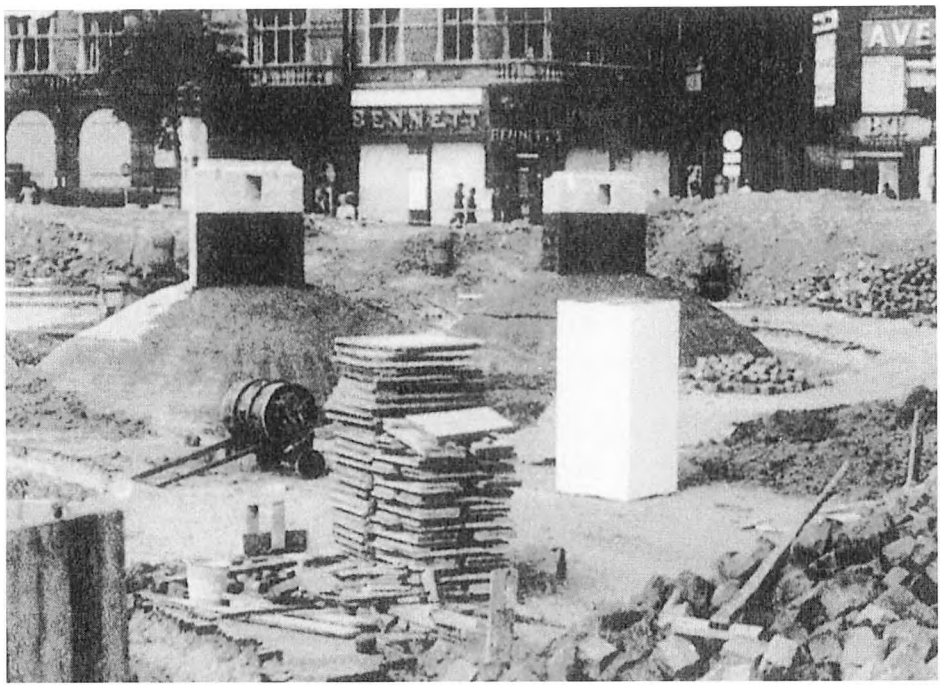

Fig. 6. Byggeri af bunkers på Rådhuspladsen i København, sommeren 1944. I starten var der modvilje i befolkningen mod bunkersbyggeriet, fordi mange troede, at anlæggene skulle bruges af besættelsesmagten til militære formål. Statens civile Luftværn måtte gennem den illegale presse informere om sagens rette sammenhæng. Man gik så vidt som til at ændre konstruktionen af udluftningshullerne i tårnet, for at det skulle stå klart for alle, at der ikke var tale om skydeskår. Foto: Frihedsmuseet.

Construction of shelters on City Hall Square, Copenhagen, in the summer of 1944. At first there was opposition to shelter-building from the public, because many people thought that the complexes were to be used by the occupying forces for military purposes. "The Civil Air Defence Authorities" had to use the illegal underground press to inform people of the true state of affairs. The authorities went so far as to change the construction of the air vents in the tower so everyone could see that they were not gun embrasures.

end 30.000 af byens indbyggere livet, demonstrerede over for de danske luftværnsmyndigheder utilstrækkeligheden af de eksisterende tilflugtsmuligheder. De offentlige tilflugtsrum, der var blevet opført i den første del af besættelsen, kunne blot rumme 8-10 pct. af befolkningen i byerne, og mange af de private tilflugtsrum var så dårlige, at de kun ville kunne yde en nødtørftig beskyttelse i tilfælde af bombeangreb. Fra årsskiftet 1943-44 tog Statens civile Luftværn derfor initiativ til et omfattende byggeri af cementerede dækningsgrave eller bunkers. Målet var, at der skulle skabes offentlige tilflugtsrum for 25 pct. af befolkningen i de luftværnspligtige byer.

I løbet af foråret 1944 startede byggeriet i seks byer, der blev regnet for de mest udsatte: Aalborg, Silkeborg, Århus, Esbjerg, Løkken og Hirtshals. Først på sommeren begyndte byggeriet i resten af landet, herunder i København. I alt blev der anlagt cementerede dækningsgrave i 100 byer. Arbejdet med opførelsen skulle efter planen have varet nogle få måneder, men på grund af materialemangel og arbejdsnedlæggelser trak det ud til et stykke ind i 1945, før de fleste stod klar. Af 5.800 projekterede dækningsgrave var de 5.751 taget i brug ved befrielsen i maj 1945.

Dækningsgravene blev opført efter standardtegninger udarbejdet af ingeniør A.J. Moe for Statens civile Luftværn. Rummene udførtes i tre forskellige typer. Langt de fleste – 4.522 – var af den kuppelformede type I. Denne bunkertype var hurtigst at opføre og gav den mest effektive udnyttelse af de sparsomme mængder beton og armeringsjern, der var til rådighed. 794 var af type II, et vandretliggende rørformet rum støbt på stedet, mens 435 var af type III, et præfabrikeret rørformet rum, som fortrinsvis blev anvendt i Århus. Hvert rum var dimensioneret til at kunne rumme 50 personer. Med byggeriet af de 5.751

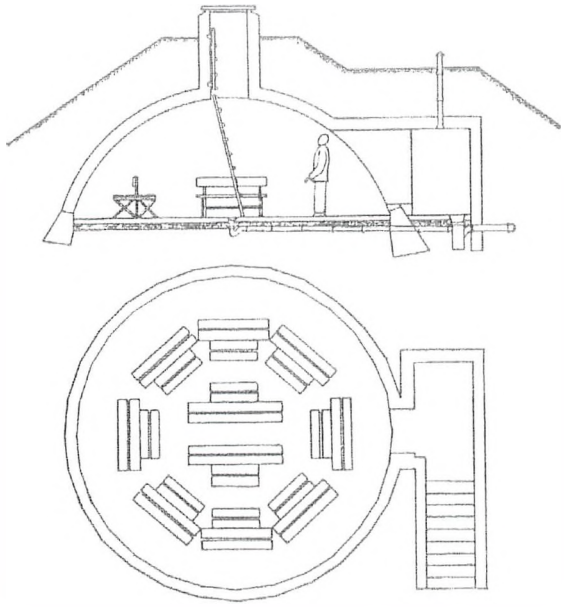

Fig. 7. Cementeret dækningsgrav, type I. I rummet var der opstillet ti trepersoners bænke og ti topersoners skamler, så der var siddepladser til de 50 personer, rummet var dimensioneret til. Den reelle kapacitet var langt højere. Under det første russiske angreb på Rønne den 7. maj 1945 var der enkelte steder presset op til 150 mennesker ind i et rum.

Air raid shelter of the most common type in Denmark. In the interior ten three-person benches were set up and ten two-person stools, so that there was seating for the 50 people the room was designed for. The true capacity was far more. During the first Russian attack on Rønne on Bornholm on 7th May 1945, as many as 150 people were crowded into each room in some of the shelters.

dækningsgrave i 1944-45 blev der således skaffet plads i offentlige tilflugtsrum til yderligere næsten 300.000 personer.

Frihedsmuseets udstillingsbunker er en cementeret dækningsgrav med typebetegnelsen IA. Hvor forholdene muliggjorde det, sammenbyggede man op til tre rum om en fælles nedgang. Typebetegnelsen IA indikerer, at der er tale om en type I-bunker med to kuppelformede rum. Frihedsmuseets bunker kunne dermed rumme i alt 100 personer.

Bunkeren er støbt på stedet med en betontykkelse på 25 cm. Jorddækningen er på Frihedsmuseets bunker i nogen grad borteroderet, men var oprindelig af en tykkelse på indtil en meter, hvad der bidrog væsentligt til modstandsdygtigheden over for bomber og varmepåvirkningen fra brande. Trods sine beskedne materialedimensioner ydede bunkeren god beskyttelse mod alt andet end en direkte fuldtræffer fra en sprængbombe. Der kendes ingen eksempler på dødsfald som følge af bombenedslag blandt personer, der har opholdt sig i tilflugtsrum under besættelsen. Også i tilfælde af kamphandlinger på dansk jord mellem tyske og allierede soldater ville de cementerede dækningsgrave have fået stor betydning for befolkningens sikkerhed.

De to kuppelformede rum i Frihedsmuseets bunker er spejlvendte, men i øvrigt identiske med en diameter på 6,6 meter og en maksimal højde på 2,5 meter. Hvert rum har været forsynet med bænke, udbrydningsværktøj, drikkevandsbeholder, stige til nødudgangen i tårnet, elektrisk lys og en simpel hånddrevet ventilator monteret på den kraftige trædør ud til gangen, der beskyttede personerne i rummet mod sprængstykker og trykvirkningen fra nedkastede bomber. Der har ikke været truffet foranstaltninger til at gøre bunkeren gassikker. I gangen var der opstillet fire nødklosetter.

Opførelsen af Frihedsmuseets

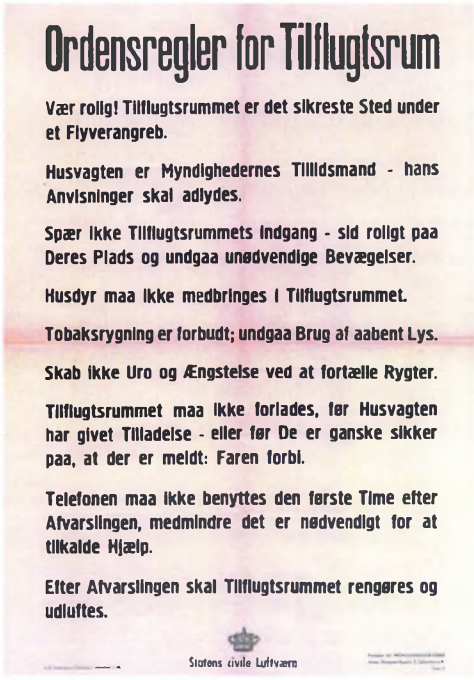

Ordensregler for Tilflugtsrum

Vær rolig! Tilflugtsrummet er det sikreste Sted under et Flyverangreb.

Husvagten er Myndighedernes Tillidsmand - hans Anvisninger skal adlydes.

Spær ikke Tilflugtsrummets Indgang - sid roligt paa Deres Plads og undgaa unødvendige Bevægelser.

Husdyr maa ikke medbringes i Tilflugtsrummet.

Tobaksrygning er forbudt; undgaa Brug af aabent Lys.

Skab ikke Uro og Ængstelse ved at fortælle Rygter.

Tilflugtsrummet maa ikke forlades, før Husvagten har givet Tilladelse - eller før De er ganske sikker paa, at der er meldt: Faren forbi.

Telefonen maa ikke benyttes den første Time efter Afvarslingen, medmindre det er nødvendigt for at tilkalde Hjælp.

Efter Afvarslingen skal Tilflugtsrummet rengøres og udluftes.

Statens civile Luftværn

Fig. 8. Ordensregler for tilflugtsrum. Frihedsmuseet.

Regulations for an air raid shelter.

bunker blev påbegyndt den 9. august 1944 med firmaet Monberg & Thorsen som entreprenor. Samtlige arbejdere, der var beskæftiget ved bunkerbyggeriet i København, strejkede fra 22. august til 6. oktober 1944 på grund af utilfredshed med lønforholdene, så Frihedsmuseets bunker har næppe stået klar til brug før engang i løbet af november eller december 1944. Hvor ofte bunkeren har været anvendt i forbindelse med luftalarmer, lader sig ikke opgøre nøjagtigt. Men at den har været brugt, kan siges med sikkerhed, al den stund der alene i besættelsens sidste fire måneder i 1945 blev givet flyvervarsel 32 gange i det storkøbenhavnske luftværnsområde. Ved ingen af disse lejligheder faldt der bomber i nærheden af Esplanaden, så et egentligt bombardement har bunkeren aldrig været udsat for.

Fig. 9. I bunkerens rekonstruerede rum er der opstillet ti originale bænke. Foto: Frihedsmuseet.

In the reconstructed shelter room ten original benches have been set up.

I forbindelse med etableringen af Frihedsmuseets udstilling om det civile luftværn under besættelsen er bunkerens oprindelige udseende blevet genskabt. Først og fremmest skulle de to nødudgangstårne sættes på plads igen. Tårnene var blevet fjernet i 1959 efter en henvendelse fra Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse, som fandt, at bunkerne – der lå tre dengang – virkede skæmmende på det grønne område ved Esplanaden. Civilforsvarsstyrelsen ville ikke tillade en fjernelse af dækningsgravene, men billigede, at de blev reguleret, så generne reduceredes mest muligt. Herefter blev tårnene fjernet, og der blev plantet buske, som efterhånden helt kom til at skjule dækningsgravene. For at genskabe bunkerens ydre blev to tårne fra en tilsvarende bunker, der var i færd med at blive nedlagt, monteret på de oprindelige tårnes plads, hvorefter buskadset blev fjernet og tårnene bemalet med sort og hvid maling. I dag er bunkerens tårndæksler af beton, men under krigen lå der i reglen blot en træplade dækket med sort tagpap over nødudgangen. Den sorte bemaling på tårnene skal dels illudere dette tagpap på tårndækslet, dels den asfalt, som blev påført betonkuplen fra bunden til et stykke op ad tårnet for at gøre den fugtbestandig, inden bunkeren blev dækket til med jord. Den hvide bemaling er en mørklægningsafmærkning, som tjente til at gøre bunkeren bedre synlig i svagt lys.

Ved at fortælle historien om det civile luftværn under besættelsen *in situ*, det vil sige på stedet, i en autentisk luftværnsbunker, får den besøgende mulighed for at leve sig ind i den vigtige del af besættelsestidens dagligdag, som mørklægningen, luftalarmerne og de lejlighedsvise bombenedkastninger udgjorde. Man kan i udstillingen fornemme fortiden på sin krop – opleve det sparsomme lys, mærke kulden og fugten, høre sirenelydene.

Bunkeren er udstillingens storste attraktion. Men noget ideelt udstillingsrum udgør den ikke. De eneste lodrette vægge befinder sig i den godt 6 meter lange og 1,2 meter brede gang, der danner adgangsvejen til de to tilflugtsrum. Her har de fem tekstplancher, som gennemgår luftkrigens og luftværnets historie, derfor måttet placeres sammen med en række plakater og opslag fra luftværnsmyndighederne, som rummer større mængder tekst, der skal kunne læses.

I det ene af de to tilflugtsrum er der indrettet en udstilling med genstande fra det civile luftbeskyttelsesarbejde. Der fremvises blandt andet rydningsudstyr fra et fabrikluftværn, håndsprøjter, gasmasker, luftværnsbårer, mørklægningslamper samt armbind, pjecer og dokumenter fra luftværnsarbejdet. Langt de fleste af genstandene er indsamlet til lejligheden. På et podium står en husvagt og en CB-mand. En fjernsynsskærm placeret mellem de to figurer viser oplysningsfilmen "Faren fra Luften", en film som den nu afdøde historiker Erik Kjersgaard fandt "så moraliserende og skrækindjagende som Den store Bastian". Filmen, der varer syv minutter, er fra foråret 1944 og blev vist som forfilm i alle landets biografer for at oplyse befolkningen om luftværnsforanstaltningerne og indskærpe vigtigheden af at søge tilflugtsrum under luftalarmer.

Det andet af de to rum er indrettet, som et tilflugtsrum i en bunker så ud i besættelsens sidste år med træbænke, en stige op til nødudgangen i tårnet og en beholder til drikkevand. Rummet oplyses svagt af to 33 watt glødetrådspærer. Et lydspor afspilles kontinuerligt med sirenelyde – en af dem optaget fra Det Berlingske Hus under Royal Air Forces angreb på Shellhuset den 21. marts 1945 – og chefen for Statens civile Luftværn, Arthur Dahl, høres i et klip fra en radioudsendelse i 1942, hvor han fortæller om, hvordan man skal huske at slukke for lys og gas, inden man begiver sig i beskyttelsesrum under luftalarmer.

Beretningen om de civile luftbeskyttelsesforanstaltninger under besættelsen er en brik til historien om, hvordan Danmark kom nogenlunde uskadt gennem 2. verdenskrigs blodige ragnarok. "Vi opnaaede da, at København ikke blev bombarderet, og at Landet ikke blev ødelagt!", sagde kong Christian X til Erik Scavenius, da han den 5. maj 1945 modtog den tidligere stats- og udenrigsminister i afskedsaudiens. Danmark slap heldigt fra mødet med *Faren fra Luften*.

Litteratur

Dansk Luftværnsblad, 1941-1945.

Henrik Skov Kristensen, Claus Kofoed, Frank Weber: Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig, bd. I-II, Aarhus, 1988.

Erik Schultz: "Statens civile Luftværn", i Vilhelm la Cour (red.): Danmark under Besættelsen, bd. II, København, 1947, s. 185-210.

Statens civile Luftværn 1938-1949, bd. I-III, København, 1949.

SUMMARY

The danger from the air

An exhibition about air raid precautions in Denmark during World War II

In Danish cities one still sees air raid shelters from World War II. From the spring of 1944 until the Liberation in May 1945, 5,751 air raid shelters were built in Denmark in the biggest, most concentrated campaign ever mounted to protect the Danish civilian population from the consequences of war.

One of these shelters lies beside the Museum of Danish Resistance 1940-1945 in Copenhagen. In this shelter an exhibition about civil air defence has now been organized. The shelter consists of two dome-shaped underground rooms built together around a shared entranceway. Each room was dimensioned to hold 50 people. In one of the rooms objects from civil air defence are exhibited and one can see an information film from 1944 about the importance of seeking shelter during airraid alerts. The other of the two rooms has been furnished as an actual interior of a shelter, with wooden benches, a ladder up to the emergency exit in the turret, and a tank for drinking water. The room is dimly lit by two filament bulbs, and a sound-track with siren sounds is played continuously.

The Danish civil defence system was extensive. Almost 350,000 Danes or more than ten per cent of the adult population participated in the air raid precautions. But there were very few cases where this great preparedness proved necessary. During World War II 1,500 tons of bombs were dropped on Denmark – less than a third of what was sometimes dropped on Germany in a single night towards the end of the war. The great majority of the bombs were dropped in connection with allied aircraft flying over Denmark on their way to and from targets in Germany, where the bombs were dropped in Danish areas as a result of navigation errors or jettisoned from aircraft in difficulties. The Danish losses in human life were 307, with 788 wounded. In the air war as in so many other areas Denmark got off relatively lightly in World War II.

Tilbage til Færøerne

Deling af Nationalmuseets færøske samlinger

Af Arne Thorsteinsson og Carsten U. Larsen

I sommeren 1999 mødtes den færøske landsstyremand for kulturelle anliggender og den danske kulturminister i Tórshavn. Begge var ledsaget af museumsmænd, nemlig den færøske landsantikvar og den danske rigsantikvar. Formålet med mødet var at indgå en samarbejdsaftale om undersøgelse af, hvilke færøske kulturværdier der kunne udskilles fra Nationalmuseets samlinger i Kobenhavn og overføres til Foroya Fornminnissavn i Tórshavn.

De nordatlantiske områder har opbygget velfungerende og selvstændige kulturinstitutioner, som nu på betryggende vis kan opbevare og formidle de genstande, som blev ført til Nationalmuseet i Kobenhavn før museumsvæsenets fremkomst i de respektive områder. I den forbindelse kan berettes, at det i god forståelse sidste år lykkedes at afslutte næsten 20 års arbejde med deling af Nationalmuseets grønlandske samlinger mellem Kobenhavn og Grønlands Nationalmuseum i Nuuk. Mere debat medførte udleveringen af de gamle håndskrifter fra Danmark til Island i sin tid.

Færøerne har siden 1948 selvstændig antikvarisk lovgivning og fik tilsvarende sin egen museumslov i 1952, hvorved det færøske museum, der blev stiftet i 1898, blev en offentlig institution under navnet Føroya Fornminnissavn. Men lang tid inden da havde Nationalmuseet foretaget indsamlinger på Færøerne, og der findes derfor i Nationalmuseets magasiner og udstillinger genstande, som vil kunne vende tilbage til Færøerne og indtage en betydningsfuld plads, ikke blot som de sjældne og værdifulde museumsgenstande de er, men også som nationale klenodier.

Grundlaget for tilbageføring af genstande fra Danmark til Færøerne er nu i orden med den nuværende museumsbygning i Tórshavn og den nye kulturhistoriske udstilling, som Føroya Fornminnissavn åbnede i 1996. Tiden var kommet til at sætte en tilbageføring i værk. Men allerede i 1977 var der truffet væsentlige beslutninger på området, idet den daværende danske regering dengang vedtog, at nogle af de prægtigste færøgenstande i Nationalmuseets samlinger skulle overføres til Føroya Fornminnissavn. Det drejer sig om det middelalderlige inventar fra Kirkjubour Kirke nogle kilometer syd for Tórshavn. Kirkjubostolene, som genstandene sædvanligvis kaldes, er dele af et rigt billedprydet kirkeinventar fra begyndelsen af 1400-årene, og deres lige findes ikke andre

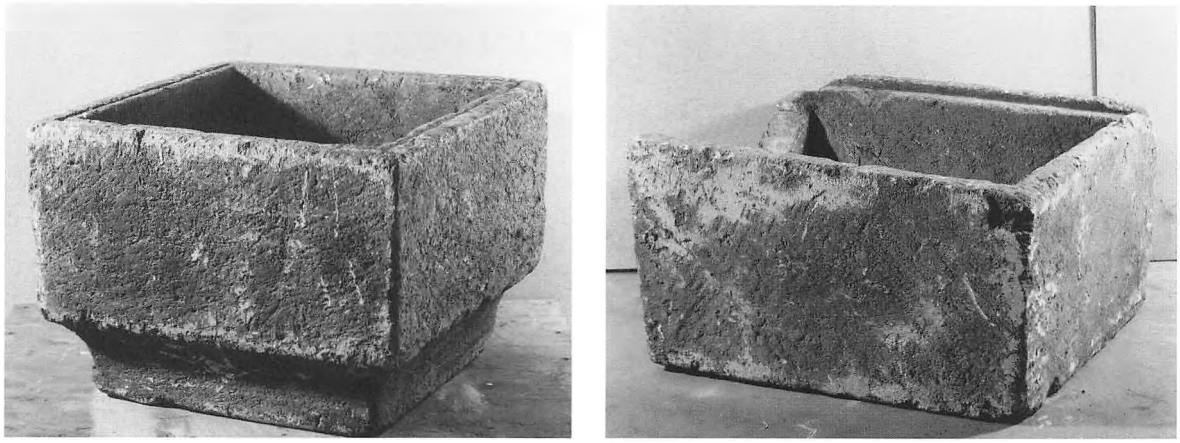

Fig. 1. Dobefonte af klæbersten fra 1100-årene fra Nes og Sandavågur Kirker. Fonten fra Nes Kirke blev bragt til København af Greve Edouard Vargas-Bedemar i 1820, den fra Sandavågur fulgte efter senere på året.

Twelfth-century baptismal fonts of steatite from Nes and Sandavágur Churches.

steder i Norden. I 1874 var de blevet taget ud af Kirkjubour Sognekirke i forbindelse med en ombygning og oversendt til Nationalmuseet. Det bestemtes samtidig, at også andre genstande ville kunne overføres til Føroya Fornminnissavn, men alt sammen først når det færøske museum rådede over lokaler, hvor inventaret kunne opbevares og præsenteres som en helhed i værdige rammer og på betryggende vis, som det var formuleret i regeringsbeslutningen.

Disse betingelser er nu som nævnt indfriet, og derfor nedsattes ifølge samarbejdsaftalen fra 1999 et udvalg for det dansk-færøske museumssamarbejde, som har forestået arbejdet med delingen af Nationalmuseets færøske samlinger mellem de to museer. Tre medarbejdere fra hvert museum blev beskikket til at indgå i udvalget, og igennem hele perioden på to år har der hersket den bedste samarbejdsånd, grundet på kulturhistorisk forståelse mellem de to institutioner og godt kollegaskab. Under arbejdet med at finde ud af, hvilke færøske kulturværdier der kan udskilles fra Nationalmuseets samlinger og overføres til Føroya Fornminnissavn, har samarbejdsudvalget bestræbt sig på at foretage udvælgelsen således, at der forbliver en repræsentativ samling på Nationalmuseet til belysning af færøsk kultur.

Den indsamlingshistoriske baggrund har spillet en betydelig rolle i udvalgets overvejelser. Hvor indsamlinger udgør helheder, har udvalget bestræbt sig på at opretholde disse intakte, enten på Nationalmuseet eller overført samlet til Føroya Fornminnissavn. Forhold i forbindelse med genstandenes indkomst til Nationalmuseet har også spillet en rolle. Blandt andet vedtog man, at genstande, som kronprins Frederik (den senere kong Frederik VII) skænkede Oldnordisk Museum i København, forløberen for Nationalmuseet, efter sin rejse til Færøerne i 1844, bør forblive på Nationalmuseet. Det gælder også for hus- og genstandsmodeller, som er fremstillet i Danmark til udstillingsbrug, samt for de indsamlinger, som i perioden omkring 1960 blev foretaget i fuld forståelse med Føroya Fornminnissavn og de færøske myndigheder i øvrigt. Genstande, som har stor museumshistorisk betydning for Nationalmuseet, vil ligeledes forblive i København.

Under vurderingen af, hvad der kunne overføres, har udvalget som udgangspunkt overvejet, hvor genstandenes værdi i forsknings- og formidlingsmæssig

Fig 2. Klæbersten-kvader med udskåret indvielseskors fra domkirkeruinen i Kirkjubøur.

Steatite ashlar with carved consecration cross from the cathedral ruin in Kirkjubøur.

henseende ville være størst. Genstande, der anses for at være af central betydning for belysningen af færøsk historie, herunder personalhistorie, er således overført. Ønsket om at udbygge Føroya Fornminnissavns samlinger på områder, hvor der var iøjefaldende mangler, har ligeledes haft afgørende indflydelse. Nogle af de ting, der er overført til Færøernes ejendom, indgår i Nationalmuseets udstillinger. I det omfang, man på Nationalmuseet fortsat har ønsket disse genstande udstillet, er der indgået en deponeringsaftale, således at genstandene fysisk forbliver i Nationalmuseets udstilling.

En række af de ting, som gennem tiderne er indkommet til Nationalmuseet fra Færøerne, har haft en omskiftelig tilværelse. Således blev næsten alle genstande i 1800-årene indlemmet i museets middelaldersamling. Efter at Dansk Folkemuseum (der senere indgik som en afdeling i Nationalmuseet) i slutningen af 1800-årene var blevet tilkendt statsstøtte og dermed underlagt Nationalmuseets tilsyn, overførtes relevante genstande fra Nationalmuseets middelaldersamling til Folkemuseet. Da Frilandsmuseet i 1941 blev adskilt fra Dansk Folkemuseum, skete der også en deling af tingene. Mange genstande er således blevet omnummereret og har skiftet magasinplads. Desværre må det erkendes, at ikke alle genstande har kunnet genfindes i vore magasiner. Begge museer tager det helt roligt. Genstandene vil med tiden blive genfundet, og når det sker, vil nogle af dem efter fælles overenskomst blive overgivet Færøerne, mens andres placering vil blive vurderet ved fremkomst.

Overførslen af genstandene til Færøerne har efterladt huller i Nationalmuseets færøske samlinger. Til gengæld er Føroya Fornminnissavns samlinger blevet styrket. I forbindelse med overførslen har de to museer forstærket samarbejdet og er også enige om, at dette samarbejde skal sikre, at Føroya Fornminnissavns samlinger til hver en tid vil være tilgængelige for Nationalmuseet og omvendt. Ligeledes bør fremtidige udlån og deponeringer museerne imellem i formidlings- og forskningsmæssige sammenhænge kunne lade sig gøre i det omfang, det er praktisk gennemførligt.

I det følgende vil Nationalmuseets indsamlingshistorie af færøske genstande blive præsenteret samtidig med kortfattede beskrivelser af nogle af dem.

De første kendte kontakter mellem dansk museumsvæsen og Færøerne går tilbage til 1817, da Den Kongelige Commission i Kjøbenhavn for Oldsagers Opbevaring satte sig i forbindelse med de kirkelige myndigheder på Færøerne med henblik på at få tilsendt indberetninger om, hvad der måtte eksistere af fortidslevn på Færøerne.

Det vigtigste resultat heraf blev en indberetning fra cand.theol. H.C. Lyngbye (1782-1837), som samtidig berejste Færøerne for at studere algevæksten ved kysterne. På opfordring fra amtsprovst Peter Hentze (1753-1843) udarbejdede Lyngbye en beretning om fortidslevn på Færøerne, som blev indsendt til kommissionen og siden publiceret i 1820. Lyngbyes beretning vakte opmærksomhed i kommissionen. Man hæftede sig hovedsagelig ved de middelalderlige dobefonte af klæbersten, som Lyngbye havde observeret i Sumba og Nes Kirker samt hans omtale af domkirkeruinen i Kirkjubøur, som efterfølgende på kommissionens foranledning blev fredet af Danske Kancelli i 1819.

I 1819-20 foretog et af Oldsagskommissionens medlemmer, Greve Edouard Vargas-Bedemar (1768-1848), en rejse til Færøerne for at indsamle mineraler, og kommissionen anmodede ham derfor om også at være opmærksom på oldsager. Samtidig tilskrev Oldsagskommissionen på ny Færøernes kirkelige myndigheder – amtmand og amtsprovst – og bad om, at de af Lyngbye omtalte døbefonte, som stod ubenyttede i kirkerne, måtte overlades greven. De omtalte døbefonte af klæbersten er fremstillet i Norge i 1100- og 1200-årene. I en række færøske kirker fandtes sådanne døbefonte så sent som i 1700-årene, men da amtmanden og provsten i 1819 behandlede Oldsagskommissionens anmodning, kunne de kun komme i tanker om to fonte foruden de af Lyngbye omtalte, den ene i provstens egen sognekirke i Sandur, den anden i Sandavágur. Transporten af de tunge sten til Tórshavn har været vanskelig, og da greven i sommeren 1820 forlod Færøerne, var kun fontene fra Sumba og Nes ankommet dertil. Senere på året kom dog en font fra Vágoy til Tórshavn og blev videresendt til Kobenhavn. Der må efter al sandsynlighed være tale om døbefonten fra Sandavágur Kirke, mens fonten fra Sandur Kirke mærkeligt nok aldrig blev afsendt.

Under sit besøg i den nyfredede domkirkeruin i Kirkjubøur fandt Grev Vargas-Bedemar et af indvielseskorsene liggende på jorden inde i kirkeruinen. Dette kors medbragte han også til Kobenhavn. I domkirken har der siddet indmuret 12 klæberstenskvadre med udskårne kors og dekorationer; flere af dem er stadig på plads i ruinen. For egen regning havde Vargas-Bedemar også anskaffet et sølvkrucifiks fra det 15-1600-årene med en 108 cm lang sølvkæde, som han skænkede til Oldnordisk Museum. På korsets bagside findes en senere indskrift "Johans-Sørvaags".

Efter disse første kontakter skete der ikke meget af betydning, før den unge, energiske jurist Christian Ployen (1803-67) kom til Færøerne. Christian Pløyen blev cand. jur. i 1826 og kom til Færøerne som landfoged i 1830, kun 26 år gammel. I 1837 udnævntes han til amtmand og kommandant for Færøerne, som han forlod igen i 1848, da han blev udnævnt til amtmand i Holbæk.

Pløyen var en særdeles populær embedsmand, som ikke blot lærte sig sproget, men også tog aktiv del i kulturlivet og lagde stor vægt på at udvirke moderniseringer og forbedringer i Færøernes erhvervsliv og handelsforbindelser. Digter var han også, han skrev bl.a. den populære grindevise, som endnu kan opleves kvædet i færøsk ringdans. I 1839 foretog Pløyen sammen med tre færøske bønder en økonomisk studierejse til Shetland, Orkney og Skotland, hvorom han udgav en bog i 1840. Inden sin afrejse fra Kobenhavn havde Ployen kontaktet Oldnordisk Museums leder, Christian Jürgensen Thomsen, for at

Fig. 3. Brudesmykker fra Kalsoy. Smykkesættet består af brudebælte af rødt fløjl med påsyede smykkeplader, spænde og endedop af forgyldt sølv, fremstillet af Daniel Schwartskopf i 1724, brystsmykke af forgyldt sølv i særlig færøsk form, fremstillet af Bendix Lund i 1721, samt 12 maller.

Bridal jewellery from Kalsoy. The set of jewellery consists of a bridal belt of red velvet with seven ornamental plates, a buckle and end fitting of silver gilt; a breast jewel of silver gilt in a special Faroese form, and 12 cyclets.

få vejledning i indsamling af oldsager, hvilket han derefter kastede sig over med stor entusiasme. Fra 1830 til 1842 sendte han et stort antal museumsgenstande til Oldnordisk Museum, ligesom en omfattende korrespondance med museet foreligger fra Ployens hånd.

Allerede Vargas-Bedemar var blevet instrueret om at søge efter færøske brudesmykker, hvilket dog ikke kronedes med held. Thomsen har tydeligvis instrueret Ployen om det samme; allerede samme år, som han ankom til Færøerne, kunne han afsende det første sæt brudesmykker til Oldnordisk Museum, og mere fulgte efter de følgende år. Tilsammen indsendte Ployen to brudebælter, fem brystsmykker, to nåle til hovedpynt og flere sæt maller. Smykkerne har været anvendt til en kjole af rødt eller blåt klæde, benævnt *stakkur*. Denne er sammen med smykkerne først omtalt af præsten Lucas Debes i 1673 og berøres siden af de fleste topografiske forfattere. Ifølge Ployens oplysninger er stakkur med tilhørende smykker helt gået af mode i 1830. Som helhed er smykkesættet ikke meget forskelligt fra tilsvarende islandske, norske og samiske smykker. Bæltet, som har middelalderlige anes, findes i nærtbeslægtede former over hele dette område – mallerne ligeledes.

Det rhombeformede brystsmykke med rhombiske vedhæng og nål med kugleformet hoved synes dog at være en særlig færøsk type. Det er i hvert fald ikke lykkedes at finde paralleller nogetsteds til dette smykke, som indtil videre må opfattes som udviklet på Færøerne.

Alle eksisterende sølvstempler på færøske smykker viser imidlertid, at de er blevet fremstillet på værksteder i København. Daniel Schwartskopf er bedst repræsenteret, men også Bendix Lund har været leverandør af smykker til Færøerne. Yderligere udviser stemplerne en forbløffende koncentration til en ganske kort periode, nemlig 1715-30. Tiden fra midten af 1600-årene til 1709, hvor først Christoffer von Gabel og siden sønnen Friderich havde Færøerne i len samt monopol på handelen, betragtes som en af de sværeste perioder i Færøernes historie. Optimismen og det økonomiske opsving efter kongens inddragelse af lenet og handelen i 1709 er tydelig i smykkematerialet. Man har sendt sine

smykker til Schwartskopf eller Lund for at få dem omsmeltet og fornyet. Det er dog tydeligt, at sølvsmedene ikke har nøjedes med slavisk at kopiere de tilsendte smykker. De har indarbejdet deres eget personlige præg i udformningen af små detaljer på brystsmykkerne, hvilket gør det muligt også at henføre de fleste ustemplede smykker til et af disse to værksteder eller i hvert fald til miljøet omkring dem.

Den energiske Pløyen nøjedes dog ikke med at samle brudesmykker til museet. I perioden 1830-42 afgik ikke mindre end 13 forsendelser med en mængde museumsgenstande af forskellig art fra Pløyen til Oldnordisk Museum. Nogle af disse andre genstande fortjener at blive omtalt her.

Sysselmand Rasmus Müller, som også var kongsbonde i Kirkjubøur, fandt i 1832 en lille runesten under grunden i et gammelt hus. Stenen blev overladt til Pløyen, som sendte den til Oldnordisk Museum. Denne lille runesten har været svær at tyde og har derfor været meget omdiskuteret. Den seneste fortolkning er foretaget i 1959 af Marie Stoklund (tidligere Ingerslev Simonsen). Det drejer sig sandsynligvis om en kristen gravsten fra omkring år 1000 med en ufuldstændig runeindskrift, som læses "Vígú(l)fi unni róa" dvs. "und Vigulf fred".

En af periodens kulturpersonligheder og Pløyens nære bekendte var Johan Henrik Schrøder (1771-1851). Han var præst i Suðuroy fra 1797-1826, hvorefter han bosatte sig i Tórshavn, hvor han havde arvet sine forældres hus. I 1832 overlod han Pløyen et krudthorn af glas med et spejlmonogram og den oplysning, at det havde tilhørt den tidligere omtalte Christoffer von Gabel, statholder i København og Færøernes lensherre. Pastor Schrøders fantasi er velkendt og fornægter sig heller ikke her. Gabel døde i 1673, og så gammelt kan glashornet umuligt være. Mere nærliggende er det at antage, at monogrammet CGLS henviser til pastor Schrøders fader, Christen Gottlob Schrøder (1724-81), og at hornet har tilhørt ham. Christen Gottlob Schrøder var født i Schlesien og indvandret til Færøerne i 1756, hvor han blev landkirurg. Johan Henrik Schrøder var kun 10 år gammel, da forældrene døde, og har derfor ikke været klar over, hvad det var for en genstand, han fandt i forældrenes hus. Landkirurg Schrøder var i øvrigt den første, som – i 1758 – vides at have dyrket kartofler på Færøerne.

Blandt andre genstande, som Pløyen oversendte til Oldnordisk Museum, er to måleredskaber af overordentlig stor betydning for færøsk historie, det ene et alenmål, det andet et pottemål. På Færøerne er den gamle norske alen i senmiddelalderen blevet afløst af Hamburgs alen – et af mange beviser for det nære samkvem mellem Færøerne og Nordsøområdet i senmiddelalderen. Under betegnelsen færøsk alen eller *stikka* har denne været anvendt frem til 1684, da dansk alen officielt blev indført, men færøsk alen er dog i mange sammenhænge blevet anvendt længe efter dette. Bortset fra nogle lange bådemål eksisterer der intet gammelt færøsk alenmål med undtagelse af denne halvalen, som Pløyen har fået fra Øravík i Suðuroy. Den halve alen er inddelt i 11 danske tommer. Dette stemmer overens med mange udsagn om, at den gamle færøske alen var 22 tommer lang. Pottemålet er støbt i bronze, har Chr. 5.s monogram og årstallet 1684 indgraveret og er stemplet med bogstavet M. Det er indleveret som "Normal-Pottemaal for Færøerne".

Fig. 4. Krudthorn af glas, med spejlmonogram. Bogstaverne CGLS står formentlig for Christen Gottlob Schroder, landkirurg på Færøerne.

Powder horn of glass, with back-to-back monogram. The letters CGLS presumably stand for Christen Gottlob Schroder, a surgeon-general in the Faroes.

Fig 5. Normalpottemål for Færøerne, formentlig anvendt af Lagtinget frem til 1816, indleveret af landfoged Pløyen i 1836.

Standard quart measure for the Faroes, probably used by the Lagthing or Faroese representative council until 1816.

Blandt de museumsgenstande fra Færøerne, som findes i Nationalmuseets samlinger, er nogle fremstillet og har været anvendt på Færøerne, andre er fremstillet andetsteds specielt til brug på Færøerne; der findes sædvanlige importsager, der findes genstande, som indvandrere gennem tiderne har medbragt fra deres oprindelige hjemstavn, og der findes genstande, der som drivgods tilfældigvis er skyllet i land på Færøerne. Blandt de af Pløyen indsendte ting fra Færøerne er der også en, som er fremstillet i Grønland og må have foretaget det meste af rejsen til Færøerne gennem luften. I 1840 indleverede Pløyen et forskaft til en pil med jernspids med modhager. Forskaftet er af ben og jernspidsen skåret ud af en – europæisk – sav. Dette sad fast under vingen på en nylig død islom, som fandtes drevet i land på Færøerne. At islommen – efter at være anskudt i Grønland – har fløjet det meste af vejen til Færøerne, kan der næppe være tvivl om. Litteraturen har flere eksempler på trækfugle, som efter anskydning har tilbagelagt store strækninger med jagtvåbenet siddende i kroppen, bl.a. fra Afrika til Europa.

Pløyens entusiasme synes at have animeret kolleger blandt embedsmændene og hans færøske venner til også at overlade oldsager til museet. Også efter Pløyens afrejse fra Færøerne indkom der lejlighedsvis indsendelser til Oldnordisk Museum.

Fig. 6. Forgyldt solvring fra 1621, som ifølge folketroen kunne forhindre næseblod.

Silver gilt ring from 1621, which according to popular superstition could prevent nose-bleeding.

Frederik Ferdinand Tillisch (1801-89) var amtmand på Færøerne 1830-37, samtidig med at Ployen var landfoged. Han indsendte et par genstande til museet, deriblandt en messehagel, som sandsynligvis er italiensk arbejde fra slutningen af 1400-årene eller begyndelsen af 1500-årene. Messehagelen havde været anvendt i kirken i Fámjin på Suðuroy, men var ikke længere i brug.

Handelsforvalter Jacob Nolsoe (1775-1869), som var født i Nólsoy og fra 1802-50 virkede ved den Kgl. Handel på Færøerne, indsendte i 1838 en forgyldt solvfingerring fra Sørvágur til museet. Indvendig i ringen findes en – formentlig magisk – bogstavrække samt årstallet 1621. Ringen ledsagedes af den oplysning, at man ved at sætte den på fingeren kunne forhindre næseblod.

Yderligere genstande med magisk indhold blev i 1850 overladt museet af en anonym rejsende fra Færøerne. Det drejer sig om en meget gammel tryllestav af kvadratisk tværsnit, forsynet med uforståelige bogstavlignende tegn på alle fire sider, samt en vestindisk nød, som må være kommet drivende med Golfstrømmen. Nødden er blevet opfattet som en *sejrsten*, om hvilken man troede, at intet ondt kunne tilstøde den, som bar en sådan på sig, hvor han end befandt sig.

En af Ployens færøske venner var odels- og kongsbonden Poul Joensen (1778-1850) i Eiði, kendt som Pól á Látrinum. Han indsendte i 1836 et krucifiks, som opbevaredes i kirken i Eiði. Krucifikset skulle være drevet i land flere hundrede år tidligere. Det var samme Poul Joensen, som i 1848 overlod museet en særdeles interessant samling tekstilredskaber, derimellem en horisontal væv, som formentlig er den ældste bevarede af sin slags.

Færøernes hidtil eneste skattefund fremkom på kirkegården i bygden Sandur i 1863. Sysselmand Mads Andreas Winther (1813-79) observerede en sammenirret klump i jorden fra en nyopkastet grav, som viste sig at indeholde 98 solvmonter og et lille solvbånd. Montskatten er efter alt at dømme o. 1100 nedgravet under gulvhellerne i et hus, som siden er forsvundet og kirkegården derefter udvidet over tomterne. Sysselmanden sørgede for, at skatten via Færø Amt og Justitsministeriet blev tilsendt Den kgl. Mont- og Medaillesamling i Koben-

Fig. 7. Dateringen af Sandurfundets norske monter var længe omstridt. Først hundrede år efter fundets fremkomst blev det fastslået, at de praktisk taget alle stammer fra den sidste norske vikingekonge, Magnus Barfod (1093-1103). Forsiderne har tre forskellige udgaver af et kongeportræt, men uden egentlig portrætlighed. Vægten er ca. 0,5 gram, men lodigheden er meget høj, næsten 100%.

The dating of the Norwegian coins of the Sandur find was long disputed. Only a hundred years after the find was it established that they practically all come from the reign of the last Viking king, Magnus Barfod (1093-1103).

Fig. 8. To af stolegavlene fra Kirkjubour. Den ene gavl viser som hovedmotiv mødet mellem de to gravide kusiner: Maria, Jesu moder, og Elisabeth, Johannes Doberens moder. I det runde topfelt ses et kombineret våben for kong Erik af Pommern og hans engelskfødte dronning Philippa. Den anden gavl viser en stående abbed med en brændende fakkel, sandsynligvis den irske helgen Skt. Brendanus, som var særligt ære i Kirkjubour. Topfeltet forestiller den norske kongehelgen Skt. Olav.

Two of the pew ends from Kirkjubour.

havn, hvor monterne blev konserveret, bestemt og publiceret. Af skatten er i dag 36 norske, danske, engelske og tyske monter bevaret. De norske mønter er fundets yngste. De fleste stammer fra Magnus Barfod (1093-1103) og er præget efter en møntreform, hvor solvlødigheden forøgedes, mens monterne samtidig gjordes lettere. Magnus Barfods monter er sjældne og historisk meget interessante og har gjort skatten fra Sandur berømt blandt numismatikere.

Skatten fra Sandur blev af Justitsministeriet betragtet som danefæ. Selv om der tidligere er blevet ydet erstatninger ved indlevering af genstande af ædelmetal, er dette første gang, det udtrykkelig siges, at man anvender bestemmelserne om danefæ i forbindelse med genstande fra Færøerne. Danefæbestemmelserne er siden taget i brug i andre tilfælde, bl.a. i 1894, da en middelalderlig medaillon, sat sammen af to forgyldte solvplader med Maria med barnet indgraveret på forsiden og et Jesus-monogram på bagsiden, blev fundet i jorden i Vestmanna. I 1914 førte anvendelsen af danefæbestemmelserne til en uoverensstemmelse med Lagtinget, idet Kulturministeriet og Justitsministeriet fastholdt, at disse var gældende for Færøerne, mens lagtinget betvivlede dette. Der er ikke siden blevet foretaget nogen juridisk vurdering af spørgsmålet, som i dag kun har historisk interesse.

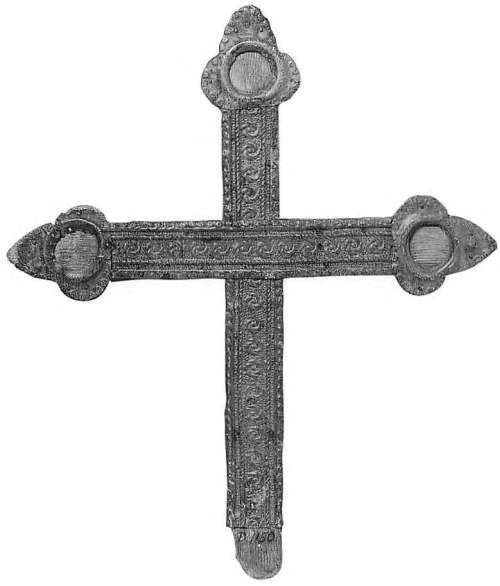

Fig. 9. Processionskors. Kors af træ beklædt med kobberblik, fra Kirkjubøur. For enderne af de øvre korsarme og centralt på den ene side har formentlig siddet ædelstene. Korset, der har kunnet placeres på en stang og bæres rundt i rituelle processioner, er formentlig udført i 1300-årene.

Processional cross of copper-plated wood, from Kirkjubøur.

Ved en omfattende ombygning i 1874 af den nuværende sognekirke på Færøernes middelalderlige bispesæde i Kirkjubøur blev alt træværk udskiftet. På foranledning af Færø Amt og Provsti ved amtmand H. Finsen (1828-92) og provst V.U. Hammershaimb (1819-1909) blev størstedelen af det således overflødiggjorte middelalderlige inventar fra kirken indsendt til Oldnordisk Museum. Resten af inventaret befinder sig på Foroya Fornminnissavn. De dele, som er på Nationalmuseet, består af 16 stolegavle, 2 sidestykker til en læsepult, en skriftestol, som oprindelig antages at have været et ciboriealter, samt et processionskors. Der har i det meste af et århundrede været bestræbelser i gang for at få inventaret ført tilbage til Færøerne. I 1977 blev der som tidligere nævnt truffet aftale derom, og denne aftale effektueres nu. Inventaret er publiceret og revurderet i 1988 af Knud J. Krogh. Kirkeinventaret fra Færøernes middelalderlige domkirke er ganske enestående i Norden og betragtes i dag som Færøernes største nationale klenodie.

I 1888 kom de første indsendelser fra Færøerne til Dansk Folkemuseum, som var stiftet få år forinden. Folkemuseet samlede hovedsagelig genstande fra nyere tids bondekultur. Den første genstand, der blev indsendt fra Færøerne til Folkemuseet, var et islandsk manglebræt, som et par fiskere fra Tórshavn fandt drivende i fjorden mellem Tórshavn og Nólsoy og som vraggods indleverede til sysselmanden, hvorfra det via amtmanden, Justitsministeriet og Kulturministeriet endte på Folkemuseet. Manglebrættet er rigt udskåret og dekoreret med runelignende tegn samt årstallet 1747. Det er i forbløffende god stand, hvis man forestiller sig, at det virkelig er kommet drivende fra Island, en rejse som har taget minimum en måned, sandsynligvis længere. Selv om man snart blev klar over, at manglebrættet er af islandsk oprindelse, vakte det stor opmærksomhed, og Folkemuseet benyttede anledningen til at skrive til amtet og foreslå en indsamlingskampagne på Færøerne. Det kom der imidlertid ikke meget ud af i første omgang.

En museumsgenstand af stor personalhistorisk interesse blev samme år indleveret til Folkemuseet. Generalmajor Thorvald Jørgensen (1819-1902) overlod i 1888 Folkemuseet et porcelænskrus fra Den kgl. Porcelainsfabrik. Kruset er forsynet med tinlåg, som er stemplet 1802. På kruset findes en afbildning af en færøsk gård, flankeret af initialerne JCD og MD. Thorvald Jørgensen kunne oplyse, at kruset stammede fra bedstefaderen Jørgen Landt (1753-1804), som var præst i Kvívík fra 1791-99, og at billedet på kruset var fra denne bygd. Jørgen Landt er kendt for sin bog om Færøerne, som han udgav i 1800. Hans svigerforældre var præstegårdsforpagteren Johan Christian Djurhuus (1741-1815) på

Fig. 10. Johan Christian Djurhuus' og Maria Rønnings porcelænskrus med afbildning af præstegården på Nes.

Johan Christian Djurhuus' and Maria Rønning's porcelain mug with a picture of the manse on Nes.

Nes i Eysturoy og Maria Djurhuus (1741-1807), som endnu står lyslevende i folkebevidstheden under sit pigenavn Maria Rønning. Hun var kendt som en dygtig og fremskridtsivrig husmoder, som bl.a. indførte en slagbomvæv til Færøerne og begyndte at oplære unge kvinder i at betjene den. I virkeligheden er det denne generation, vi skal tilbage til for at finde krusets oprindelige ejere, og maleriet forestiller ikke Kvívík, men præstegården på Nes, hvor parret boede. Men mest er Maria kendt for sin ulykkelige kærlighedshistorie og arrangerede ægteskab.

Maria Rønning var norsk af fødsel og kom til Færøerne i 1768 sammen med den unge præst Andreas Djurhuus (1742-1814), en søn af provsten Christen Djurhuus (1708-75) på Nes. Andreas var sommeren 1767 rejst fra København efter endt uddannelse, men i Nordsøen kom hans skib ud i et voldsomt uvejr og var nødt til at søge havn i Norge, hvor det lå til reparation indtil april måned det følgende år. Under dette lange ophold mødtes Maria og Andreas og forelskede sig i hinanden, og Maria fulgte siden med til Færøerne. Det berettes, at denne pardannelse ikke passede provsten, som havde udset sig landfogedens datter Annika Hedvig Hammershaimb som en passende brud for sin præstesøn, og han krævede, at Andreas giftede sig med Annika. Disse to blev gift i oktober 1769, og i november samme år fik provsten kabalen til at gå op ved at få Maria Rønning gift med sin ældste søn Johan Christian, som ikke har haft boglige gaver, men bestyrede faderens præstegård og nærliggende anneksgård. Johan Christian og Maria blev boende i præstegården også efter provstens død i 1775. Andreas blev derefter sognepræst, men forblev i anneksgården, hvor han havde boet som kapellan hos faderen.

I 1896 kom Daniel Bruun første gang til Færøerne. Daniel Bruun (1856-1931) var kaptajn i Gendarmeriet, men det er som arkæolog og kulturforsker, han har gjort sig kendt. Hans undersøgelser i Nordatlanten fik afgørende betyd-

Fig. 11. Greb af træ med tre tænder, indkommet til Dansk Folkemuseum i 1906 fra Daniel Bruuns samling.

Wooden trident, acquired by Dansk Folkemuseum in 1906 from Daniel Bruun's collection.

ning for det indledende museumsarbejde i Færøerne, Island og Grønland. Han fik venner på Færøerne, bl.a. den kendte kongsbonde i Kirkjubøur og politiker Jóannes Patursson, som på det tidspunkt længe havde arbejdet for oprettelsen af et museum på Færøerne. Daniel Bruun synes at have været den katalysator, som gjorde, at planerne for et færøsk museum blev virkeliggjort i 1898.

Under opholdet på Færøerne i 1896 indsamlede Daniel Bruun en række genstande til Folkemuseet, deriblandt en krukke til salve fra Nólsoy. Denne krukke har lokalhistorisk interesse, idet der til den er knyttet det sagn, som stadig er levende i bygden, at den blev sendt i land af en fransk kaperkaptajn for at helbrede en kone, som en af hans matroser havde mishandlet. Konen døde dog, og matrosen blev henrettet. Det har vakt opmærksomhed i bygden, at krukken, som man troede forsvundet, befandt sig på Nationalmuseet.

De følgende år var Daniel Bruun flere gange på Færøerne, nu i forbindelse med forberedelserne til Verdensudstillingen i Paris i 1900. Det er ikke helt klarlagt, hvad der blev af de genstande, som indsamledes til denne udstilling. De fleste kom vistnok senere til Nationalmuseets middelalder- og renaissanceafdeling uden dog at blive registreret der, nogle fandt i 1906 og senere vej derfra til

Fig. 12. Hr. Clement Laugesen Follerups pragtkrudthorn fra 1646.

Clement Laugesen Follerup's ornamental powder horn from 1646.

Folkemuseet; blandt disse var en primitiv greb af træ, som minder en del om afbildninger på middelalderlige kalkmalerier.

En af genstandene fra Verdensudstillingen endte i 1902 på det nyoprettede færøske museum. Det drejer sig om et drikkehorn, dekoreret med hebraiske skrifttegn og årstallet 1654. Ifølge indskrift og bomærke på hornet har det tilhørt Hr. Clement Laugesen Follerup, den sagnomspundne præst på Sandoy fra 1638-81, død 1688. Besynderligt nok kom Nationalmuseet i 1923 i besiddelse af endnu et horn, som ifølge sin indskrift har tilhørt Hr. Clement. Det drejer sig om et mægtigt pragtkrudthorn, fremstillet af et en halv meter langt oksehorn, rigt dekoreret med figurscener, bl.a. jagtscener. Hornet er formentlig fremstillet og dekoreret på et europæisk værksted. Ejerens navn og årstallet 1646 er senere indføjet i et dertil friholdt felt, og senere igen har præsten ladet indføje to Jesus-monogrammer, årstallet 1652 og sit eget bomærke på steder på hornet, hvor han har fundet plads. Om *Harra Klæmint* berettes bl.a., at ved sin ankomst til Færoerne ejede han ikke mere, end hvad der kunne være i en vadsæk. Ved sin død ejede den bjærgsomme præst foruden løsøre og penge hele 47 mark jord rundtomkring på Sandoy og nabooen Skúvoy. Til sammenligning kan anføres, at Kirkjubour, som i middelalderen var Færoernes bispegård, er på 32 mark jord.

Som anført vandt Daniel Bruun sig venner på Færøerne, deriblandt Jóannes Patursson (1866-1946), initiativtageren til oprettelsen af det færøske museum. Jóannes Patursson var siden blandt dem, der indsendte museumsgenstande til Dansk Folkemuseum, utvivlsomt til brug i Frilandsmuseets Færostue, som i 1905 var blevet opført i forbindelse med koloniudstillingen i Tivoli og derfra var blevet flyttet til Frilandsmuseet. Personkredsen omkring Færøernes museum var også siden indsendere af museumgenstande, blandt dem var Andreas Weihe (1867-1946), kongsbonde på Selatrað, som i 1920'erne og 30'erne virkede som indsamler til det færøske museum og ligeledes sendte et stort antal museums-

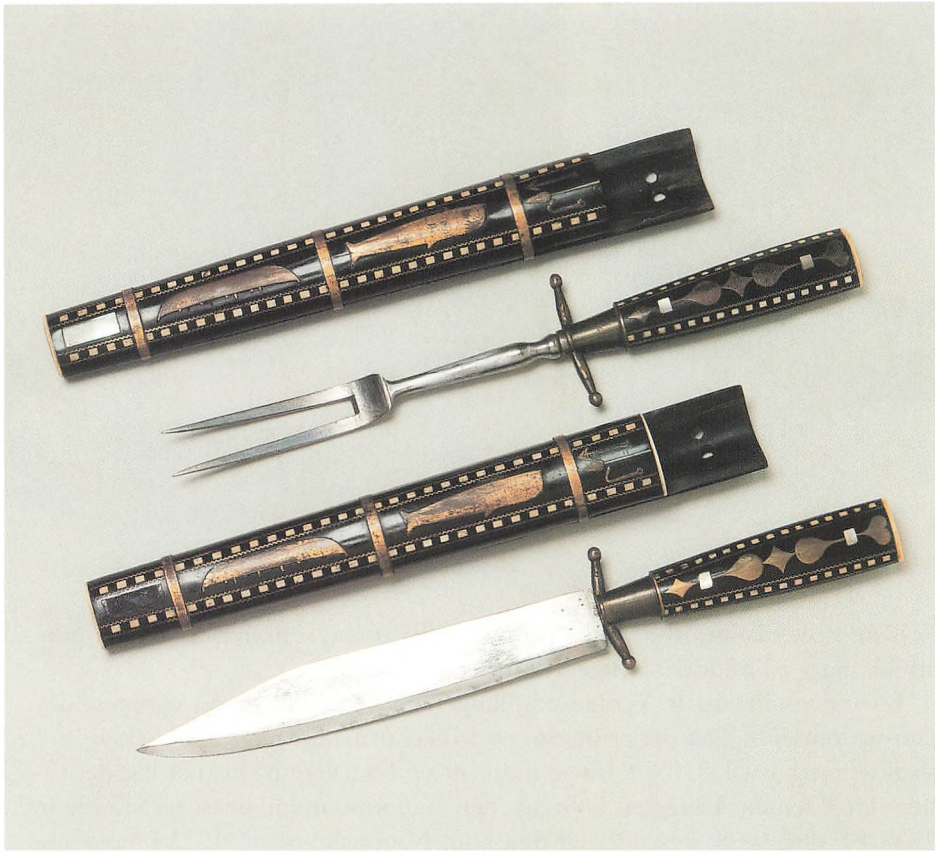

Fig. 13. Forskæreresæt med indlægninger af ben, messing og perlemor i ibenholt – spiren til nyere færøsk kunsthåndværk.

Carving set with inlay of bone, brass and mother-of-pearl in ebony – an inspiration for more recent Faroese craftsmanship.

genstande til Folkemuseet. Ægteparret Petra og Hans Andreas Djurhuus, som i 1930'erne og 40'erne virkede ved museet, opretholdt de gode kontakter til Nationalmuseet og forsynede ligeledes Folkemuseet med museumsgenstande. Det var deres fortjeneste, at Nationalmuseets direktør Poul Norlund i 1947 blev inviteret til at besøge Færoerne, et besøg som efterfølgende førte til etnologiske undersøgelser ved Holger Rasmussen fra Nationalmuseet og fællesnordiske arkæologiske undersøgelser i Kirkjubøur. Besøget synes også at have haft indflydelse på den færøske fredningslovgivning fra 1948, idet man der finder bestemmelser, som først langt senere bliver indarbejdet i dansk fredningslovgivning.

I 1920 kom den unge danske læge Rasmus K. Rasmussen (1886-1961) til Færoerne, hvor han virkede som læge på Eiði helt frem til 1952. Han var et bemærkelsesværdigt menneske, som var levende interesseret i alt, hvad der havde med mennesker at gøre. For sine videnskabelige arbejder inden for medicin modtog han æresdoktorgraden af Københavns Universitet, og hans indsats inden for kulturhistorien er uvurderlig. Kun afbrudt af krigen og årene derefter afsendte han fra 1934-60 hen ved 200 museumsgenstande til Folkemuseet og Frilandsmuseet. Disse var hovedsagelig indsamlet i hans vidtstrakte lægedistrikt i den nordlige del af Eysturoy og tilgrænsende områder af Streymoy. Folkemedicinen havde hans store interesse. Gennem alle årene på Eiði indsamlede han materiale derom, som han fik publiceret i sin helhed i 1959. Blandt de folkeme-

Fig. 14. Model af fiskerbåd fra 1870'erne med komplet udstyr og redskaber til fiskeri og hvalfangst.

Model of fishing boat from the 1870s with complete equipment and tools for fishing and whaling.

dicinske genstande, som R.K. Rasmussen indsendte til Folkemuseet, er to par orenringe af bly, som blev anvendt mod dårlige øjne, hovedpine samt udslæt i hovedet. Han begrænsede sig dog ikke til folkemedicinen, men samlede bredt kulturhistorisk. Hans mål var en repræsentativ samling, der kunne belyse kulturen omkring århundredskiftet, inden motoren holdt sit indtog på Færøerne. Alle indsendte genstande ledsagedes af udførlige oplysninger om fremstilling, historie, anvendelse og benævnelser.

Til Nationalmuseet er der også indleveret færøske museumsgenstande fra folk i Danmark. Således afhændede statskonsulent Harald Faber (1856-1943) i 1938 et forskærersæt til Dansk Folkemuseum. Sættet er antagelig fremstillet af Jákup Zakarias Andrasson (1819-68), som vistnok var den første, der fremstillede grindeknive og andet med indlægninger i ibenholt.

I årene 1871-78 var Harald Emil Høst (1835-1908) sorenskriver (dommer) på Færøerne. Ved afrejsen fra Færøerne har han medbragt en færøsk modelbåd med komplet udstyr og redskaber til fiskeri og hvalfangst, som hans sønnesøn i 1966 afhændede til Nationalmuseet. Sammen med artikler om fiskeri og hvalfangst på Færøerne, som sorenskriveren publicerede under opholdet, dokumenterer modellen periodens erhverv i detaljer.

Fig. 15. Underskrivelsen af samarbejdsaftalen i 1999. Fra venstre ses rigsantikvar Steen Hvass, kulturminister Elsebeth Gerner Nielsen, landsstyremand Signar á Brúnni og landsantikvar Arne Thorsteinsson.

The signing of the cooperation agreement in 1999. From the left, the State Antiquary Steen Hvass, Minister of Culture Elsebeth Gerner Nielsen, the member of the regional government Signar á Brúnni and the National Antiquary Arne Thorsteinsson.

Som det vil være fremgået, har der bortset fra Vargas-Bedemar og Daniel Bruun ikke været danske museumsfolk på Færøerne i indsamlingsøjemed. Alt, hvad der ellers er tilgået Nationalmuseet, er indsendt af kontakter på Færøerne og i Danmark, og efter R.K. Rasmussens død har der stort set ikke været nogen tilgang af museumsgenstande fra Færøerne – med en enkelt undtagelse. I forbindelse med erhvervelsen og flytningen af Frilandsmuseets færøske hus fra Múli foretog Bjarne Stoklund i årene 1959-61 de mest omfattende indsamlinger af genstande fra Færøerne nogensinde. Disse indsamlinger blev foretaget i god forståelse med Foroya Fornminnissavn og færøske myndigheder i øvrigt og betegner samtidig afslutningen på Nationalmuseets indsamlingsvirksomhed på Færøerne.

Da indsamlingen af museumsgenstande indledtes på Færøerne for næsten to århundreder siden, var det en selvfølge, at genstandene gik til rigets eneste museum i København. Det er slående, at så mange af de genstande, der indsamledes i 1800-årene, i dag er unikke, og man spørger uvilkårligt sig selv, hvor disse genstande ville være henne, hvis ikke de var kommet til Nationalmuseet.

Efter oprettelsen af et museum på Færøerne har det taget mange år at udbygge dette til et stade, som kunne anses for betryggende for museumsgenstandene, men tiden er nu inde til, at et udvalg af Nationalmuseets genstande tager vejen tilbage til Færøerne. Som det indledningsvis blev anført, er det færøske museumsvæsen nu i stand til både personalemæssigt og lokalemæssigt at varetage Færøernes kulturarv. Føroya Fornminnissavns samlinger bliver ved overførslen fra Nationalmuseets samlinger væsentligt beriget, men ved modtagelsen af så fine og betydningsfulde museumsgenstande, hvoraf nogle er at regne som

Færøernes største nationale klenodier, gør man sig på Føroya Fornminnissavn også klart, at det ikke blot er museumsgenstande, man overtager. Det er først og fremmest et ansvar.

Litteratur

Antikvariske Annaler 3, København 1820.
Sverri Dahl: "Halgigongu-krossur úr Kirkjubø". Fróðskaparrit 25, 57-65.
C.F. Herbst: "Sandø Fundet". Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie 1863, 376-393.
Knud J. Krogh: Kirkjubøstólarnir og Kirkjubøur. Tórshavn 1988 (udkom samme år desuden i hhv. dansk og engelsk udgave).
- "Tann falski greivin". Mondul Nr.1, 1990.
Holger Rasmussen: "Dr. med. h. c. R.K. Rasmussen 1886-1961". Budstikken 1962, 5-8.
Holger Rasmussen: "Færoerne og Dansk Folkemuseum". Fróðskaparrit 28.-29. bók, 1981.
R.K. Rasmussen: Gomul føroysk heimaráð. Tórshavn 1959.
Marie Ingerslev Simonsen: "The Kirkjubø Runic Stone". Acta Philologica Scandinavica 24, 2, 1959, 107-124.
Bjarne Stoklund: "Færøhuse til Frilandsmuseet". Budstikken 1962, 31-52.

SUMMARY

Back to the Faroes

Sharing out the Faroese collections of the National Museum

In 1999 the Faroe Islands and Denmark signed an agreement to investigate which items of Faroese cultural heritage could be selected from the National Museum of Denmark in Copenhagen and transferred to the Faroese museum Føroya Fornminnissavn in Tórshavn. The background for dividing the National Museum's Faroese collections is that the Faroes have now built up a smoothly-functioning museum which can safely store and exhibit the objects which, for almost two centuries, were taken to the National Museum before the emergence of a museum in the Faroes. As early as 1977 the then Danish Government decided that the Kirkjubøur pews, some of the finest Faroese objects in the collections of the National Museum, were to be transferred to Føroya Fornminnissavn, and that besides this medieval, richly ornamented church inventory, it should be possible to hand back other Faroese museum objects too, but only when the Faroese museum had premises where the inventory could be preserved and presented as a totality in an appropriate setting and in secure conditions.

The article describes in more detail the background for the transfer of the cultural heritage to the Faroes, and discusses the considerations that have been important in the work of dividing up the objects in the National Museum between the two museums. Finally it tells the story of how the Faroese objects in the National Museum were collected, and some of the objects are briefly described.

Sluppen Ruth

150 års sejlende kulturhistorie

Af Morten Gøthche

Der har igennem århundreder været en livlig handel mellem Danmark og Norge. En stor del af den udgik fra købstæderne på den jyske østkyst og på øerne til byerne i det sydlige Norge. Den vigtigste handelsvare var korn, og returlasten var som oftest træ. Mere upåagtet er den skudehandel, der foregik over stranden på den nordjyske vestkyst og uden om købstæderne. Handelen gik over Stenbjerg, Klitmoller, Vigsø, Thorup Strand, Slettestrand og Tranum Strand til byerne på Sørlandet i Norge: Mandal, Kristiansand, Arendal m.fl. foruden til Bergen. Skønt denne skudehandel er meget fyldigt beskrevet i litteraturen, har man indtil for få år siden kun vidst meget lidt om de fartøjer, der besejlede den. I den første fase blev skudehandelen drevet med store åbne både, sandskuder, men efter 1800 forsvinder benævnelsen ud af kilderne. De sid-

Fig. 1. "Ruth" under sejl i Isefjorden 1996, på sin første tur umiddelbart efter endt restaurering sommeren 1996. Foto: Werner Karrasch.

The Ruth under sail in Isefjord in the summer of 1996, on its first voyage immediately after its restoration was completed.

ste af disse fartøjer blev i krigen med England 1807-14 opbragt eller forliste. Efter englænderkrigen nævnes kun mindre fartøjer af almindelig bygning såsom jagt, galease eller skonnert. Den helt dominerende type efter krigen bliver sluppen, der senere kendes under betegnelsen Danmarksslup. Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser i Roskilde (NMU) har inden for de sidste år arbejdet med forskning og dokumentation af skudehandelens fartøjer på mange fronter, både marinarkæologisk og gennem arkivstudier og skibsbevaring.

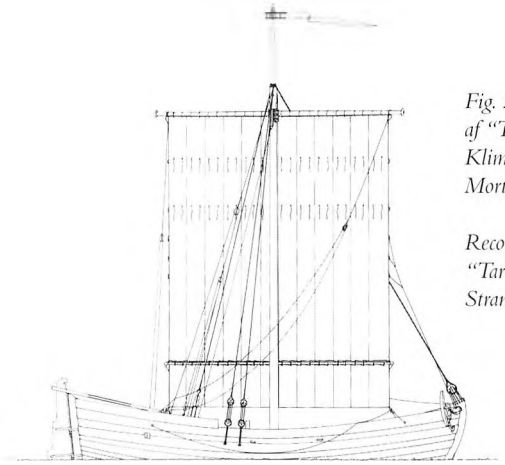

Fig. 2. Rekonstruktion af "Tjæreskibet" fra Klim Strand. Tegning: Morten Gøthche.

Reconstruction of the "Tar Ship" from Klim Strand.

De mange vrag, der fra tid til anden dukker op langs den nordjyske vestkyst, gav os håb om en dag at stode på en af de skibstyper, der blev anvendt i skudefarten. I 1976 indstrandede der flere vragstykker ved Klim Strand. Stykkerne mentes at stamme fra et vrag lokaliseret nogle år tidligere, og som blandt lokale fiskere var kendt under navnet "Tjæreskibet". Vragdelene blev undersøgt, og en rekonstruktion af fartøjet blev foretaget på tegnebordet på NMU. Skibet var klinkbygget med egeplanker sammenholdt med trænagler af enebærtræ og svarede ganske nøje til de beretninger om sandskuder, man allerede havde kendskab til. I Knud Aagaards beskrivelse af Thy fra 1802 gives der meget præcise oplysninger om sandskuderne. Om "de vindskibelige Strandboer" skriver han bl.a.: "... men disse, som selv bygger deres Skuder enten i Norge eller her paa Stranden, vide at give dem en saadan Struktuer, at de endog i haardt Vejr tor løbe paa Land uden at tage Skade. En Hovedegenskab ved disse Skibe er Elasticitet; til den Ende forbindes de ikke med Jern- men med Trænagler, især af Enebær. Det er almindeligt sagt og troet, at disse Skibe ere fladbundede; men de ere alle kjølbygte, skiøndt ikke med meget skarp Køl". I en strid om rigtigheden af læstetallet for sandskuderne ved Thorup og Tranum Strand, der verserede engang i 1750'erne, får man fra toldarkiverne et indblik i størrelserne på disse fartøjer. "Tjæreskibet"s proportioner svarer ganske nøje til opgivelserne i toldarkivet. Læstetallet er en geometrisk udregning, der baserer sig fartøjets længde, bredde og dybde multipliceret med hinanden og ganget med en given koefficient. Dette læstetal er ikke direkte udtryk for et skibs lasteformåen, men en vedtagen målangivelse, hvorefter man betalte forskellige skatter og afgifter.

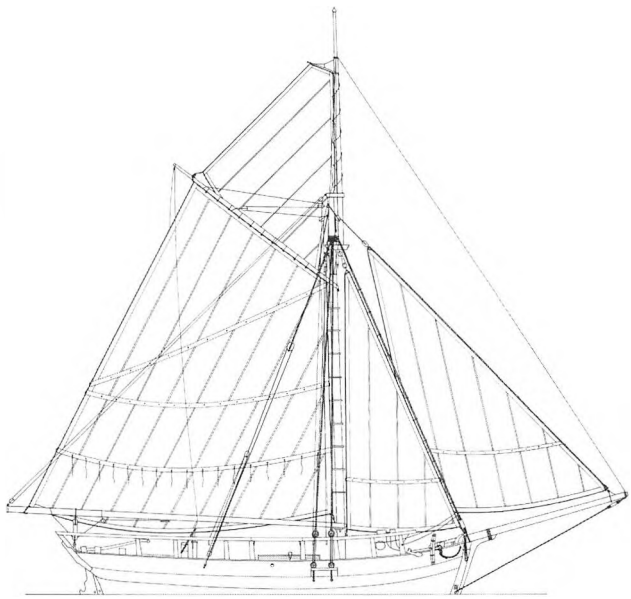

Fig. 3. Rekonstruktion af vraget fra Uggerby øst for Hirtshals. Tegning: Morten Gøthche.

Reconstruction of the wreck from Uggerby east of Hirtshals.

Et andet vrag, der kan knyttes til skudehandelen, er det lille Uggerbyvrag

Fig. 4. Sluppen "Ruth" på slip på Brdr. Andersens Skibsværft i Vest Vilsund i forbindelse med opmålingen og registreringen i sommeren 1973. Foto: Nationalmuseet.

The sloop Ruth on the slipway at the shipyard in connection with measurements and registration in the summer of 1973.

beskrevet i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1986. Det blev under en efterårsstorm i 1983 fritskyllet af klitterne ved Uggerby Å ca. 8 km øst for Hirtshals. Vraget blev året efter udgravet, bjærget og undersøgt af Nationalmuseet. Det lille vrag, der var usædvanligt velbevaret, adskiller sig i byggemåde væsentligt fra sandskuderne. Skibet er kravelbygget med hæk, dvs. med den agterste del af skroget trukket ud agten for roret, hvor det afsluttes i et fladt spejl. De fine linjer og gennemførte detaljer tyder på, at det lille fartøj er bygget på et større, etableret værft modsat sandskuder, der blev bygget på klamp – dvs. uden brug af tegninger – på den åbne strand. Skibet er typologisk dateret til omkring 1800. Ud over en egentlig lastluge på dækket har Uggerbyvraget også en lastelem umiddelbart op til agterstævnen, lige under spejlet, hvilket tyder på, at det har været bygget til trælast. Behovet for tonnage til at forsyne Norge med korn var i disse år enormt, og da det ikke var muligt at tilvejebringe de nødvendige fartøjer, blev det i 1808 foreslået, at provideringskommissionen skulle lade bygge en kornflåde af hurtige, lette fartøjstyper og selv stå som redere. Kommissionen var i 1807 blevet nedsat af den interimistiske norske regering med det formål at få genoprettet korntilførslen, der var blevet meget begrænset ved udbruddet af fjendtlighederne mellem England og det dansk-norske dobbeltmonarki. De jyske korntransporter blev efter instruks fra Frederik 6. organiseret af F.C. Riisbrich, som ledede dem effektivt frem til krigens slutning i 1814. Den nævnte flåde bestod hovedsagelig af større fartøjer som galease, skonnert og brig, som alle var betegnet ved et nummer. Derudover blev bygget en serie af helt små fartøjer, der dog ikke var betegnet ved et nummer, men kun ved navn, og som menes at være sat ind som erstatning for sandskuderne.

Efter gennembruddet af Aggertangen omkring 1824 og bygningen af Frederik den VII's kanal ved Løgstør Grunde forrykkedes skudehandelen til byerne på Limfjorden. En del af den fortsatte dog fra Vestkysten, nu med Løkken som hovedcenter, frem til omkring 1900. Løkkens sidste skude, "Hensigten", blev trukket på land for sidste gang i 1908. Ikke én af de mange Danmarksslupper,

der efter krigen 1807-14 blev den helt dominerende skibstype, er i dag bevaret i Norge. Endnu sejlede i 1936 "Cicero" i almindelig kystfart på Sørlandet, men forlænget og rigget som galease med to master. Men i Danmark har vi haft held til at redde en af disse sidste Danmarksslupper, sluppen "Ruth", der efter at have sejlet i 125 år blev testamenteret til et kulturhistorisk museum og i dag ejes af Nationalmuseet.

Sluppen "Ruth" er bygget i 1854 i Svinør i Norge, men blev i 1888 solgt til Danmark, hvor den indgik i den almindelige danske småskibsfart. I de sidste 45 år, frem til ejerens død i 1968, sejlede den i paketfart på Limfjorden. Skibet blev derefter lagt op ved Brdr. Andersens Skibsværft i Vest Vilsund. Restaureringen af sluppen "Ruth" har være et langt og sejt træk, der har strakt sig over mange år, men takket være donationer fra henholdsvis Lodbergs Legat og Aage Louis-Hansens Fond lykkedes det i 1996 at nå til vejs ende.

Med så stor og omfattende en restaurering må man, inden man går i gang, have klarhed over, hvordan skibet oprindelig har set ud, og ligeledes over de mange forandringer, skibet har undergået i sin levetid. Ved gennemgang af forskellige arkiver er det muligt at finde dokumenter, tegninger, billeder og fotografier af det pågældende fartøj. Interview med personer, der har haft en tilknytning til skibet, kan give oplysninger om skibets rig og indretning over og under dæk. En opmåling og registrering af skroget efterfulgt af en grundig bygningsarkæologisk undersøgelse giver, parret med arkivstudierne og interviewene, et helhedsbillede af skibets bygningshistorie, og de samlede oplysninger kan danne grundlag for den fremtidige restaurering.

Opmålingen og dokumentationen blev gennemført i 1973-74, medens skibet stod på slip, dvs. trukket op på en bedding. Her blev skibets facon målt op, således at der kunne laves en linjetegning. En linjetegning består af en række tværsnit, lodrette og vandrette planer, der på forskellig måde skærer skrogets ydersider og derved angiver det pågældende fartøjs facon. Dimensioner og placering af de mange konstruktive dele: spanter, klædning, dæksbjælker, luger, dækshuse m.m. blev derefter opmålt. Efterfølgende blev konstruktionen i en bygningsarkæologisk undersøgelse gennemgået for de forskellige ændringer, der var blevet foretaget gennem tiderne, og ikke mindst for malingsspor og andre spor efter tidligere indretninger under dæk. Afslutningsvis blev hele skibet gennemfotograferet systematisk. Med udgangspunkt i dette arbejde blev der lavet en linjetegning af skibet bestående af spanterids, opstalt og vandlinjer. Dernæst en konstruktionstegning bestående af længdesnit, dæksplan og et tværsnit. Sidstnævnte tegning gengiver objektivt, hvad der er målt op og registreret uden forsøg på nogen form for rekonstruktion. Begge tegninger er udført i 1:20.

Alle danske fragtskibe skal være forsynet med et nationalitetsbevis og et målingsbevis, som kan sammenlignes med registreringsattesten til en bil. Nationalitetsbeviset angiver skibets navn og hjemsted, ejer og fører af skibet, skibets hoveddimensioner, længde, bredde og dybde, og endelig fartøjets drægtighed målt i brutto- og nettoregistertons. Disse mål er ikke en direkte angivelse af skibets virkelige lasteformåen, men bygger på en lovbestemt måleregel, hvorefter man betaler told og forskellige afgifter. Målingsbeviset, der ligger til grund for

Fig. 5. Opmålingstegning af "Ruth" bestående af længdesnit og dæksplan.

Survey drawing of the Ruth; longitudinal section and deck plan.

målene på nationalitetsbeviset, er en dokumentation af, hvorledes opmålingen er foretaget. Også sluppen "Ruth" har været forsynet med sådanne "registreringsattester". Dokumenter, der følger skibet, forsvinder naturligt nok, når de mister deres gyldighed og erstattes af nye, men er ofte at finde i kopi på det stedlige toldkammer. Således lå der på Thisted Toldkammer en fyldig sagsmappe indeholdende dokumenter, fra skibet i 1888 blev indført fra Norge, samt afskrifter af skibets oprindelsespapirer. De mange dokumenter i "Ruth"s sagsmappe fortæller om skiftende ejere og hjemsteder, og især målingsbeviserne er interessante, idet de kan oplyse om de forskellige forandringer i skibet, der er foregået perioden igennem. Af restaureringsmæssig interesse får man oplyst nojagtige dimensioner på luger, dækshuse og mandskabsrum under dæk.

Også billeder og fotografier kan give oplysninger om skibets udseende under forskellige perioder og kan ligge til grund for rekonstruktionen af det pågældende fartøj. Her kan man være heldig at finde et skibsportræt af skibet. Ofte bestilte skipperen eller ejeren et maleri af fartøjet, eller der blev i forbindelse med skibets færdiggørelse fra værftet taget et fotografi. I "Ruth"s tilfælde har

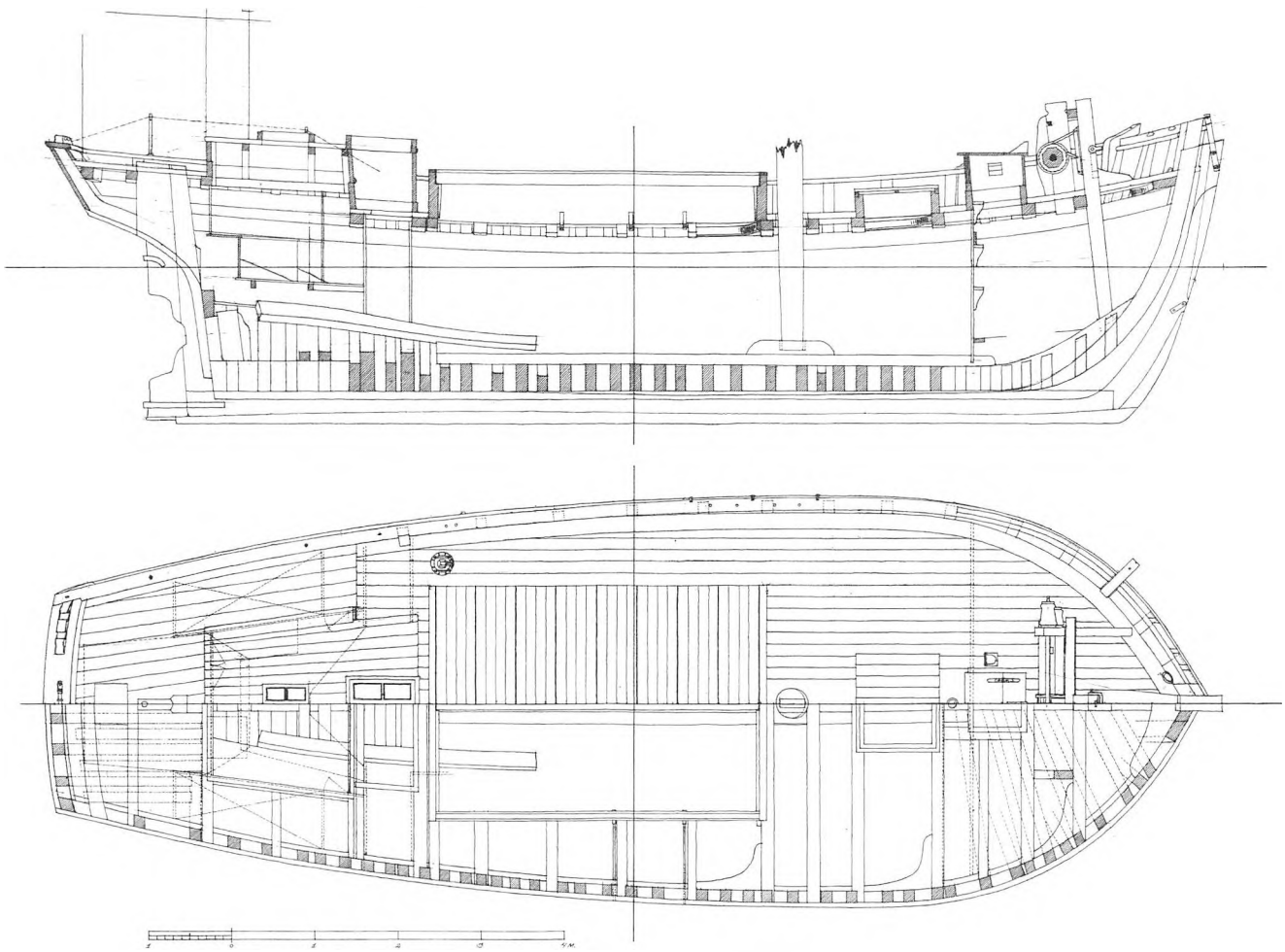

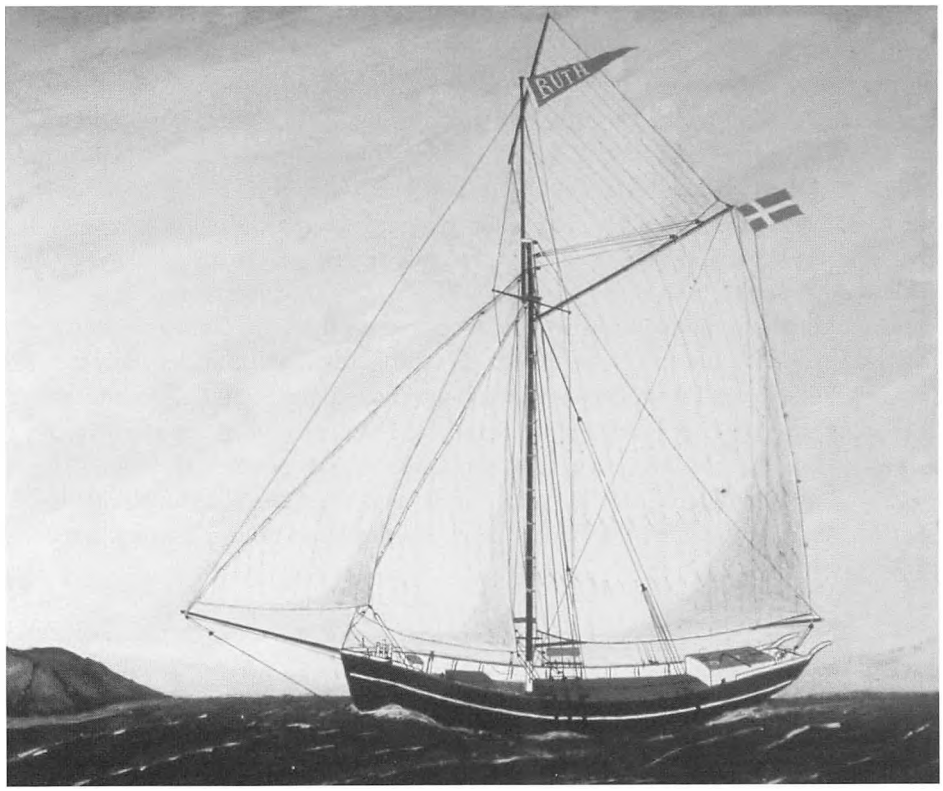

Fig. 6. Skibsportræt af "Ruth" malet af en ukendt kunstner. Billedet er malet efter 1920, hvor skibet får sin første motor, men inden 1923, hvor det købes af Lars Dyhr. Portrættet har tilhørt bådebygger Holger Brinck, søn af den tidligere ejer af "Ruth" N.A. (Brinck) Mortensen.
Foto: Limfjordsmuseet, Logstor.

Ship portrait of the Ruth painted by an unknown artist. The picture was painted after 1920, when the ship was given its first engine, but before 1923.

det ikke været muligt at fremskaffe billeder fra de tidligste perioder og slet ikke fra tiden i Norge. Den ældste kendte afbildning af skibet er et naivt malet skibsportræt, hvor skibet endnu har sin fulde sluprig, men hvor det har fået motor installeret. Dernæst findes der en række amatørfotografier af forskellige situationer omkring skibet og af skibet selv. Heriblandt findes et fotografi af skibet med sin oprindelige slupmast, men taget efter at fartøjet har fået en motor installeret og dertil har fået et styrehus agter. Nok har vi ikke malerier eller fotografier af skibet, som det så ud, da det blev byggget, men der findes skibsportrætter af flere Danmarksslupper. Der kendes tre skibsportrætter af navngivne skibe og med angivelse af skipper og fører af de pågældende skibe. Endelig findes der også et fotografi af en af disse Danmarksslupper.

Byggetegninger af det pågældende skib skal man være heldig for at træffe på i museer og arkiver. Kun alt for få samlede afleveringer fra værfter er i dag bevaret. Ofte kommer man for sent, når et gammelt træskibsværft står for nedlægning. Tegningerne er allerede forsvundet eller er måske netop blevet brændt. I "Ruth"s tilfælde ville det nok ikke have været muligt at finde de originale tegninger, ganske enkelt fordi der formentlig aldrig har været nogen. "Ruth" er sandsynligvis bygget på klamp, dvs. uden brug af tegninger. Derimod har museet haft held til at få kendskab til en række sejlrids af Danmarksslupper fra denne periode. I en såkaldt sejlmagerbog, der har tilhørt sejlmager Jorgen Ørbech Torren Bugge fra Malmøe ved Mandal, har man fundet i alt 14 tegninger af Danmarksslupper. På en af disse tegninger er anført "slup tilhørende

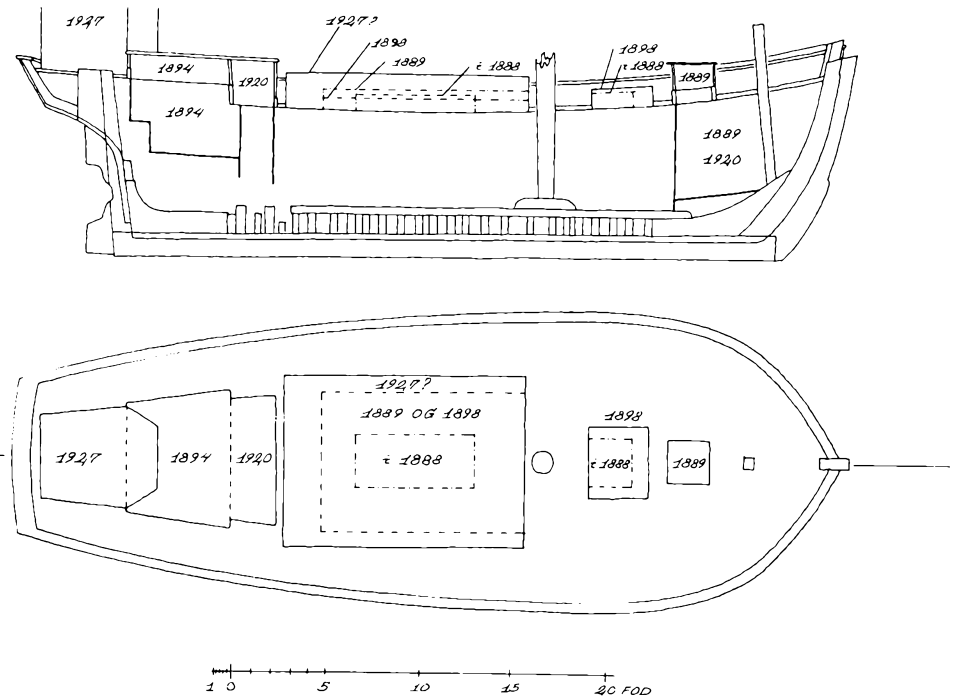

Fig. 7. Oversigt over ændringer i dæksarrangementet på "Ruth" foretaget i perioden 1888 og frem til 1968. Skitsen er udført på grundlag af de bygningsarkæologiske undersøgelser foretaget på skibet i forbindelse med opmålingen. Tegning: Morten Gøthche.

Overview of changes in the deck arrangement of the Ruth made in the period 1888-1968. The sketch was made on the basis of the archaeological investigations of the ship in connection with the survey.

H.C. Ulriksen i Svinør", og tegningen er dateret juli 1854. Interview af personer, der har ejet eller har haft tilknytning til skibet, er en vigtig del af dokumentationen og kan være af betydning for rekonstruktionen af det pågældende skib. Naturligt nok har det ikke kunnet lade sig gore for den tidlige periode af et skib med så høj en alder. Derimod er den sidste periode – de 45 år hvor "Ruth" sejlede i paketfart på Limfjorden – godt belyst.

De mange dokumenter på Thisted Toldkammer har været en vigtig kilde til belysning af skibets historie. De præcise angivelser for ejerskifte, navneændringer og forskellige ændringer i skibet danner det skelet, hvorpå man efterhånden kan hænge skibets historie op. Der findes imidlertid ikke nogen originale dokumenter fra tiden for 1888, hvor sluppen overgår til dansk eje. Dog ligger der i papirerne fra dengang en afskrift af biilbrevet fra Lyngdal Sorenskriveri dateret 3. maj 1888, hvoraf det fremgår, at sluppen "Ruth" er bygget i 1854 i Svinør i Norge af skibsbygmester Peder Willumsen og skibstømrermand Niels Olsen til skipper Hans Christian Ulriksen af Svinor. Skibet bliver samme år sat på stablen og derefter af eg og fyrrematerialer, samt med klink bygget fuldfærdig, således at det kunne sættes på vandet i september. Sluppen fik navnet "Familien" og blev af det stedlige toldkammer sat til 4 kommerslæster. Biilbrevet kan således betegnes som et nybygget fartøjs "fødselsattest". Sædvanligvis svarer 1 kommerslæst til ca. 2 af de i dag anvendte bruttoregistertons. Danmarksslupper blev alle sat til 4 kommerslæster, skont de reelt kunne måles til meget mere. De slap på den måde for lodspligten ved anløb af de norske havne.

Året 1888, hvor skibet overgår på danske hænder, bliver et betydeligt vendepunkt for sluppen "Ruth". Af købekontrakten fremgår det, at skibet den 24. april sælges til Morten Søren Pedersen Øster, Fejø, Danmark. Det fremgår af

kontrakten, at det er B. Christensen og K. Jacobsen, som "pro cura" for deres brodre L. og Jacob Jacobsen sælger og afhænder sluppen "Familien". Købesummen er 950 kr. Efter købet får M.S. Pedersen Oster af vicekonsulen i Kristiansand udstedt et midlertidigt nationalitetscertifikat gældende for to måneder på sluppen "Forældres Minde", som skibet nu hedder. Fartøjet sættes til 15,26 registertons. I overværelse af vicekonsulen underskrives en erklæring om skibets sodygtighed af to skippere fra Marstal. Allerede i maj måned samme år får skibet i Frederikshavn udstedt et endeligt målingsbevis og er nu sat til 15,53 bruttoregistertons. Af samme målingsbevis får man oplyst dimensioner på lugerne, der er ganske små. Storlugen er 6 fod lang og 2,5 fod bred, og forlugen er 2,0 x 2,2 fod. Det fremgår endvidere, at skibet ikke har noget særskilt folkerum forude, og at der derfor ikke kan erholdes fradrag herfor.

Sluppen indgår nu i den almindelige danske småskibsfart og tilpasses langsomt gældende traditioner inden for denne skibsfarts fartøjer. Allerede i 1889 må sluppen måles om, idet den nu har fået et folkerum for én mand forude og en større storluge. I 1894 må sluppen igen måles om, idet den nu har fået et halvruf på agterdækket over kahytten. Den 23. marts samme år har skibet fået tilladelse til at føre navnet "Carl Bang".

Den 6. marts 1898 sælger M.S. Pedersen Oster sluppen til Abraham Josef Gotfred Jonassen, Bandholm, men allerede elleve dage efter, den 17. marts, sælges den videre til Christian Ludvig Hansen, Rudkøbing. C.L. Hansen søger kort tid efter om tilladelse til fremtidig at føre navnet "Marie". Samme forår andrager C.L. Hansen om at erholde fradrag i nettoregistertonnagen for følgende rum: "Skibets og Førerens Kahyt under Halvdæk agter, Folkerum under Dækket for, Sejlkøje under Dækket for, Lanternerum under Halvdæk agter" idet sluppen "Marie" er ".... fuldstændig ombygget paa herværende Skibsværft". Der er her tale om J.E. Boas Værft i Rudkøbing. I målingsbeviset udstedt af Rudkøbing Toldkammer 12. marts 1898 beskrives sluppen nu som fyldig med glat stævn, hækbygget, bygget på kravel af eg og fyr med en fuldstændig inderklædning. Som det her fremgår, har sluppen undergået en betydelig ombygning. I stedet for den oprindelige klinklagte klædning, hvor den overliggende planke ligger et lille stykke ned over den foregående, har skibet nu fået en klædning i kravel, dvs. at de enkelte planker ligger kant mod kant. Ved opmålingen af "Ruth" i 1974 sås endnu enkelte af de oprindelige spanter med hak for de klinklagte bordplanker. Ved ombygninger er disse hak blevet udfyldt med en trekantet kile for derved at opnå en jævn anlægsflade for de kravellagte planker. Skibet har endvidere fået en større forluge, 2,6 x 3,1 fod. Længde og bredde på storlugen er uforandret, men lugekarmen er kun en halv fod høj. Da skibet, der nu er sat til 19,62 tons, har nærmet sig det magiske tal 19,99 tons, har man set sig nødsaget til at skære af karmen på storlugen for ikke at komme over dette tal. Dette ville nemlig betyde, at skipperen skulle have andre papirer for at kunne føre skibet.

Efter ombygningen sejler C.L. Hansen med sluppen i 14 år, hvorpå han i 1912 sælger "Marie" til skibsfører Hans Christian Pedersen, Rudkøbing. Det er med denne skipper, at skibet "... i en østlig oktoberstorm i 1914, på rejse fra Rudkøbing til Dagelokke med en ladning kul, lå opankret på Rudkøbing yder-

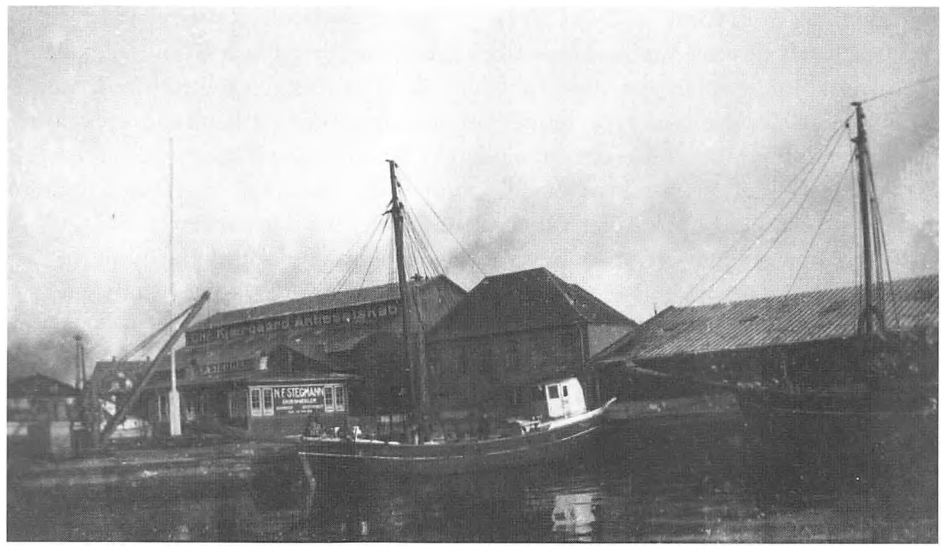

Fig. 8. Amatørfotografi af sluppen "Ruth" taget efter 1927, hvor skibet har fået påsat styrehus. Skibet har med undtagelse af topstangen sin fulde sluprig. Fotografiet er fra et familiealbum, der har tilhørt Fru Dagmar Dyhr. Foto: Limfjordsmuseet, Logstør.

Amateur photograph of the Ruth taken after 1927, when the wheelhouse had been installed. With the exception of the topmast, the ship has its full sloop rigging.

rev, knækkede ankerkæden natten til den 30. og drev ind på stranden ved Stenodden. Tolv dage efter blev den ved indtrædende højvande og med assistance af den tidligere fører bragt ind til Rudkøbing i ubeskadiget stand". Efter sin mands død sælger Camilla Kristine Pedersen i 1916 sluppen til skipper Anders Kristian Andersen, Mariager. Købesummen er som i 1888 950 kr. Navnet bliver straks efter købet ændret til "Ruth", fartøjets nuværende navn. Allerede samme år sælges den igen. Efter at have sat skibet på grund ved Feggeron i Limfjorden sælger han den til toldopsynsmand og kroejer Peder Chr. Pedersen, Feggesund, og kgl. postfører Kristian Andreas Mortensen, Nykøbing Mors, hver med en halvpart. Købesummen er 2.200 kr. Ti dage efter køber skibsbygmester Søren Larsen en tredjepart af skibet for 900 kr., idet han til gengæld forpligter sig til at reparere skibet, når det kommer i havn i Nykøbing Mors. De næste par år handles skibet tre gange. Af målingsbeviset udstedt af Nykøbing Mors Toldkammer i 1920 fremgår det, at fartøjet har fået installeret en hjælpemotor på 10 hk leveret af motorfabrikken "Densil" i Aalborg.

"Ruth" sælges – nu for sidste gang – til skibsfører Lars Christian Sørensen Dyhr, Nykøbing Mors. I afhændelsespapirerne betegnes skibet som en jagt med hjælpeskrue. I vinteren 1926-27 bygger Lars Dyhr selv et styrehus på skibet. De næste 45 år sejler "Ruth" med den samme skipper i paketfart mellem de mange ladepladser og de større byer på Limfjorden. Den får i 1932 forøget maskinkraften til 25 hk, vistnok en Grenåmotor. Hvornår den har fået den sidste store storluge, der har gået fra masten og helt tæt op til motorruffet, kan ikke siges med bestemthed, kun at det er sket efter udstedelsen af det sidst kendte målingsbevis fra 1920. Den store luge kan imidlertid ses på skibsportrættet malet umiddelbart efter. På de senere amatørfotografier, dvs. efter anden verdenskrig, ses "Ruth" med en kullet pælemast og klyverbommen skåret af ret foran stævnen. Der ingen gaffel på storsejlet. Storsejlet er blot en stor trekantet dug, der mere tjener som kombineret støtte- og hjælpesejl.

Sluppen "Ruth" er antagelig bygget til skudehandelen eller Danmarksfarten,

som den kaldes i Norge, mellem Nørrejylland og Sørlandet. Som allerede nævnt afløstes de små sandskuder omkring begyndelsen af attenhundredetallet af større og bredere fartøjer, der bl.a. havde fået fast dæk. Hen imod midten af århundredet havde denne type fundet sin endelige form og kendes overalt som Danmarksslupper. En af foregangsmændene i denne forbedring menes at være Hans Adler Olsen, Svinør. Han var selv skipper og havde eget værft til bygning af disse små skuder. Hans Adler Olsen alene ejede eller var parthaver i 15-20 fartøjer. Almindeligvis ejedes skibene af selvejerskippere. Danmarksslupperne adskilte sig i byggemåde ikke væsentligt fra de små sandskuder. Ligesom sandskuderne var de klinkbyggede af pindede egebord, dvs. sammenholdt i overlæggene med nagler af enebærtræ. Længden mellem stævnene var næsten den samme, blot havde Danmarksslupperne fået dæk og var hækbyggede. Sandskudernes ene mast med råsejl erstattedes nu med en langsgående gaffelrig. En begivenhed, der kan have haft betydning i dette skift i traditionen, er introduktionen af Søllings lodsbåde lige omkring 1800. I et forsøg på at forbedre vilkårene for de norske lodser, der i små åbne lodsbåde i al slags vejr udførte et risikofyldt arbejde ofte med tab af mandskab og båd til følge, konstruerede kommandørkaptajn P. Sølling en ny, forbedret lodsbåd med dæk og fast ballast. Den var hækbygget og forsynet med sluprig. Skønt disse lodsbåde var noget mindre end de senere slupper, er det nærliggende at tro, at den, der skabte de små Danmarksslupper, er blevet inspireret af de Søllingske lodsbåde.

Danmarksslupperne var små, brede og fyldige fartøjer beregnet til store dækslaster. De var klinkbyggede af tynde egebord, der skulle give dem den nødvendige elasticitet, når de blev sat på land på den barske nordjyske kyst, eller når de skulle sættes ud igen. Mange af disse fartøjer solgtes til Danmark, og fra dansk side var der en livlig handel med norskbyggede fartøjer. Denne forbedrede fartøjstype kunne laste op til 200 tølvter målsbord 1 x 7 og 8 tommer, 12 fod lange (1 tolft = 1 dusin. Målsbord: dermed menes kantskårne planker, planker skåret i en given bredde). Slupperne var sjældent sat til mere end 4 kommerslæster; derved slap de som nævnt for lodspligten ved anløb af de norske havne. De små Danmarksslupper havde ét dæk og et halvdæk. Lugerne var forholdsvis små. Storlugen har været 2 x 6 fod og forlugen ca. 2 x 2 fod. Kahytten var under halvdækket agter. Der har ikke været noget egentlig halvruf over kahytten, kun en stor kappe med en dobbelt låge på forkanten. Der har ikke været noget særskilt rum forude for mandskabet. Helt forude på dækket stod ankerspillet. Det drejedes med håndspager. I begge sider var der på lønningen kranbjælker for skibets to ankre. Slupperne har været styret med en lang rorpind. På agterkanten af storluge og umiddelbart foran rorgængeren har nathuset, hvori bl.a. sad skibets kompas, under sejladsen haft sin plads. Skibets eneste mast har været todelt, dvs. med los topstang. Slupperne førte stor- eller gaffelsejl, stagfok, 2-3 klyvere af forskellig størrelse samt et gaffeltopsejl med en lille kort rå. De kunne desuden føre en jager sat flyvende mellem enden af klyverbommen og toppen af topstangen. Skroget har været sorttjæret eller sortmalet på skanseklædningen og på de øverste bord med en hvid stribe ved underkanten af skanseklædningen. Spejlet har været sort med påmalede, hvide ornamenter. Resten af skroget har været blankskrabet, eller det kunne være

hvidmalet. Masterne har været skrabede og olierede med et hvidt gods og hvid kultop (se fig. 10). Prisen på en Danmarksslup på de 4 kommerslæster og uden rig har dengang været ca. 650 sp.daler. Heri var medregnet alt smedearbejde, der blev anslået at koste 80-90 sp.daler. De små Danmarksslupper havde en besætning på tre mand.

Det ses af denne gennemgang af sluppens "Ruth"s bygningshistorie, at skibets udvikling er nogenlunde klarlagt – kun med enkelte mørke pletter. Der er en klar markering omkring ombygningen i 1898, hvor oplysningerne fra før ombygningen – især fra før skibet kommer på danske hænder – er sporadiske, medens de omkring og efter ombygningen er næsten fuldstændige. Endvidere fremgår det, at "Ruth" efter ombygningen kun har gennemgået få væsentlige ændringer. Den har siden 1898 kun fået en større storluge, og forlukafet er bygget om. Motorruffet og styrehuset er blot "tilbygninger" på de eksisterende dækshuse. Halvruffet på halvdækket og skipperens kahyt herunder er så godt som uforandrede, ligesom det må formodes, at forlugen, nedgangskappen til forlukafet og ankerspillet har stået uændret siden ombygningen på Boas Værft i Rudkøbing. En væsentlig ændring for hele fartøjets karakter er ombygningen i 1898, hvor skibet bliver klædt om fra klink til kravel. Skulle man føre skibet tilbage til dets oprindelige udseende, ville det betyde, at man skulle genskabe den oprindelige klinklagte klædning. Derved ville man miste mange af de detaljer, som har stor fortælleværdi. Samtidig ville man som ovenfor nævnt bevæge sig ud på usikker grund med hensyn til genskabelsen af visse konstruktive detaljer. Og endelig ville det for skibets danske del af historien være mere interessant at føre det tilbage til en periode, hvor skibet er dansk. Derfor blev det meget tidligt besluttet at føre skibet tilbage til efter ombygningen i 1898.

Restaureringen af sluppen "Ruth" har af flere årsager haft et meget langt forløb. Skibet lå i de første år ved Brdr. Andersens Skibsværft i Vest Vilsund i Limfjorden. Efter flere forgæves forsøg lykkedes det i 1978 at få en bevilling på 200.000 kr. fra Lodbergs Legat. Bevillingen muliggjorde en nødvendig udskiftning i spanter, klædning og dæk, således at sluppen kunne bugseres derfra tæt på "tag og fag". Kun manglede selve dæksplankerne, men dækket med krydsfinérplader kunne sluppen i 1984 bugseres til Nyhavn, hvor Nationalmuseets øvrige fartøjssamling lå. Her blev så endelig dækket lagt, og ruffet over skipperens kahyt blev lavet. Derudover blev den indvendige klædning, garneringen, lagt i skibet. Mulighederne for fortsatte beskæftigelsesprojekter i København var efterhånden ved at være udtømte, og Nationalmuseet besluttede sig til flytte "Ruth" til Vikingeskibsmuseets bådværft i Roskilde. Efter endnu nogle år, hvor restaureringen kun skred langsomt frem, lykkedes det så i 1994 fra Lodbergs Legat og Aage Louis-Hansens Fond at få 450.000 kr. til en færdiggørelse af restaureringen.

På et skib med så høj en alder har det ikke været muligt at bevare apteringen, der allerede ved opmålingstidspunktet var meget nedbrudt. Derfor har det været nødvendigt med udgangspunkt i opmålingerne og registreringen i Vest Vilsund minutiøst at genskabe indretningen i skibet. Ved bortfjernelsen af motorruffet konstateredes det, at adgangen til skipperens kahyt som forventet havde været på forkanten af ruffet. Skipperens kahyt er indrettet med en køje i

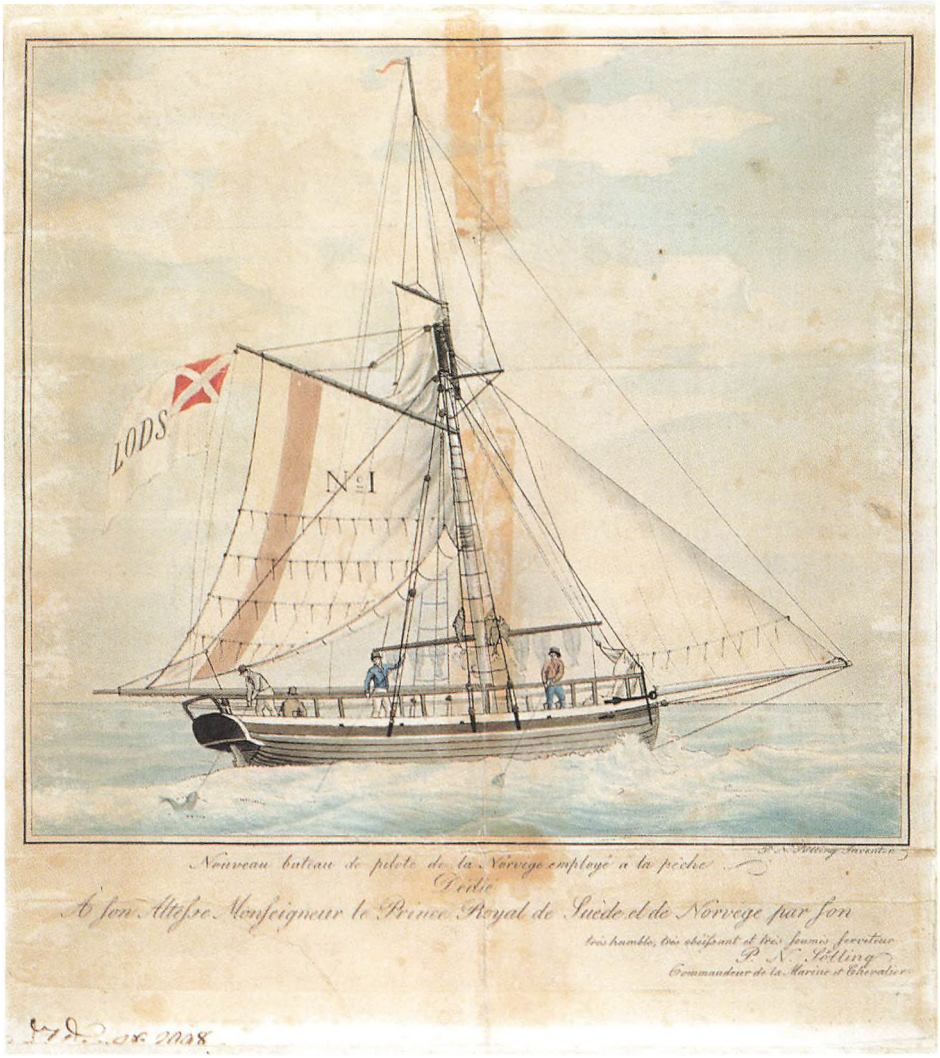

Fig. 9. Sollings Lodsbåd nr. 1. Dateret 1801. Billedet har tilhørt konsul Due, Kristiansand, Norge. Foto: Terje Olsen, Norsk Sjofartsmuseum, Oslo.

Solling Pilot Boat No. 1. Dated 1801.

hver side ude under halvdækket. På styrbords side af agterstævnen er der i agterskottet tre skuffer, og på den modsatte side et skab med to låger. På de tre sider er der kistebænke og dertil et bord i midten. Modsat nedgangen har der været en kakkelovn. Kahytten får lys fra et skylight i ruftaget. Storlugen, som skibet blev forsynet med i forbindelse med ombygningen – seks tommer lavere end den foregående for at skibet ikke skulle overskride de 19,99 brt – er blevet genskabt. Forlugen og nedgangskappen forude er uændret i forhold til opmålingen. Indretningen af forlukafet er genskabt efter sporene på skottet ind mod lastrummet. I bagbords side er der en smal koje og i styrbord en lavereliggende, bred sejlkøje, hvor de sejl, der ikke var i brug, blev opbevaret. Adgangen til lukafet sker ad tre halvrunde trin støttet med knægte fastgjort på skottet. Lukafet er malet med den grønne, laserende farve, der var spor af på skottet. Farven var helt almindelig i datidens skibe og kendes bl.a. fra "Anna Moller"s originale kabys. (Galeasen "Anna Moller" er bygget i 1906 og tilhorer

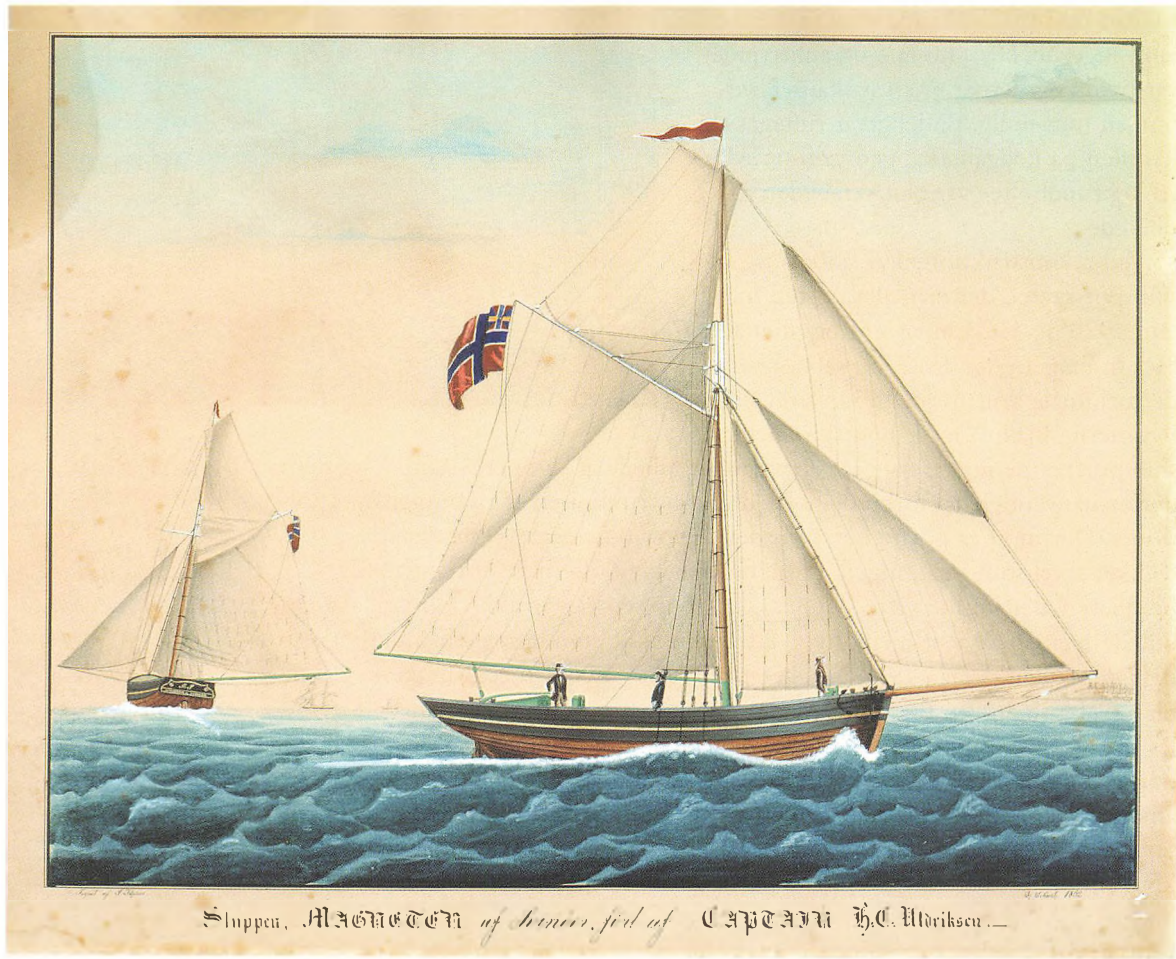

Fig. 10. Sluppen "Magneten" af Svinør, ført af kaptajn H.C. Ulriksen. Tegnet af I. Klysner 21. marts 1852.
Foto: Mandal Bymuseum, Besesens Samlinger.

The sloop Magneten of Svinør, commanded by Captain H.C. Ulriksen.

Nationalmuseet. Det restaurerede skib ligger i dag i Nyhavn i Kobenhavn. Sommeren igennem kan galeasen ses rundt omkring i de danske farvande, hvor den sejles af en gruppe af frivillige, der også står for skibets vedligeholdelse). Undersiden af dækket og dæksbjælkerne var malet hvidt. Ankerspillet forude har ligeledes måttet genskabes. Forskellige tandhjul har det været muligt at genanvende, medens alle andre jernbeslag, efter nøje opmåling af de bevarede dele, har måttet nyfremstilles. Oprindelig havde Danmarkssluppernе ankerspil, der blev drejet med håndspager. Efter ombygningen i 1898 er ankerspillet blevet forsynet med en ekstra aksel med en tandhjulsudveksling, således at det nu kunne drejes med håndsving. Sluppen styres med en lang rorpind, der går fra roret op over agterruffet. Rorgængerens plads er på forkanten af halvdækket. Foran sig har han nathuset. Det består af en kasse med tre rum med skydelemme, der kan trækkes lodret op. I det midterste rum har kompasset haft sin plads. De to andre rum har givet plads til to petroleumslamper, der via små glasruder har givet lys til kompasset uden at blænde rorsmanden. De forskellige kulorer kunne uddrages af skibsportrættet. Skroget var tjæret med kultjære og skansekklædningen sortmalet med en hvid stribe ved underkanten. Lønningen var grå,

hvilket også gjaldt skandæk og vaterbord samt lugerne. Dækshusene og ankerspillet var hvidt, og det samme var skanseklædningen indvendig. Endelig var ruftaget og lemmen på nedgangskappen grønne. Master og rundholter var blot skrabede og olierede.

Ved rekonstruktionen af skibets rig har skibsportrættet, der er malet et sted mellem 1920 og 1923, amatørfotografiet af "Ruth" taget efter 1927, og selvfølgelig det originale sejlrids fra 1854 været til uvurderlig hjælp. Det naivistisk malede skibsportræt gengiver et noget forvrænget billede af sluppen "Ruth", og det er derfor uanvendeligt i forbindelse med rekonstruktionen af rigningens proportioner. Derimod er portrættet, som det ofte er tilfældet, rigt på detaljer, på dækket såvel som i rigningen. Disse detaljer blev ofte nøje afstemt med bestilleren, der kunne være skipperen eller ejeren, der jo ikke kunne have et billede hængende i sit hjem, hvor detaljerne ikke stemte overens med virkeligheden. "Ruth" får i 1920 installeret sin første motor, men har, da maleriet blev skabt, stadig sin fulde sluprig. På fotografiet fra efter 1927 har den fremdeles sin originale slupmast, men uden topstang. Det originale sejlrids har ikke kunnet bruges umiddelbart. Nok stemmer den rekonstruerede mastehøjde på amatørfotografiet overens med mastehøjden på de originale sejlrids, og det samme gør sig gældende for længderne af henholdvis bom og gaffel, men klyverbommen har, ifølge opmålingerne om bord på skibet, en større rejsning end på sejlridset. Det flade spring og den næsten horisontalt liggende klyverbom er karakteristisk i perioden, hvor Danmarksslupperne byggedes. Ved ombygningen i 1898 har man, i et forsøg på at give sluppen et tidssvarende formsprog, tilpasset den den danske skibsbygningstradition og givet den mere spring frem mod stævnen og en tilsvarende rejsning på klyverbommen.

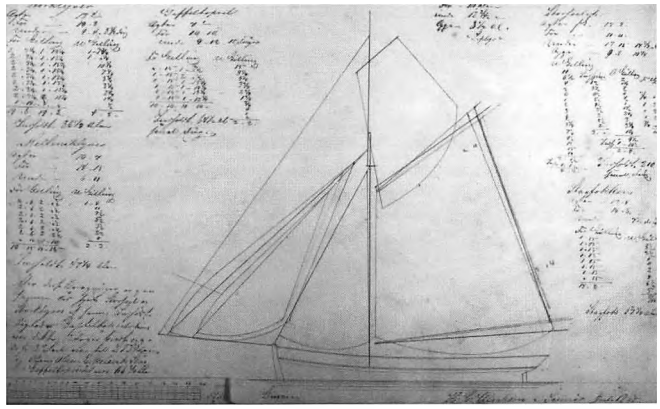

Fig. 11. Sejlrids af en Danmarksslup. Sluppen ejes af H.C. Ulriksen i Svinør. Tegningen er dateret juli 1854. Sejlridset er sandsynligvis "Ruth" ex "Familien" af Svinør, bygget 1854. Det stammer fra en bog, der har tilhørt sejlmager Jørgen Ørbech Tørresen Bugge, Mandal. Reprofoto for Nordisk Maritimhistorisk Arbejdsgruppe 1967 ved Arne Emil Christensen.

Sail drawing of a Danish sloop, probably the Ruth ex the Familien of Svinør. The drawing is dated July 1854.

Museet har fra begyndelsen haft en ide om at anvende det originale sejlrids direkte, men først skulle alle de mange tal og sammenlægninger for de enkelte sejl, som sejlridset var garneret med, tolkes. Skønt sejlmagerfaget altid været omgærdet med megen mystik og hemmelighedskræmmeri, lykkedes det at trænge igennem denne barriere. Enhederne, der har været anvendt ved konstruktion af sejlene, har været en alen delt i sekstendedele. Ideen med de mange tal og sammenlægninger har været, at man har skullet kunne skære de enkelte baner af dug i en given længde og med en given skråhed, og derefter sy det hele sammen – uden at sejlet på noget tidspunkt havde været bredt ud. Ofte blev sejlene syet i små snævre kælder- eller loftsrum over knæet på sejlmageren, der sad på sin sejlmagerbænk.

Som et eksperiment valgte museet at lade sejlene sy efter det originale sejlrids fra 1854, men tilpasset klyverbommens højere rejsning. De svære sejl, gaffelsejl, stagfok og klyverne, blev fremstillet af hørdug, som de havde været oprindelig, mens de lette sejl, topsejlet og jageren, blev fremstillet af bomuldsdug,

Fig. 12. Sluppen "Ruth" på sin første tur i 1996.
Foto: Werner Karrasch.

The sloop Ruth on its first voyage in 1996.

Fig. 13. Der sættes sejl på sluppen "Ruth" sommeren 1996.
Foto: Werner Karrasch.

Setting sail in the summer of 1996.

da det ikke var muligt at skaffe en lettere hørdug i tilstrækkelig god kvalitet. Når de nuværende sejl står for udskiftning, er det tanken at lade disse sejl udføre i bomuldsdug, som i den danske småskibsflåde omkring 1900 helt havde fortrængt hørdugen. De enkelte sejl skulle rekonstrueres svarende til skibets udseende efter 1898.

Med restaureringen af sluppen "Ruth" har man genskabt et stykke søfartshistorie. Rigtignok er skibet kun et "øjebliksbillede" af, hvordan skibet så ud i en ganske kort periode af sit 150 år lange liv. Men gennem arbejdet med restaureringsprocessen står dette øjebliksbillede som eksponent for hele skibets historie og den dansk-norske søfartshistorie, som skibet også er en del af. Samtidig tvinges man gennem restaureringen til at sætte sig ind i de mange forskellige håndværksfag, der knytter sig til bygningen af et skib: skibstømreren, beslagsmeden, rebslageren, sejlmageren m.fl. Sluppen "Ruth" er som nævnt ført tilbage til det udseende, som skibet havde efter ombygningen i 1898 og årene umiddelbart efter. Det er helt uden motor og andre moderne bekvemmeligheder, og ligesom med de gamle bygninger på Frilandsmuseet i Lyngby har man mulighed for at se, hvorledes besætningen, skipperen og en dreng, boede om bord.

Skibet sejles og vedligeholdes af et skibslaug. Sluppen "Ruth"sejler om sommeren rundt i de danske farvande og har besøgt nogle af de steder, hvor skibet har været hjemmehørende, bl.a. byerne ved Limfjorden, men også Svinør i Norge, hvor sluppen oprindelig blev bygget. Sejlads med skibet, uden anvendelse af maskinkraft og brug af moderne hjælpemidler, giver mulighed for at genopdage håndværket – det at sejle et sejlskib – fra omkring 1900: at kaste

anker, at gå fra anker, sætte sejl, rebe sejl, stagvende, kovende. Alle sammen begreber, vi kender fra vores travle hverdag her i år 2002, men som de færreste véd, hvad dækker over.

Litteratur

Henrik Bygholm (red).: Skuder og skippere i Klitmoller. 1983.
Morten Gothche: "Sluppen Ruth". Maritim Kontakt I. 1980, s. 59-77.
– "Uggerbyvraget". Nationalmuseets Arbejdsmark 1986, s. 209-221.
C. Klitgaard: "Den vendsysselske skudehandel". Vendsyssels årbog. 1916.
Allan Hjort Rasmussen: Skudefart og Limfjordshandel. 1974.
A. Skjodsholm: Skudehandel mellem Vendsyssel, Han herred, Thy og det norske Sorland. 1971.
Niels P. Vigeland: Danmarksfarten fra Sorlandet. 1936.

SUMMARY

The sloop *Ruth*

150 years of maritime cultural history

Small-craft trading between northern Jutland and southern Norway has been a rather neglected part of Danish shipping history. Through its work with marine archaeology, archive studies and ship conservation, the Institute for Maritime Archaeology of the National Museum has helped to shed light on this part of our maritime cultural heritage. From the middle of the 1600s the north Jutland small-craft trading was conducted in large open boats – 'sand vessels'. The cargo was grain and agricultural produce and the return cargo was timber. With the war with England of 1807-1814 the last of these craft disappeared and were superseded by other vessels of the ordinary type: sloops, ketches and schooners. However, the quite dominant type was the 'Danish sloop'.

One of the last vessels used in the small-craft trade, the sloop *Ruth,* is owned today by the National Museum. It was built in Svinor in Norway in 1854. In 1888 it was bought for Denmark and was then used in the ordinary Danish coastal trade. In 1898 the sloop underwent major rebuilding at the Boas yard in Rudkobing, where among other things the lap-strake planking was replaced with carvel-built planking. For its last 45 years the sloop sailed in packet service on the Limfjord, and in 1968 it was bequeathed to a museum of cultural history. The restoration of the sloop *Ruth* has extended over many years, but thanks to donations from the foundations *Lodbergs Legat* and *Aage Louis-Hansens Fond* the end of the process was reached in 1996. Today the ship has been restored to the way it looked in the period after 1898. The skipper's cabin, the large hold and the forecastle for one man have been recreated as they were then, and the ship has no engine or other modern conveniences.

Today the sloop *Ruth* is anchored in the harbour of the Viking Ship Museum in Roskilde. It is serviced and sailed by a crew of volunteers. In the summer it sails around the Danish waters and visits the places it used to frequent. The *Ruth* has also been to Svinør in Norway, where it was originally built.

Jordens nordligste stenalder

Nye undersøgelser af pionerbebyggelsen i Grønland

Af Jens Fog Jensen og Kristoffer Buck Pedersen

Peary Land i Grønland er vindens og kuldens rige, en arktisk ørken beboet af moskusokse, snehare, lemming, ræv, ulv og isbjørn. Vinteren er lang og ubønhørlig, gennemsnitstemperaturen kryber kun over frysepunktet fra midten af juni til slutningen af august, hvor midnatssolen giver lys og varme. Sommergæster, mennesket – i dag i form af videnskabsmænd og sportsfolk på "overlevelsestur" – vadefugle og gæs ankommer i disse måneder for at drage nytte af den korte sommer. Når sommeren går på hæld, og de atter drager sydover, efterlades Peary Land folketomt, indtil Siriuspatruljens slædehold stædigt kæmper sig gennem snemarkerne i løbet af forårsmånederne. Nærmeste beboede sted er Station Nord knap 100 km sydøst for Independence Fjordens munding. Landskabet er bjergrigt med op til 1800 m høje gletscherdækkede tinder, og vegetationen er yderst sparsom. Set fra luften tegner fjelde og bakkedrag sig som brune, rødlige og undertiden grønlige formationer af nedbrudte

Fig. 1. Udsigt fra teltlejr på nordøstsiden af Frigg Fjord, der anes i baggrunden. Teltene er placeret på hævet havbund, der i forhistorisk tid udgjorde en lille sidegren til Frigg Fjord. Billedet er taget sidst i juli, men der er stadig pakis i fjorden. Foto: Jens Fog Jensen.

View from the camp situated on raised seabed on the northeastern side of Frigg Fjord. The picture was taken at the end of July, but there is still pack ice in the fjord.

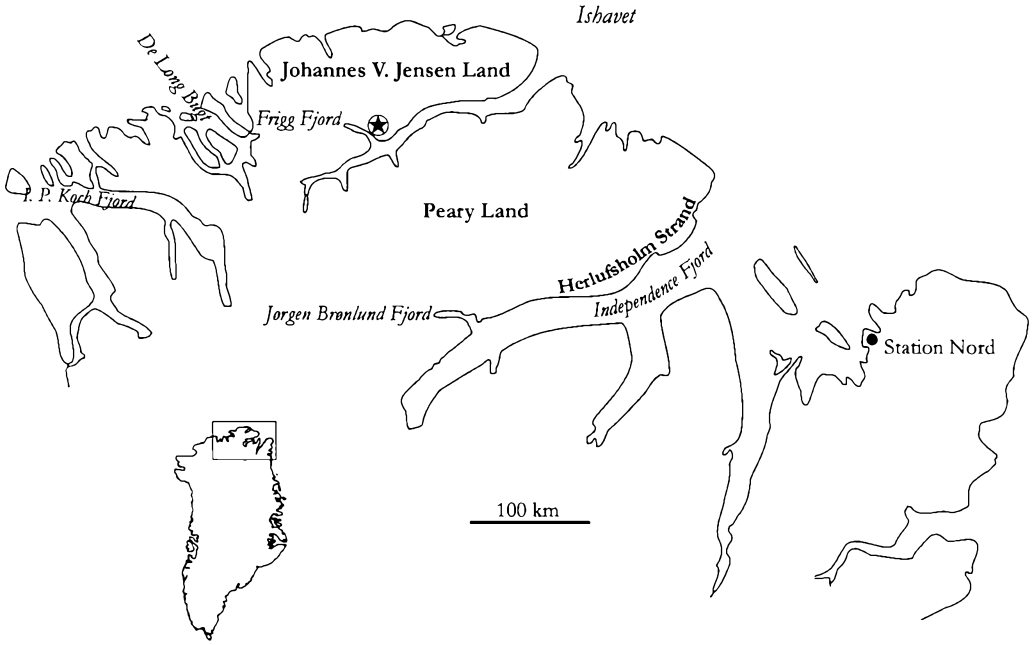

*Fig. 2. Det nordligste Grønland med stednavne nævnt i teksten. Peary Land afgrænses mod syd af den store Independence Fjord, der har lagt navn til de to stenalderkulturer Independence I og Independence II. Independence I-bopladserne ligger koncentreret i Jørgen Brønlund Fjord og ved Midsommersøerne, som ligger i Brønlund Fjords forlængelse. Adam C. Knuth Site i Johannes V. Jensen Land er markeret med *.*

The northernmost part of Greenland. Peary Land is bordered to the south by the large Independence Fjord, which has given its name to the two Stone Age cultures Independence I and Independence II. The Independence I settlements are concentrated in Jørgen Brønlund Fjord and at the 'Midsummer Lakes', which are an extension of Brønlund Fjord. The asterisk marks the Adam C. Knuth Site in Johannes V. Jensen Land.

sedimentbjergarter. Grus- og lerflader er, hvad man betræder, når man vandrer gennem landskabet, og for den besøgende er det vanskeligt at begribe, der overhovedet har levet mennesker i disse golde egne. Kunstneren og polarforskeren Eigil Knuth (1903-96) har ikke desto mindre opdaget talrige bopladser i området, og i sommeren 2001 gennemførte arkæologer og naturgeografer på initiativ af Det Kongelige Danske Geografiske Selskab nye undersøgelser på nogle af de stenalderbopladser, der tidligere er undersøgt af Eigil Knuth.

Knud Rasmussen var den første til at iagttage forhistoriske bebyggelsesspor i Peary Land, da han under Første Thule Ekspedition i 1912 registrerede teltringe ved mundingen af Jørgen Brønlund Fjord. I beretningen fra Anden Thule Ekspedition udtrykker Knud Rasmussen dog stor skepsis over for muligheden af, at mennesker nogensinde har kunnet leve i disse egne, og en indvandring norden om Grønland troede han ikke på. Således var han ikke stødt på yderligere levn under kortlægningen af strækningen fra Thule og helt til De Long Bugt på Peary Lands kyst mod Ishavet, og på baggrund af sine egne jagterfaringer mente han, at Grønlands nordlige kyststrækning var for gold til, at forhistoriske jægerfolk med børn og alle deres ejendele "på ryggen" ville have begivet sig ind i disse områder.

Peary Lands indre forblev ukendt helt op til efter Anden Verdenskrig, hvor det blev Eigil Knuth, der med Dansk Peary Land Ekspedition samlede tråden op til at få undersøgt en af verdenskortets sidste hvide pletter. En første beretning fra sommerekspeditionen i 1947 kan læses i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1948, hvor Knuth beskriver flere eskimoiske boligruiner og som en af de første også påviser tilstedeværelsen af en stenalder i Grønland. I de følgende årtier lokaliserede Knuth en lang række stenalderbopladser i Peary Land, og ved at anvende en kombination af typologi, kulstof-14 dateringer og bopladsernes

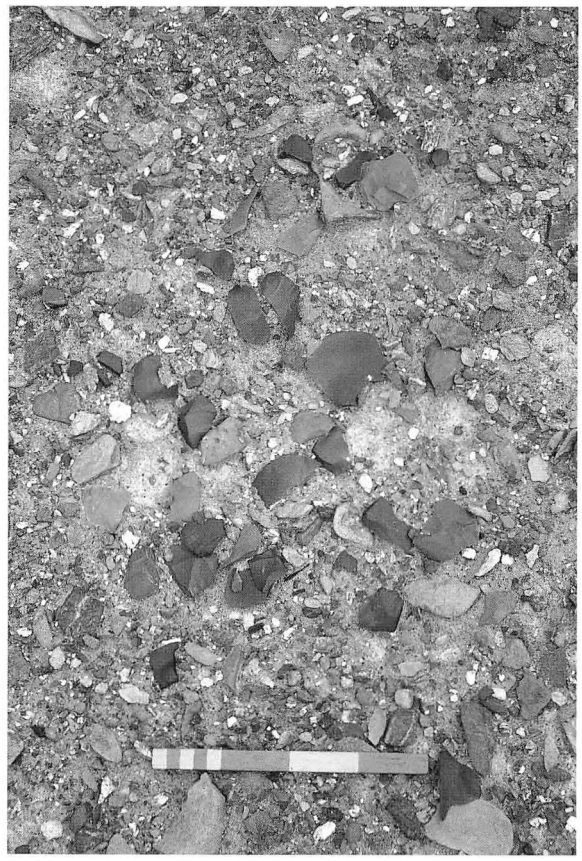

Fig. 3. Huggeplads med afslag af sort flint ved Ruin I, 1. Målestok 20 cm. Foto: Jens Fog Jensen.

Flintworking site with chips of black flint at Ruin I, 1. Measure 20 cm.

niveau over havet inddelte han de forhistoriske kulturer i en tidlig fase kaldet Independence I (ca. 2400-1800 f. Kr.) og en lidt yngre fase kaldet Independence II (800-400 f. Kr.). En sidste periode repræsenteres af Thule-kulturen, de nuværende Inuitters forfædre, hvis bopladser i Peary Land er blevet dateret til 1400-tallet. Langt de fleste fortidslevn er lokaliseret i Jørgen Brønlund Fjord og langs Midsommersøerne i Wandel Dal, der som en korridor mod Ishavet strækker sig fra Brønlund Fjord til det inderste af I. P. Koch Fjord. I den nordlige del af Peary Land kendes kun få bopladser, men Frigg Fjord byder dog på bebyggelse fra såvel Independence I og II som fra Thule-kultur. Særlig bemærkelsesværdig er Independence I-bopladsen Adam C. Knuth Site, der med en afstand på næsten 150 km til de nærmeste samtidige lokaliteter ligger isoleret som stenalderpionerernes nordligste forpost.

Adam C. Knuth Site indtager en særstilling, idet den ifølge Eigil Knuths opgørelse over 65 Independence I-bopladser fra Nordgrønland er én af blot seks med mere end 100 redskaber. Samtidig rummer den mindst 14 boligtomter i form af teltringe, der udgøres af de sten, man lægger omkring teltet for at holde skindene tæt mod jorden. I nogle teltringe findes et centralt stensat ildsted, der yderligere kan være bygget ind i en såkaldt midtergang af to parallelle rækker sten, der fra indgangspartiet til bagvæggen deler teltets gulvflade i to (se fig. 10). I modsætning til, hvad navnet antyder, var midtergangen dog ikke en gang, men nok snarere en form for møbel, hvori brændsel kunne opbevares, og hvor kød kunne ligge til optøning. Vort kendskab til anvendelsen og betydningen af Independence I-folkets forskellige boligtyper er dog stadig ringe, idet kun få ruiner er blevet studeret i forhold til fundene, der kan fortælle os om menneskenes adfærd på stedet.

En detaljeret undersøgelse af ruinerne på Adam C. Knuth Site stod derfor højt på arkæologernes ønskeseddel, da Det Kongelige Danske Geografiske Selskab i 2001 tog initiativet til et geografisk og arkæologisk samarbejde om belysningen af menneskets tilstedeværelse i jordens nordligste landområder. Somme-

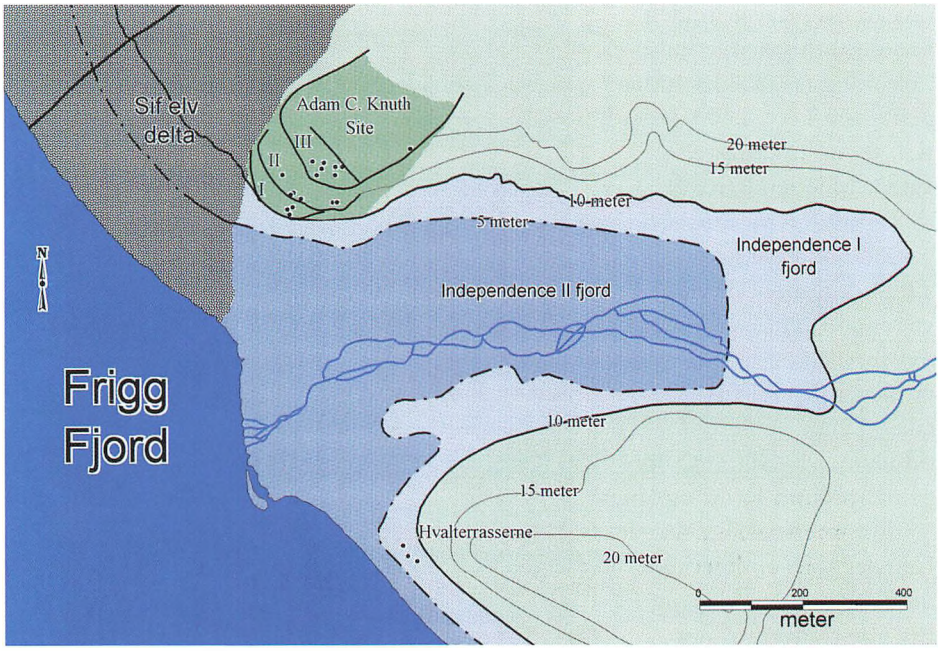

Fig. 4. Landhævningen siden sidste istid har bevirket, at Adam C. Knuth Site i dag ligger over 200 m fra kysten på niveauer fra 9 til over 20 meter over havet. Da Independence I folkene for 4000 år siden boede på stedet, stod havet knap 10 m over nuværende niveau, og Adam C. Knuth Site lå strategisk på det nordvestlige hjørne mellem en lille sidefjord og Frigg Fjord. På det sydvestlige hjørne af den fossile fjord ligger i en højde af 6 m over havet en mindre, ca. 2500 år gammel Independence II-boplads kaldet Hvalterrasserne. Grafik: Kristoffer Buck Pedersen efter original af Eigil Knuth (1983).

The rising of the land since the last ice age has meant that today the Adam C. Knuth Site is over 200 m from the coast at levels from 9 to more than 20 metres above sea level. When the Independence I people lived there 4000 years ago the sea was about 10 metres above the present level, and the Adam C. Knuth Site was strategically placed on the north-western corner between a small side fjord and Frigg Fjord. On the southwestern corner of the fossil fjord, at a height of 6 metres above sea level, lies a smallish Independence II settlement, c. 2500 years old, called Hvalterrasserne ('The Whale Terraces').

rens arkæologiske undersøgelser viser, at de tidlige stenalderpionerer formodentlig gennem årtier har overvintret i de forblæste dalstrøg ved verdens ende. Flere af boligtomterne har således karakter af at være egentlige vinterboliger.

Et besøg på Adam C. Knuth Site er som et besøg på en istidsboplads, der lige er blevet forladt. Afslag og blokke ligger spredt på den grusede overflade, og det er ikke til at se, at der er gået over 4000 år, siden flintsmeden rejste sig og forlod stedet for aldrig at vende tilbage. Boligerne er der også i form af teltringe formet af store sten. Næsten alle ruinerne orienterer sig mod fjorden, således at døråbningen vender mod syd eller sydøst. I de fundrige boliger ses store mængder knogle- og flintaffald, der foran indgangen danner deciderede møddingslag, med talrige sprængte kogesten og store mængder trækul. Mellem boligerne ligger flere depoter, der blev brugt til opbevaring af kød eller for eksempel teltskind. Depoterne er sat af store runde sten, der blev lagt over vinterforrådet for at forhindre isbjørne og ræve i at sætte tænderne i godbidderne, og de fremstår i dag som cirkulære stenhobe med en central hulning, hvor det opbevarede kød har ligget.

Samtlige ruiner på det højeste plateau (se fig. 5) og Ruin II,1 på den næsthøjeste terrasse tilhører kategorien af formodede vinterboliger. De er næsten alle solidt byggede teltringe, hvis diameter i flere tilfælde andrager fem til seks meter. Flere af dem har velbevarede midtergangsildsteder med kogesten, og foran indgangen ses tydelige udsmidsområder med kasserede kogesten, redskaber og knogler. I modsætning hertil udgøres de øvrige ruiner af mindre, som oftest tre til fire meter store teltringe, der undertiden kan have et centralt ildsted, og som i andre tilfælde har et ildsted ude foran døråbningen. Karakteristisk for disse ruiner er, at der ikke ses møddingsophobninger foran indgangen, ligesom flintaffald, redskaber og kasserede knogler i det hele taget forekommer i besked-

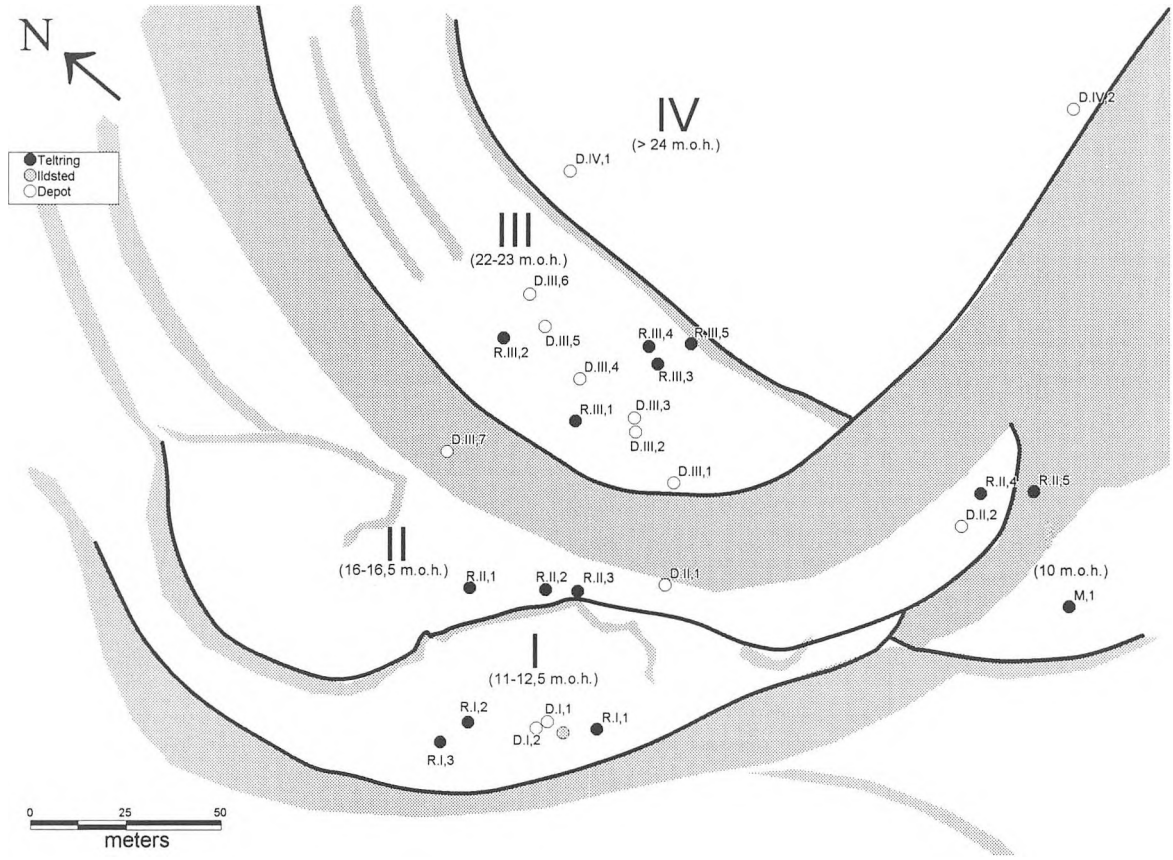

Fig. 5. Oversigt over Adam C. Knuth Site med de enkelte ruiners indbyrdes placering. Boligtomter er markeret med udfyldt signatur, depoter med åben ring. Terrassekanter er markeret med fed streg, terrasseskråninger med grå raster. Grafik: Kristoffer Buck Pedersen efter original af Eigil Knuth.

Overview of the Adam C. Knuth Site with the relative placings of the individual ruins. House ruins are marked with a filled symbol, caches with an open ring, terrace edges with a bold line, and terrace slopes with grey rastering.

ne mængder. De depoter, der ligger i nærheden af velbyggede fundrige ruiner, er store cirkulære eller ovale hobe af kampesten med en tydelig hulning i midten. I modsætning hertil er depoterne mellem de mindre teltringsboliger, med undtagelse af Depot II,2, vanskelige at erkende, og flere af dem kan være naturlige ansamlinger af sten, der blot ligner depoter. Depoternes størrelse og antal samt deres placering i forhold til sommer- og vinterboliger indikerer således, at de knytter sig til de store fundrige ruiner. Et sådant forhold er da også naturligt, når man betænker, at netop vinterens føde i vid udstrækning har måttet bestå af kød, der blev deponeret i løbet af efteråret, idet jagt i de mørkeste vintermåneder kun har kunnet bedrives i måneskin.

Selv om det er oplagt at betragte de registrerede boligformer som henholdsvis sommer- og vinterboliger, så er billedet måske ikke så entydigt endda. De store ruiner kan sagtens have været anvendt i forårs- og sommermånederne, i al fald er der undertiden også i deres nærhed små udendørs ildsteder, der næppe kan have været anvendt i de kolde og mørke vintermåneder. Omvendt må man om de små boliger sige, at de næppe har været anvendt i de koldeste måneder, da det tilhørende flintinventar ofte ligger i forbindelse med de udendørs ildsteder foran boligen. Forskellen mellem de to boligformer kan dog ikke analyseres i detaljer, idet foreløbig kun to ruiner af den store "vinterbolig-type" er udgravet. Andre steder i Peary Land, såvel som i den samtidige vestgrønlandske

Fig. 6. Teltring, med centralt ildsted. Denne form for mindre og oftest fundfattige boliger udgør formentlig Independence I-folkenes sommerbolig. Den forreste del af periferien er som følge af frostbevægelser i jorden skredet ned af terrassekanten. Adam C. Knuth Site Ruin II, 2. Foto: Jens Fog Jensen.

Tent-ring, with central fireplace. This type of smallish dwelling, often with very few finds, was probably the Independence I people's summer residence. The front part of the periphery has collapsed down the terrace edge as a result of frost movements in the soil. Adam C. Knuth Site Ruin II, 2.

Saqqaq-kultur, kendes dog tilsvarende variationer i boligformen og tilhørende fund. I Vestgrønland findes de mindre og fundfattige tomter ofte i deciderede sommerjagtmarker, for eksempel ved indfaldsveje til indlandet, hvorimod de fundrige boliger er fundet nær rige marine ressourcer, hvor også inuitterne foretrak at opføre deres vinterhuse.

De udgravede boliger udgøres af Ruin II,1, der blev undersøgt af Eigil Knuth i 1985, og Ruin III,1, der blev udgravet i sommeren 2001. Fundenes fordeling lader sig derfor kun sammenligne mellem disse tomter. Fundfordelingen i Ruin III,1 (fig. 7 og 8) taler for, at der her har været et åbent gulv i boligens sydøstlige kvadrant, hvor redskabsproduktionen har foregået. Langs vestvæggen, nordvæggen og i boligens nordøstlige del er der til gengæld fundtomt (se fig. 8 og 11). Formodentlig har der i disse områder været skinddækkede brikse. Briksen kan have været afgrænset af sten, således som det ses antydet i kvadratet 45/105, hvor en række sten går fra teltringen og ind mod boligens midte. Denne lille række sten danner skel mellem den fundrige sydøstlige kvadrant og det fundtomme brikseområde i boligens vestlige del. Ildstedet har ligget i boligrummets centrale del, trukket lidt mod nord. Dets placering røbes af en håndfuld kogesten, men det er rimeligt at antage, at det oprindelig har været stensat, måske i form af en lille boks.

I Ruin II,1 afsatte Knuth de fundne redskaber på en plantegning, hvorimod redskaber fra en del af pladsens øvrige ruiner blev opsamlet uden indmåling. De fleste redskaber, der har ligget synlige på overfladen i Ruin III,1 er således blevet opsamlet af Knuth, og de har derfor ikke kunnet medtages i undersøgelsen af oldsagsspredningen. På fig. 10 ses redskabernes fordeling i Ruin II,1, og fig. 11 viser redskabernes fordeling i Ruin III,1. Selv om de mange redskaber,

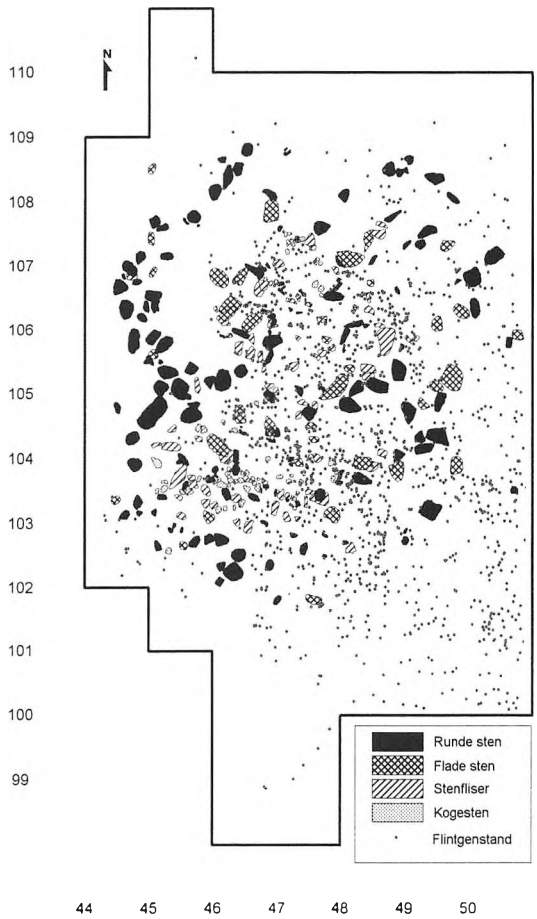

Fig. 7. Plantegning af den udgravede Ruin III, 1. Den cirkulære teltring har en diameter på ca. 6 m, og i modsætning til Ruin II, 1, der blev udgravet af Eigil Knuth i 1985 (se fig. 10), ses ingen midtergangsstruktur i denne bolig. Udgravningsgrænsen er markeret med en tynd streg. Bagved, det vil sige nord for boligen, ligger et tidligere kødepot, Depot III, 4. Grafik: Kristoffer Buck Pedersen.

Plan of the excavated Ruin III, 1. The circular tent-ring has a diameter of c. 6 m, and unlike Ruin II, 1, which was excavated by Eigil Knuth in 1985 (see Fig. 10), we see no mid-passage structure in this dwelling. The excavation boundary is marked with a thin line. Behind, that is north of the dwelling, lies a meat cache, Cache III, 4.

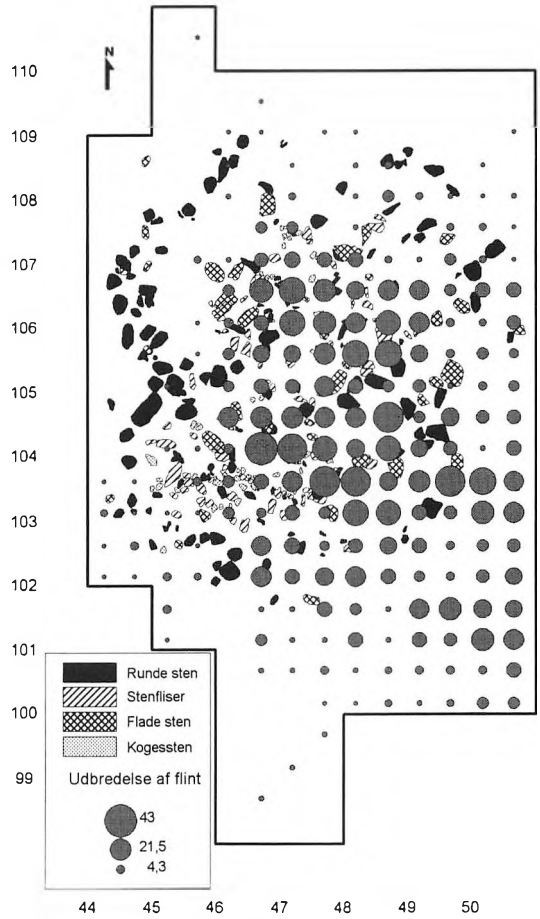

Fig. 8. Den totale fordeling af indmålte flintgenstande i Ruin III, 1 illustreret med udfyldte cirkler, der angiver fundtætheden i hver kvarte kvadratmeter. Fundene er koncentreret i teltringens sydøstlige kvadrant, hvorimod området langs vest-, nord- og nordøstvæggen er fundtomt. Formentlig har der i disse områder været skinddækkede brikse. Udsnidsområdet foran døråbningen ses som et fundrigt område. Grafik: Kristoffer Buck Pedersen.

The total distribution of measured flint objects in Ruin III, 1 illustrated with filled circles, indicating the find density in each quarter square metre. The finds are concentrated in the southeastern quadrant of the tent-ring, while the area along the west, north and north east wall was empty of finds. In these areas there were probably skin-covered sleeping-platforms. The refuse area in front of the door opening can be seen to be a find-rich area.

Knuth har opsamlet, ikke er med på spredningsplanerne, så synes der med sommerens indmålte fund at være tilstrækkeligt mange til, at der kan fremstilles et repræsentativt billede af den oprindelige fordeling. Ved en sammenligning af redskabernes fordeling i de to formodede vintertomter springer det i øjnene, at

Fig. 9. Kristoffer Buck Pedersen laver plantegning af Ruin III,3. Teltringen ses tydeligt, og centralt i boligen ses den delvist bevarede midtergang. Vue fra nord mod syd, i baggrunden ses den fossile fjord som et lavt, plant dalstræg, og bag denne et mindre bakkedrag, hvor Independence II-bopladsen Hvalterrasserne ligger. Foto: Jens Fog Jensen.

Kristoffer Buck Pedersen making a plan drawing of Ruin III,3. The tent-ring can be seen clearly, and centrally in the dwelling one sees the partially preserved mid-passage. View from north to south. In the background we see the fossil fjord as a low, flat valley area, and behind this a smallish upland where the Independence II settlement Hvalterrasserne lies.

begge har den storste fundkoncentration foran indgangen, hvor moddingen må have ligget, og hvor der i sommerhalvåret også kan have været udendors aktiviteter. Begge boliger må have været beboet gennem længere tid. Formentlig vil det sige gennem mange måneder, for at så stort et antal redskaber har kunnet akkumulere sig. Oldsagsfordelingen inde i teltet er temmelig forskellig i de to boliger. I Ruin II,1 koncentreres redskaberne tydeligvis omkring midtergangen, som det også kendes fra andre ruiner med midtergangskonstruktion. I Ruin III,1 derimod ses redskaber og afslag koncentreret i teltets sydøstlige kvadrant (fig. 8). Ved undersøgelsen af Ruin III,1 kunne det ikke afgøres, om boligen oprindelig var udstyret med midtergangsildsted, men de mange sten i ruinens centrale del kunne stamme fra et midtergangsanlæg, der senere er blevet forstyrret. Dette synes imidlertid ikke at være tilfældet, da man i så fald måtte forvente, at redskaberne stadig lå koncentreret i boligens centrale akse. Konklusionen er derfor, at Ruin III,1 med den i øvrigt meget store teltring repræsenterer en anden boligtype end midtergangstypen, som ses repræsenteret i Ruin II,1.

På Adam C. Knuth Site er der kun registreret midtergangsildsteder i de store fundrige boligtomter, men fra andre bopladser kendes flere eksempler på små fundfattige teltringe med midtergangskonstruktion. Midtergangen er altså ikke et arkitektonisk træk, der er unikt for de store vinterboliger, den ses også i vid udstrækning anvendt i mere midlertidige sommerboliger. Midtergangen opdeler boligens indre i veldefinerede zoner, der dels kan være af praktisk karakter, men som også kan være en synliggjort markering af tabuer, der var knyttet til omgangen med brændsel, ild og fødevarer. Elementer, der måske skulle opbevares og behandles efter ganske særlige forskrifter, og som ikke måtte komme i berøring med andre genstande. På hver side af midtergangen er der brikse, og foran og bag ildstedet er der ofte flisebelagte rum, der utvivlsomt har tjent til op-

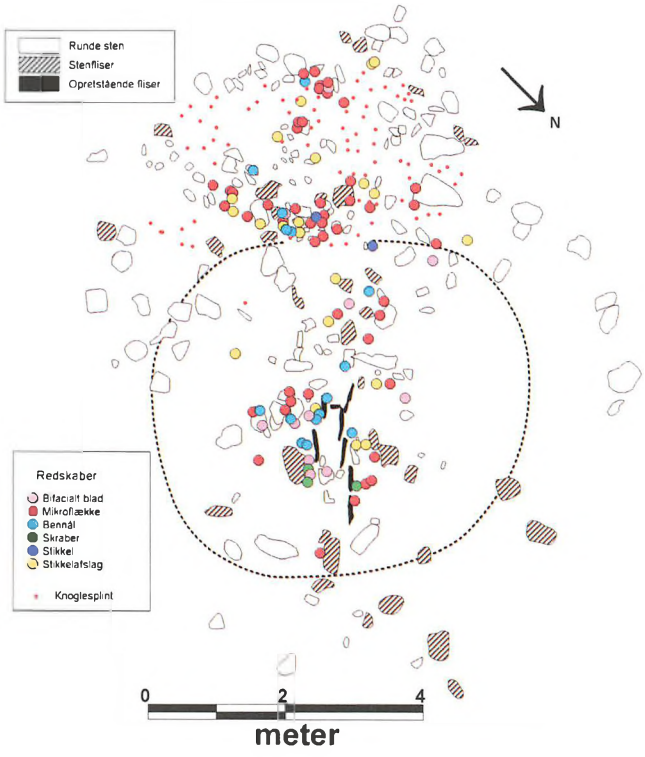

Fig. 10. Plantegning af Adam C. Knuth Site Ruin II, 1 med angivelse af de af Eigil Knuth indmålte fund. Inde i boligen ses redskaberne tydeligt koncentreret omkring midtergangsstrukturen, og foran indgangen findes knoglesplinter såvel som stenredskaber spredt over et større møddingsområde. Grafik: Kristoffer Buck Pedersen delvist efter original af E. Knuth.

Plan of the Adam C. Knuth Site, Ruin II, 1 with plotting of the finds registered by Knuth. Inside the dwelling, the tools clearly concentrated around the mid-passage structure and in front of the entrance bone fragments as well as stone tools are scattered over a large midden area.

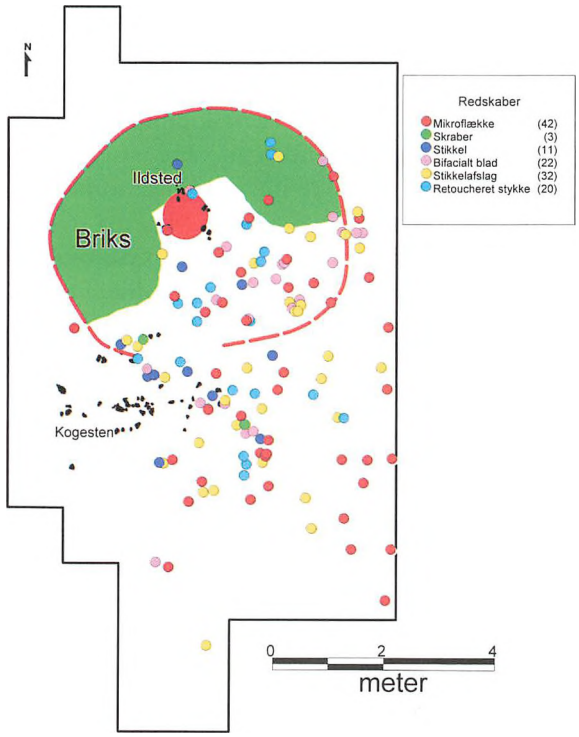

Fig. 11. Redskabernes fordeling i Ruin III, 1. Hvor redskaberne i Ruin II, 1 er koncentreret i midtergangens akse, så ses redskaberne ligesom afslagene i Ruin III, 1 koncentreret i teltringens sydøstlige kvadrant. I Ruin II, 1 har der formentlig været brikse på begge sider af midtergangen. Ruin III, 1 har formentlig været indrettet anderledes, i al fald kunne de fundtomme områder langs vest-nord- og nordøstvæggen tyde på, at det centrale ildsted har været omkranset af en sammenhængende briks langs væggen. Grafik: Kristoffer Buck Pedersen.

Distribution of the tools in Ruin III, 1. Whereas the tools in Ruin II, 1 are concentrated along the axis of the mid-passage, the tools and chips in Ruin III, 1 can be seen to be concentrated in the southeastern quadrant of the tent-ring. In Ruin II, 1 there were probably platforms on both sides of the central passage. Ruin III, 1 was presumably arranged differently; at any rate the areas without finds along the west, north and north east wall suggest that the central fireplace was surrounded by a continuous platform along the wall.

bevaring af brændsel, husgeråd eller kød. Knuth har således i flere tilfælde fundet ansamlinger af forvitret brændsel i de midtergangsanlæg, han har undersøgt. De palæoeskimoiske midtergangsstrukturer er ofte blevet sammenlignet med samernes traditionelle indretning af teltet, hvor træstammer eller sten kunne danne en lignende midtergangsstruktur. Midtergangen i samernes bolig kunne således angive faste sovepladser for familiemedlemmer af forskellig alder, idet forældre og små børn havde sove- og opholdspladser på venstre side af midter-

gangen, og voksne børn og eventuelle tjenestefolk havde plads på midtergangens højre side. I andre tilfælde, hvor to familier delte bolig, kunne samernes midtergang afgrænse hver enkelt families opholdsrum. En lignende dynamik kan være knyttet til de palæoeskimoiske midtergangsstrukturer. Anlæggenes konstruktion og udseende kan være ensartede, men brugen og betydningen varierende. For at vinde indsigt i disse forhold må man studere anlæggene som mere end arkitektoniske udtryk. Man må se dem i deres fundmæssige sammenhæng, for det er fundene, der kan oplyse os om adfærden omkring og i boligen. En forudsætning for at kunne generalisere om midtergangsanlæggene er altså, at vi har adgang til at studere den nøjagtige funddistribution i et stort antal midtergangsboliger, og det er desværre ikke tilfældet endnu.

Undersøgelserne på Adam C. Knuth Site har imidlertid indsnævret fantasiens råderum. For det første står det klart, at Independence I-folkene store dele af året strejfede rundt i landskabet på jagt efter moskusokser, således som det er belyst af Eigil Knuth. De store og fundrige ruiner viser imidlertid, at man på andre årstider, formentlig i de kolde vintermåneder, boede mere fast i en større og mere solidt bygget bolig. Undertiden var disse boliger delt i to halvdele af en midtergang, mens de i andre tilfælde kunne være indrettet med en stor briks, der delvist omkransede et centralt ildsted, og som ved indgangen havde et åbent gulv. Forskellen på de to typer vinterboliger kan vi foreløbig kun gisne om. Flere forskere har foreslået, at midtergangsboligerne var indrettet i kønsspecifikke zoner, således at kvinderne og måske de mindste børn opholdt sig på venstre side af midtergangen (når man står inde i boligen og kigger ud ad døren), hvorimod mænd opholdt sig på den højre side af midtergangen. Dette mønster bekræftes i ruin II,1, idet syv ud af ti indmålte nåle er fundet på venstre side af midtergangen (se fig. 10). Det er naturligvis teoretisk muligt, at palæoeskimoiske mænd selv syede deres tøj, men hvem tror egentlig på det? Ruin II,1 kan altså betragtes som en enkelt families vinterbolig, hvor "kvindelige gøremål" var henvist til den venstre halvdel, og "mandlige sysler" var henvist til den højre halvdel af boligen. I Ruin III,1 kan en sådan opdeling ikke iagttages. Måske der her er tale om en flerfamiliesbolig, hvor de mange beboere har sovet på den store briks, og hvor reparationsarbejder og flinthugning foregik på det åbne gulv i boligens forreste del.

I Jørgen Brønlund Fjord har Knuth rekonstrueret et bebyggelsesmønster med vinterbopladser på nogle få centrale lokaliteter, der ligesom Adam C. Knuth Site rummer adskillige boligtomter, heriblandt også en del meget fundrige ruiner. I sommer- og forårsmånederne spredte Peary Lands stenalderpionerer sig ifølge Eigil Knuth i mindre grupper, som efterlod en lang række mindre bopladser, hvor vi i dag kun finder en enkelt eller ganske få ruiner med tilknyttede udendørs ildsteder. Et lignende bebyggelsesmønster kan have fungeret i Frigg Fjord. Rekognosceringen i sommeren 2001 bragte således en enkelt ny Independence I-boplads for dagen, idet der på lokaliteten "Gravel Terraces" 10 km nordvest for Adam C. Knuth Site blev fundet en mindre boplads med to til tre boligtomter og et par udendørs ildsteder. Gravel Terraces bærer umiskendeligt præg af at være en kortvarig bosættelse i stil med sommerbopladserne i Brønlund Fjord. Den viser endvidere, at menneskene på Adam C. Knuth Site i

perioder bevægede sig vidt omkring i landskabet, og at de på andre årstider levede mere bofast på Adam C. Knuth Site.

Kulstof 14-dateringer af moskusokseknogle fra Ruin II,1 og Ruin III,1 har dateret tomterne til henholdsvis 2140-1880 og 2150-1930 f. Kr. (kalibreret OxCal v3.5). På trods af niveauforskellen tyder det store overlap mellem de to dateringer altså ikke på, at der er den store kronologiske forskel mellem de to boligers anlæggelse. Tværtimod er det muligt, at de er absolut samtidige eller måske anlagt af nogle af de samme mennesker, der kan have frekventeret pladsen flere gange inden for en kort årrække. I det hele taget tyder de arkæologiske levn i Johannes V. Jensen Land ikke på, at mennesket har opholdt sig særligt mange år i området. Independence I-folkene var pionerer, og det er efter de arkæologiske levn at dømme også den periode, hvor mennesket har haft sin mest permanente tilstedeværelse i Peary Land. Adam C. Knuth Site er den eneste boplads i det nordlige Peary Land, der bærer præg af at have været brugt som overvintringsstation. Da den blev forladt, lå landet formentlig atter øde i århundreder, indtil Independence II-folkene bosatte sig på Hvalterrasserne i perioden mellem 800 og 400 f. Kr. Bopladsen på Hvalterrasserne rummer imidlertid kun to til tre boliger samt et par udendørs ildsteder, hvorfor Independence II-bebyggelsen i Frigg Fjord efter de foreløbige observationer bedst kan sammenlignes med den kortvarige Independence I-boplads på Gravel Terraces. Independence II-folkene ser kun ud til at have besøgt området på en enkelt rekognosceringsmission. Man har formentlig "vejet" bestanden af moskusokse og sæl, fundet den for let og skyndt sig ud af området, inden vinteren atter satte ind.

Efter Independence II ligger Frigg Fjord øde mellem 1400 og 1800 år. Vi skal helt frem til 1400 e.Kr., før Thule-kulturen huserer i området. Omkring Jorgen Brønlund Fjord findes mange Thule-bopladser med teltringe og solidt byggede telthuse fra denne epoke, og på Herlufsholm Strand nord for mundingen af Independence Fjord har Knuth fundet en enestående velbevaret umiaq (konebåd), der tilsyneladende var blevet efterladt fuldt sødygtig i nærheden af en boplads. I Frigg Fjord optræder Thule-kulturen på lokaliteten Qissivik samt på en nyfunden lokalitet ved Columbus Sø i bunden af fjorden. Qissivik, der ligger nogle kilometer syd for Adam C. Knuth Site, markerer sig i form af fire små teltpladser med nedrammede træpløkke og stenfliser i forbindelse med en mindre mængde knogler af moskusokse og ulv. Den nyopdagede ruin ved Columbus Sø udgøres af et enkelt, formentlig udendørs ildsted bestående af kantstillede sten med en stenflise lagt over som stegeplade. Omkring ildstedet ligger pilekviste og knogler af moskusokse. Ingen af disse ruiner tåler imidlertid sammenligning med Thule-kulturens langt talrigere bebyggelsesspor på de sydligere lokaliteter i Brønlund Fjord. Thule-folkets eventyr i Johannes V. Jensen Land synes således også at have været en kortvarig fornøjelse. Fremtidige undersøgelser i dette jordens nordligste og den dag i dag temmelig dårligt undersøgte landområde kan muligvis bringe nye fund for dagen, der ændrer på ovenstående billede. På baggrund af den i sommeren 2001 udførte rekognoscering af Frigg Fjord er det dog vanskeligt at forestille sig, at større bopladser er blevet overset.

Uanset at klimaet omkring 2400 f. Kr. var gunstigere, end det siden har

været, så er Independence I-folkenes overvintring og livsudfoldelse i Peary Land af en så beundringsværdig kaliber, at det synes næsten umuligt at finde paralleller. På sin vis overgår bedriften menneskehedens rejse til månen, idet man må tænke sig disse tidlige jægerfolk i en situation, hvor deres overlevelse ene og alene afhang af egne beslutninger og af deres evner til ud fra de lokalt tilgængelige ressourcer at tilvirke alle deres fornodenheder. Gennem Peary Lands 4 måneder lange polarvinter har hele familien ligget under moskusokseskindene, nyfødte, mødre, fædre, store born og bedsteforældre. På den anden side af teltskindene har vinden blæst med temperaturer på ned til 40 minusgrader, og den ringe adgang til brændsel har langtfra tilladt, at ilden i arnen har kunnet blusse mere end et par gange i dognet, når der skulle smeltes vand eller koges suppe. Det er denne situation, vi skal forsøge at forestille os, og for at vende tilbage til menneskets første skridt på månen, så skulle vi, hvis sammenligningen skulle passe, altså forestille os, at der, mens Neil Armstrong tog et stort skridt for menneskeheden, lå en hel familie med born og hele molevitten inde i rumkapslen, og at de måske var blevet deroppe 5-10 år, inden de rejste tilbage til jorden.

Litteratur

Henrik Elling: "The Independence I and Old Nuuliit Cultures in Relation to the Saqqaq Culture". I: Bjarne Gronnow (red.): The Paleo-Eskimo Cultures of Greenland. Danish Polar Center, 1996.

Eigil Knuth: "Pearyland-Eskimoerne". Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1948.

Eigil Knuth: "An Outline of the Archaeology of Peary Land", Arctic vol. 5, no. 1. Arctic Institute of North America 1952.

Eigil Knuth: Archaeology of the Musk-Ox Way. Contributions du Centre d'Études Arctiques et Finno -Scandinaves no. 5. Paris, 1967.

Eigil Knuth: "The Northernmost Ruins on the Globe". Folk vol. 25, 1983.

Knud Rasmussen: Grønland Langs Polhavet, Gyldendal, København 1919.

SUMMARY

The northernmost Stone Age in the world

New investigations of the pioneer settlements in Greenland

In the summer of 2001, on the initiative of the Royal Danish Geographical Society, geographers from the University of Copenhagen and archaeologists from the Greenland National Museum and Archives and from Sila, The Greenland Research Centre at the National Museum of Denmark, combined geographical and archaeological investigations in Frigg Fjord in the northernmost part of Greenland, where the polar explorer Eigil Knuth had located the world's northernmost Stone Age settlement in 1980.

The new investigations revealed that the dwellings can probably be divided into winter and summer dwellings, characterized respectively by large find-rich tent-rings with a diameter from four to six metres and smaller 3-4 m tent-rings with a limited inventory of finds. Several of the large well-constructed dwelling remains have clear refuse layers with discarded cooking-stones, flint and bones

in front of the entrance, and they are often close to large meat caches that are marked as cairns with a central hollow where the cached meat lay. On the other hand only a few of the smaller tent-rings from the summer dwellings are associated with meat caches.

The distribution of the finds in the mid-passage ruin excavated by Eigil Knuth, II,1, and in Ruin III,1, investigated in the summer of 2001, exhibits both similarities and differences. Both ruins have a striking accumulation of flints in the refuse area in front of the entrance, and the size of the features, taken together with the many finds, suggests that both dwellings were probably used in the winter season. The distribution of the tools in the dwelling is on the other hand quite different in the two ruins. In Ruin II,1 the tools clearly lie centred on the central-passage structure in the central axis of the dwelling, while the tools as well as the flint refuse in Ruin III,1 are concentrated in the southeastern quadrant of the tent-ring. The dissimilar find distributions show that the two dwellings were differently laid out. Areas without finds along the western, northern and northeastern walls suggest that Ruin III,1 had a skin-covered platform along the wall, which partly surrounded a central fireplace, and that in the front part of the dwelling there was probably an open floor where tool production and repair work were done. In contrast, Ruin II,1 was divided into two halves by a mid-passage fireplace. Tools were produced in this dwelling on both sides of the mid-passage, but always facing the mid-passage. Seven out of ten needles were found on the left side of the mid-passage (when one looks out from the inside of the dwelling towards the door). This over-representation of needles in the left half of the dwelling may show that the mid-passage defined gender-specific working and living zones. It is therefore proposed that Ruin II,1 should be regarded as a one-family winter dwelling where the husband had his place on the right side of the mid-passage and the woman had hers on the left side. Ruin III,1 is presumably also a winter dwelling, but here all the refuse-producing activities seem to have been oriented towards the floor in the front part of the dwelling. It is therefore suggested that this ruin was a multi-family dwelling whose interior was not divided into gender-specific zones.

Plastic på museum

Historie, nedbrydning og bevaring

Af Yvonne Shashoua og Mads Chr. Christensen

Plasticmaterialer afspejler teknologiske og kulturelle aspekter af livet i det 20. århundrede, og de indsamles af museer verden over, også af Nationalmuseet. I dag er der 50 forskellige hovedtyper af plast, som kan findes i samlinger af husholdningsartikler, møbler, etnografika, byggematerialer, informationsteknologisk udstyr, medicinsk udstyr, fotografi, moderne skulptur og legetøj.

Alle materialer nedbrydes med tiden, men sammenlignet med traditionelle håndværksmaterialer som sten og keramik synes plastic at nedbrydes hurtigere end andre materialer i museumssamlinger, ofte mellem 10 og 25 år efter fremstillingen. Bevaring af plasticmaterialer er et helt nyt emne, og forskningen i konservering af disse materialer er kun lige begyndt.

Plastic eller plast er faste stoffer, som under fremstillingsprocessen bliver blode nok til at kunne udfylde en form. Normalt forbinder man plastic med moderne materialer, men sådanne formstoffer har været kendt i århundreder. Horn er en naturlig plastic, som ved opvarmning kan formes til f.eks. bægre, skeer o.l. Også schellak, den spritoploselige indiske naturharpiks, har været brugt som formstof til etuier og billedrammer i det 19. århundrede, og helt op i 1950'erne til grammofonplader.

Fælles for plasticmaterialerne er, at de som hovedbestanddel har store, meget langkædede molekyler, såkaldte polymerer. Derudover indeholder de forskellige additiver i form af f.eks. fyldstoffer og blødgørere. Mange polymerer bruges også til fremstilling af syntetiske tekstilfibre, et emne som ikke vil blive behandlet her.

De første kunstige plastmaterialer var halvsyntetiske. Cellulosenitrat regnes for at være det ældste. Det har været kendt siden 1845 og fremstilles ved at behandle cellulose – i form af træslib eller bomuld – med en blanding af svovlsyre og salpetersyre. Cellulosenitrat brænder med nærmest eksplosiv hast, og det var noget, der hurtigt udnyttedes til fremstilling af sprængstoffer. Først i 1868 fik man udviklet cellulosenitraten til et produkt, der var velegnet som formstof. Det skete ved at iblande cellulosenitraten 30-40% kamfer, der fungerer som blødgører og gør materialet fleksibelt. Materialet fik navnet celluloid og blev

Fig. 1. Cellulosenitrat blev brugt til imitation af bl.a. skildpaddeskjold. Her ses t.h. en pyntekam fremstillet af skildpaddeskjold og t.v. en kam af cellulosenitrat.

Cellulose nitrate was originally invented to imitate expensive natural materials such as tortoiseshell. Compare a decorative hair comb in real tortoiseshell (right of picture) with its cellulose nitrate imitation (left).

hurtigt populært til fremstilling af billardkugler, løse flipper og manchetter, knivskæfter og andre former for håndtag. Celluloid kan let tilsættes farvestoffer og formuleres sådan, så det er velegnet til at imitere dyre, ædle materialer som elfenben, perlemor og skildpaddeskjold. Derfor brugtes celluloid i høj grad til fremstilling af etuier, hårkamme, smykker og æsker. Den største mængde af cellulosenitrat blev brugt til fremstilling af film, kinofilm og plan- og rullefilm til fotografisk brug.

Cellulosenitratens lette brændbarhed gør, at den ikke kan forarbejdes eller anvendes ved temperaturer over ca. 110°C. Det var et specielt problem i biograferne. Projektionslamperne kunne let skabe så høje temperaturer, at celluloidfilmen antændtes og forårsagede en biografbrand.

I 1916 begyndte man at fremstille den ikke brændbare celluloseplastic, celluloseacetat.

Celluloseacetaten blev i begyndelsen især brugt til støbning af film, folier og gennemsigtige plader. Senere, i 1930'erne, begyndte man at bruge celluloseacetat til en lang række produkter som tubehætter, kamme, briller, håndtag, æsker og dåser, der fremstilledes ved sprøjtestøbning, en teknik der er velegnet til masseproduktion. Princippet i metoden er følgende: Celluloseacetat-pulver fyldes i en opvarmet cylinder. Den smeltede plastic føres frem til en lukket afkølet form, hvori der indsprøjtes en afmålt mængde af plastic. Når plasticen er størknet, tages det færdige produkt ud af formen, som igen lukkes og er klar til en ny støbning. Cellulloseacetat bruges stadig i mindre mængder, især til brillestel og kamme. I det store og hele er celluloseacetaten dog blevet udkonkurreret af andre plastictyper, som kom frem i årene efter 2. verdenskrig.

Kaseinplastic er et andet af de tidlige halvsyntetiske formstoffer. Det blev patenteret i 1900 og fremstilles af ostestoffet kasein ved hærdning med formaldehyd. Råmaterialet fremstilledes ved at ælte kasein med vand og farvestoffer. Af denne masse presser man stænger eller plader, som efterfølgende anbringes i et bad af formaldehyd i op til flere måneder, hvorved plasticen hærder. Efter tørring forarbejdedes stænger og plader hos kunstdrejere og knapfabrikanter.

Fig. 2. Kaseinplastic var et meget populært materiale til knapper. Knapperne kunne indfarves og poleres i eftertragtede former og farver.

Casein was used widely to make buttons. They were coloured and polished in sought-after designs and colours.

Kaseinplastic anvendtes til fyldepenne, knivskæfter, kamme, spillebrikker og strikkepinde. En væsentlig del blev brugt til fremstilling af knapper. I nogle år efter 2. verdenskrig fremstillede man både kaseinplastråvarer og færdigprodukter i Danmark. I de sidste 30 år er kaseinplastic næsten helt blevet aflost af andre materialer, dog findes der stadig en fabrik i Italien, som producerer kaseinknapper.

Cellulosenitrat og -acetat er termoplastiske materialer. De bliver bløde og formbare ved opvarmning og er opløselige i organiske opløsningsmidler. Den første fuldt syntetiske plastic tilhørte en anden gruppe, nemlig de termohærdende, som hverken påvirkes af opløsningsmidler eller opvarmning. Det drejer sig om bakelit, der blev fremstillet af fenol fra stenkul og formaldehyd udvundet af træ. Produktet har været kendt siden ca. 1870. Men først i 1909 fandt amerikaneren Leo Baekeland ud af at udvikle materialet til noget, der kunne bruges til plastic. Processen gik ud på at lade en formaldehydopløsning reagere med fenol i en autoklav, dvs. en trykkoger, ved højt tryk og høj temperatur. Det derved dannede produkt blandedes med fyldstof, f.eks. træmel, og formaledes til et pulver, der var termoplastisk. Dette såkaldte pressepulver kunne fyldes i en form og under anvendelse af højt tryk og høj temperatur presses til det færdige bakelitprodukt.

Fig. 3. Bakelit var den første fuldt syntetiske plastic. Højtalerkabinettet fra omkring 1930 er presset i brun bakelit af el-firmaet Laurits Knudsen.

Bakelite was the first completely synthetic plastic material. This brown Bakelite speaker from the 1930s was made by the electrical company Laurits Knudsen.

Celluloiden og kaseinet brugtes i høj grad til erstatning af andre dyre materialer i kunstindustri. Bakelitten derimod udfyldte et nyt behov i de elektriske artikler. Hidtil havde kontakter og lampefatninger været fremstillet af porcelæn og metal, men med bakelitten fik man et nyt materiale, som var mere velegnet til det formål. Det medførte også, at bakelit hurtigt blev meget udbredt. Allerede i 1917 eller 18 kom materialet til Danmark, og i løbet af få år lavede man bakelit-

Fig. 4. Bakelit kan kun fremstilles i mørke farver (radioen t.h.). I 30'erne udviklede man urea-formaldehyd plast, som kunne produceres i pastelfarver og hvidt (radioen t.v.) Skalaen på begge radioer er lavet af cellulosecetat.

Bakelite was only available in dark colours, exemplified by many radios (right of picture). In the 1930s, urea formaldehyde plastic was developed and, for the first time, pale-coloured plastics became available (radio in left of picture). The dials of both radios are made of cellulose nitrate.

varer her i landet. De største producenter var de store elmateriel-fabrikker: Laurits Knudsen, Nordisk Elektricitets Selskab (NES) og Nordiske Kabel og Traadfabriker (NKT). Det drejede sig især om kontakter, telefondele, radiokabinetter o.l.

Bakelit er ikke særligt lysægte og fås kun i mørke farver. I 1930 kom der et andet pressepulver frem, som minder om bakelit, nemlig urea-formaldehyd. Denne hærdeplasttype kan fremstilles i hvid og i alle mulige pastelfarver. Senere kom Melamin, som ligner urea-formaldehyd, men har den egenskab, at den tåler konstant høje temperaturer og kogende vand. Dette gjorde materialet velegnet til køkkenudstyr, f.eks. Margretheskåle fra firmaet Rosti.

Under 2. verdenskrig skete der en vældig udvikling af nye plastmaterialer i de krigsførende lande. De fungerede dels som erstatningsmaterialer for naturprodukter og metaller og dels i helt nye funktioner i krigsmateriel. De fleste af disse plastmaterialer var termoplastiske og opfundet i mellemkrigstiden, men først udviklet under og umiddelbart efter 2. verdenskrig.

Ved afslutningen af krigen var den danske plastindustri domineret af bakelitfabrikanterne, som fremstillede hærdeplast, men efterhånden grundlagdes der en række nye virksomheder, som sprøjtestøbte plastvarer.

En af de mest almindelige typer dengang var polystyren, en sprød plastic som i vore dage kendes fra f.eks. engangsservice og emballage foruden i opskummet form ("flamingo") til isolering og emballage. Fra begyndelsen blev det prisbillige materiale brugt i flæng til bl.a. legetøj, krus, køkkenredskaber, håndtag og emballage. Polystyren var og er tilgængeligt i mange farver, både transparente og ugennemsigtige. Ulempen er, at materialet let går i stykker og bliver ridset.

Ligesom polystyren blev pvc (polyvinylchlorid) første gang fremstillet i det 19. århundrede, men ikke før i slutningen af 1920'erne blev materialet udviklet

Fig. 5. Celluloid var i en lang periode et populært materiale til fremstilling af dukker.

Cellulose nitrate was widely used for making dolls for many years.

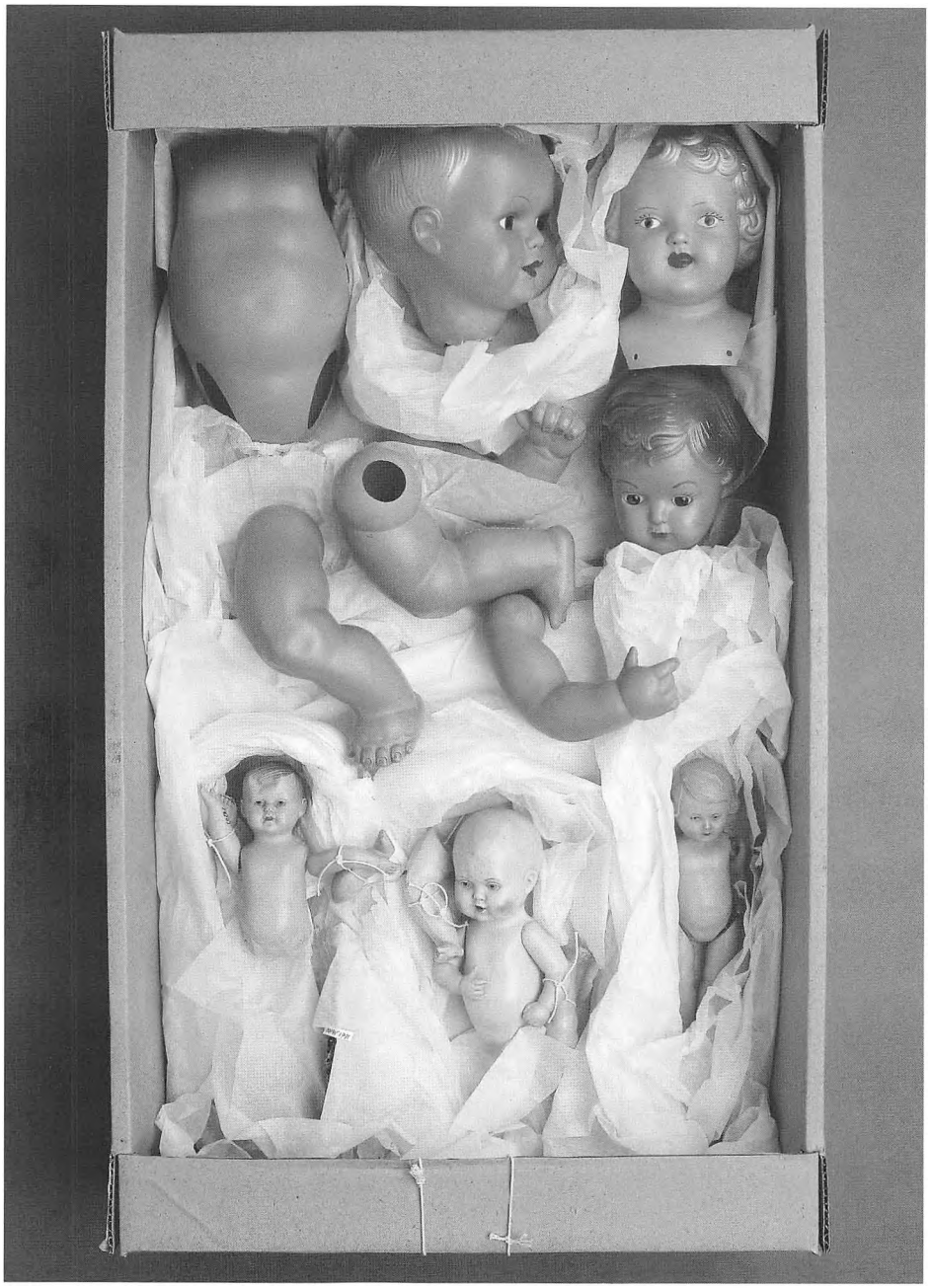

kommercielt. Rå pvc kan forarbejdes ved 160°C, men det går i stykker ved 175°C. Derfor er det nødvendigt at blande materialet med fyldstoffer eller blødgørere. Begge dele kan reducere proces-temperaturen og dermed risikoen for nedbrydning. Blødgjort pvc blev vældigt populært og bruges som folier, til kunstlæder, el-ledninger, gulvbelægning, legetøj og slanger. Det har været fremstillet siden 1937. I den hårde form uden blødgører bruges pvc til f.eks. tagrender, vinduesprofiler og gennemsigtige tagplader.

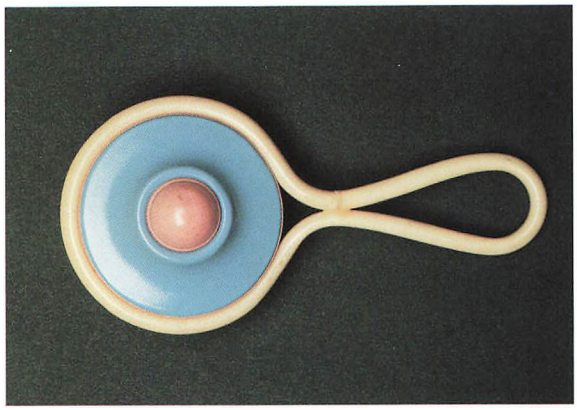

Polyethylen, PE, er det plastmateriale, der nu til dags bruges i størst mængde. Det blev udviklet under 2. verdenskrig og brugtes som isoleringsmateriale til konstruktion af radarer. I en periode i 60'erne og 70'erne fremstillede A.P. Møller polyethylen på Amager. Produktionen blev imidlertid urentabel, og i dag er det de større olieproducerende lande, der producerer polyethylen ud fra råolie. Den fleksible polyethylen, som er meget kemikaliebestandig og har en nærmest voksagtig overflade, bruges til plastposer, folier, flasker, spande, havemøbler, ølkasser, legetøj og mange andre produkter. En del af polyethylenaffaldet genbruges til bl.a. havemøbler og affaldssække.

Polypropylen, PP, anvendt siden ca. 1960 til bl.a. medicinsk engangsudstyr, emballage og tovværk, minder om polyethylen, men er stivere.

Polymethylmethacrylat, kaldet plexiglas, bliver brugt til lyskupler, brudsikkert glas og reklameskilte. Materialet blev udviklet i Tyskland i 30'erne og fik stor betydning som splintfri vinduer i flyvemaskiner under 2. verdenskrig. Plexiglas kan under opvarmning formes til asymmetriske og komplekse figurer. Materialet er sejt, let og mere transparent end glas, men det ridses meget let.

Skumplast eller celleplast findes i mange produkter. Den blode form (skumgummi) bruges i høj grad til polstring af møbler, til madrasser, beklædning, skosåler og legetøj. Det hårde skum anvendes til bl.a. isolering af køleskabe og til møbelfremstilling. Cellestrukturen dannes ved en særlig opskumningsproces, hvor der tilsættes et drivmiddel, som i gasform udfylder cellerne. En stor del af skumplastmaterialerne tilhører polyurethanfamilien.

Polytetrafluoroethylen, teflon, blev udviklet i 1950'erne. Det indeholder fluor, som giver det en fremragende bestandighed mod kemikalier, varme og elektrisk strøm. Dets udmærkede slip-let egenskaber førte til udvikling af de kendte teflonbelægninger til kogegrej. Teflon kan ikke termoformes pga. sin høje temperaturbestandighed, og tredimensionelle genstande af teflon er derfor fremstillet ved drejning eller fræsning.

Polyethylen terephthalat (PET) kendes bedst brugt i genbrugsflasker til drikkevarer. Det er sejt, brudsikkert og meget uigennemtrængeligt for gasser. Det kan således modstå kulsyretrykket i sodavand og øl i så lang tid, at drikkevarerne ikke bliver dovne inden sidste salgsdag. Ud over flaskerne, som blev udviklet i 1980'erne, bruges PET til emballagefilm og tekstilfibre (terylene).

Fig. 6. Rangle fra 1950'erne fremstillet af polystyren. Ranglen er formet i to dele (skaller), som er limet sammen.

Child's rattle from the 1950s, made from polystyrene. It was made in two halves which were glued together.

Fig. 7. Solbriller af polystyren fra 1960'erne. Brillecuiet er fremstillet af pvc-plast.

Polystyrene sunglasses from the 1960s. The case is made from soft PVC.

Fig 8. Nedbrydning af cellulosenitrat fremmes af metal. Brillestellet er konstrueret med messingskruer og -tråd. De sure nedbrydningsprodukter fra cellulosenitraten har fået metaldelene til at korrodere.

The degradation of cellulose nitrate is accelerated by the presence of metals. These spectacle frames were constructed using copper-based screws and wires. The acidic degradation product from cellulose nitrate has caused the metal components to erode.

Plastic fra samme familie som PET, nemlig polyesterne, kan forstærkes med glasfiber og støbes til mollevinger og skibsskrog.

Den første store vækst i plasticindustrien i 1950'erne medførte, at der kom en række uhensigtsmæssige produkter på markedet. Teskeer af polystyren, som smeltede, når man rørte rundt i kaffen for eksempel. Dette gjorde, at plasticgenstande fik ry for at være billige erstatninger for mere gedigne produkter af typisk træ eller metal. I de seneste årtier er der imidlertid udviklet mange plasttyper, som er skræddersyet til at møde de krav, der stilles til raffinerede konstruktionsmaterialer. I dag kan plastic armeres med kul-, tekstil- og glasfibre, og derved kan man fremstille nogle af de stærkeste materialer, som kendes. Der produceres ca. hundrede millioner tons plastmaterialer om året, og alle former for menneskelig aktivitet påvirkes af dem. Det er derfor ikke overraskende, at plastic udgør en væsentlig del af de museumssamlinger, som afspejler dagliglivet og den teknologiske udvikling.

Skønt plastic kun har været kommercielt tilgængeligt siden begyndelsen af det 20. århundrede og størstedelen kun siden 40'erne, så er ældet og nedbrudt plastic allerede iøjnefaldende i museernes samlinger. Alment er plast designet til at skulle fungere mellem et år (polyethylen-bæreposer for eksempel) og 35 år (pvc-tagrender). Det er en ret kort levetid, når man sammenligner med mere

traditionelle materialer som keramik og sten. Hvor nedbrydning af traditionelle materialer er acceptabel og betragtes som en naturlig patinering, så er det i mindre grad tilfældet med moderne materialer. Det kan skyldes, at plastfabrikanter og designere troede, at plastictingene ville vare evigt, og det er kun inden for de sidste 15 år, at man har accepteret, at nogle af de moderne materialer har en ret kort levetid.

Nedbrydning er defineret som en uønsket ændring i udseende, overfladetekstur, lugt eller fysiske egenskaber. Skønt de mekanismer, der styrer nedbrydningen af plastic, endnu ikke er klarlagt i detaljer, er det klart, at vigtige plasttyper nedbrydes efter forskellige reaktionsmønstre. Nogle plasticformer, bl.a. de tidlige halvsyntetiske, udvikler flygtige nedbrydningsprodukter og bliver derved sprøde og svage. Denne proces er kendt som kædebrudsreaktion. I modsætning hertil bliver mange heltsyntetiske plasticarter hårdere og sejere ved ældning via en proces, som kaldes tværbinding (cross-linking). Disse ændringer kan reducere plastgenstandenes funktion både teknisk og som bærere af kulturhistorisk information.

Nedbrydning kan have tre hovedårsager. For det første kan den være forårsaget af de kemikalier og processer, der er anvendt under fremstillingen. For det andet kan de stabilisatorer, der er blevet tilsat i plasten for at hindre ældning forårsaget af lys, varme eller ilt, være blevet uvirksomme, være fordampet eller

Fig 9. Denne tyske pindsvinefamilie fra 1960'erne er fremstillet af opskummet polyurethan, som gør dem fleksible.

This family of German 'hedgehog dolls', made in the 1960s, are constructed from a core of polyurethane foam which allows them to be flexible while keeping their shape.

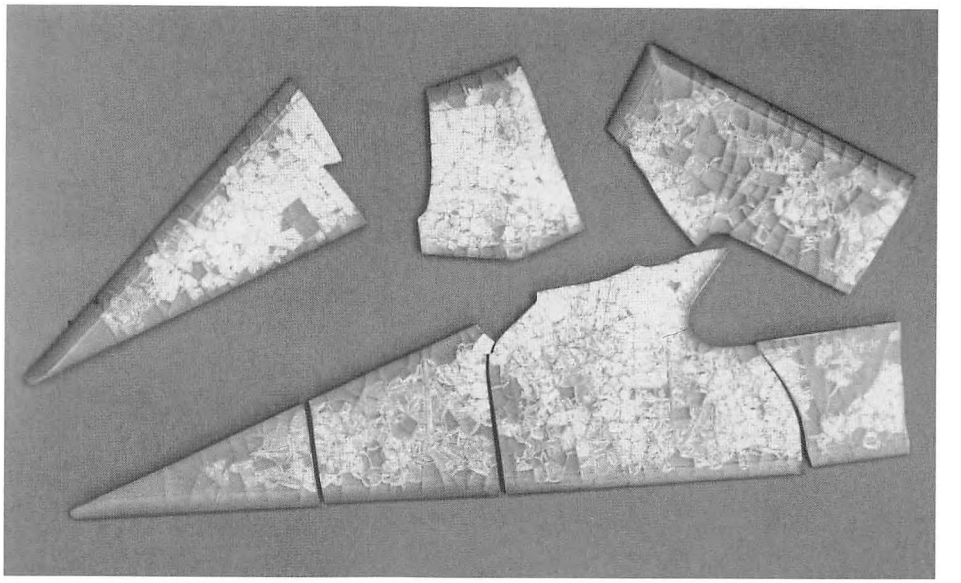

Fig. 10a. Denne tegnetrekant er krakeleret, det karakteristiske nedbrydningsmønster for cellulosenitrat.

Fig. 10b. Hvis nedbrydningen får lov at fortsætte, mister tegnetrekanten sin form og bliver til pulver.

This set square shows crazing, the characteristic degradation pattern of cellulose nitrate (a). If degradation is allowed to continue, the set square will lose its original structure and disintegrate (b).

vandret ud af plasten og derved have gjort produktet sårbart over for nedbrydning. Endelig kan omgivelserne, hvori genstandene er opbevaret, indeholde høje niveauer af ilt, lys, fugtighed og forurenende forbindelser, som kan reagere kemisk med overfladen af plastic. De fire plastmaterialer, som har vist sig at nedbrydes hurtigst, er cellulosenitrat og -acetat, polyvinylchlorid og polyurethan; de vil blive behandlet nærmere her.

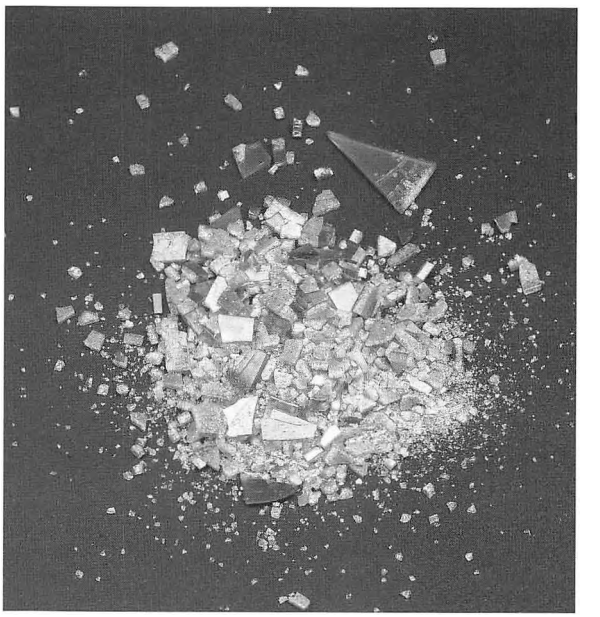

Nedbrydningen af semisyntetiske plastictyper, specielt cellulosenitrat og -actetat, sættes ofte i gang under fremstillingen. Celluloseplastic fremstilles som nævnt ud fra cellulose under medvirken af syrer. Før i tiden havde man ikke tilstrækkelig kontrol over fabrikationsprocesserne, og de færdige produkter indeholdt ofte rester af syre. Som resultat heraf dannes der flygtige, sure nedbrydningsprodukter. Med tiden og under indvirkning af lys og fugt vil disse sure produkter nedbryde polymeren til cellulose igen. Denne proces viser sig ved, at der dannes et netværk af revner, som får plasticen til at smuldre, og der sker også en mørkfarvning under nedbrydningsprocessen. Begyndende nedbrydning af celluloseacetat følges af en stærk lugt af eddike.

Fig 11a-b. Dukke fra 70'erne af pvc med nylonhår (a). Efter 20 års opbevaring i en fugtig kælder er der aflejret et hårdt hvidt lag af voks på dukkens overflade. Det er især iøjnefaldende på benene (b). Voksen har været tilsat pvc'en for at få dukken til at slippe formen under fabrikationen.

A doll from the 1970s was manufactured from plasticized PVC and had nylon hair (a). After storage in a moist cellar for 20 years, wax migrated to the surface of the doll's body and formed a white, hard layer. This was particularly noticeable on the surface of the legs (b). The wax had been used to separate the doll from its mould during manufacture.

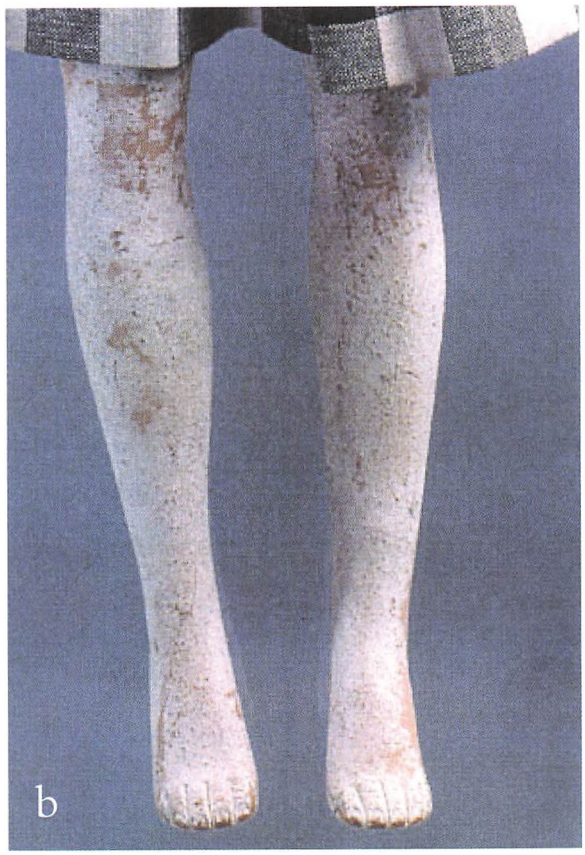

Hvis eddikedampene bliver ved med at være i kontakt med plasticen, accelereres nedbrydningsprocessen yderligere. Ydermere kan sure produkter forårsage korrosion på metal-komponenter og nedbryde organiske materialer såsom papir og tekstiler. Ren polyvinylchlorid, pvc, er et sprødt stift materiale, som misfarves i løbet af 10 minutter, hvis det opvarmes til 150°C under tildannelsen. Additiver må derfor tilsættes under fremstillingen for at stabilisere polymeren og regulere dens fleksibilitet, lysægthed og varmestabilitet. Blødgørere udgør mængdemæssigt de vigtigste additiver i pvc (mellem 15 og 50%), og de har derfor den største indflydelse på slutproduktets egenskaber og fremtræden. De hyp-

Fig 12. Pindsvinets hoved (jfr. fig. 9) er lavet af polyurethanskum. Mørkfarvningen af overfladen og og revnerne på kinden skyldes, at polyurethanen har reageret med luftens ilt under påvirkning af lys.

The head of this 'hedgehog doll' is made of polyurethane foam. The darkening of the surface and the formation of cracks across the cheeks is a result of the reaction of the foam with oxygen in the air and light.

pigst anvendte blødgørere siden 1950'erne er phthalsyreestre. Ved udsættelse for uhensigtsmæssig behandling vil phthalaterne med tiden vandre til overfladen af plasticen og derfra enten langsomt fordampe eller nedbrydes. Pvc-polymeren bliver stiv, medens overfladen bliver klæbrig. Polymeren bliver efterfølgende ustabil og misfarves.

Blødgjorte transparente pvc-lommer blev brugt til opbevaring af fotografier på Nationalmuseet indtil midt i 90'erne. Et farvediapositiv af Albert Eckhouts mulat-portræt fra Etnografisk Samling monteret i en syrefri papramme viser typiske skader pga. opbevaring i en fotolomme i 15 år (fig. 13). Lommens ene side er lavet af blødgjort pvc, som er svejset til et lag polypropylenfolie på den anden side. Lommen er krøllet og krympet, men kun på pvc-siden ud for vinduet i papirammen direkte over diapositivet.

Billedet på diapositivet er for en stor dels vedkommende skygget af en belægning med hvide krystaller, som er fordelt i et ujævnt mønster hen over billedet. Analyser viser, at da pvc-folien begyndte at slå sig pga. tab af phthalsyreester, så kom nogle områder på folien i kontakt med diapositivet. Phthalsyreesteren på den krøllede overflade blev absorberet på overfladen af billedet i de områder, hvor der var berøring. Det blev senere nedbrudt til krystallinsk phthalsyre, som udgør belægningen i det ujævne mønster på billedet. Sådanne fotolommer bliver nu systematisk udskiftet med polyesterlommer pga. af nedbrydningen af pvc-lommerne og faren for odelæggelse af det emballerede fotografiske materiale.

Polyurethanplast bliver ofte anvendt i opskummet form til isolering og til polstring af møbler. Polyurethan er åben for kemisk nedbrydning, idet overfla-

den reagerer med ilt i luften. Polyurethanskum nedbrydes hurtigere end fibre eller kompakt materiale, fordi skummet har en meget større overflade, som kan reagere med ilt. Det første tegn på nedbrydning af polyurethan er gulning, som ofte sker inden for de første fem år efter fremstillingen. I løbet af 20-25 år bliver polymerkæderne brudt ned til mindre dele, og til sidst bliver skummet til pulver.

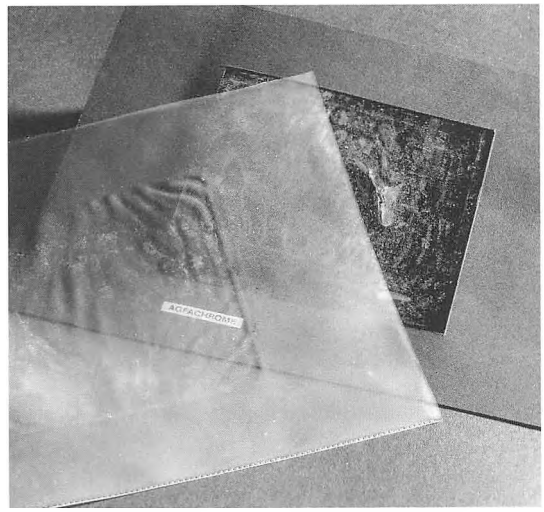

Fig 13. Krøllet pvc-fotolomme og fotografiet, det skulle beskytte. Hvide phthalsyrekrystaller er aflejret på fotografiet som et resultat af nedbrydningen af blødgøreren i fotolommen.

Cockled and distorted PVC photograph pocket (left of image) and the photograph it was protecting. Crystals of phthalic acid have been deposited on the photograph as a result of the degradation of plasticizer from the pocket.

Når først nedbrydningen af et plasticmateriale er begyndt, kan processen ikke standses eller vendes. Den kan højst forsinkes. Når først plasticgenstande er registreret i museumssamlinger, er institutionerne ansvarlige for disse genstandes langtidsbevaring indtil udløbet af deres brugbare levetid. Det punkt er nået, når en genstand mister sin genkendelige form eller mening, om end denne definition er åben for diskussion. Nedbrydning af plastgenstande i museer har kun været erkendt som et alvorligt problem, som det var værd at forske i, siden 1991, medens den fulde udstrækning af problemerne med bevaring af moderne tredimensional kunst først blev anerkendt så sent som 1998.

Konservatorer har to indfaldsvinkler, når de planlægger en behandling af en skadet museumsgenstand: aktiv og præventiv konservering. Aktiv konserveringsbehandling er en praktisk tilgang, som anvendes i nødvendigt omfang på den enkelte genstand for at begrænse yderligere nedbrydning og reparere skader. Den omfatter sammenlimning af brudte dele, rensning af overflader og udfyldning af manglende områder for at styrke en genstand, som er svækket af nedbrydning. Aktive konserveringsmetoder for plastic er endnu ikke veludviklede.

Hovedårsagen hertil er, at mange plasticmaterialer er følsomme over for organiske opløsningsmidler, vandige opløsninger og rent vand, især hvis polymeren er nedbudt. Det relativt lave smeltepunkt for mange plasticmaterialer (f.eks. 25°C for blød pvc) betyder, at den varme, der udvikles ved mekaniske konserveringsbehandlinger såsom polering, kan blødgøre og misdanne overfladen og således tilføje genstanden yderligere skader.

Præventive eller hæmmende konserveringsteknikker inddrager kontrol med miljøet, som genstandene er anbragt i under opmagasinering, udstilling og transport, med det formål at bremse de kemiske reaktioner, som forårsager eller fremskynder nedbrydning. Plastic bør ikke udsættes for høje niveauer mht. varme eller ultraviolet og synligt lys, fordi det leverer energi til nedbrydningsreaktionerne. Ved at formindske luftfugtigheden og mængden af luftbåren forurening i et magasin kan man også forlænge levetiden for mange museumsgenstande på en gang.

For at sikre at alle typer plastic bliver bevaret til glæde og oplysning for fremtidige generationer, er det vigtigt at specificere de optimale betingelser for hver

enkelt plastictype og ikke bare antage, at nedbrydningshastigheden kan bremses ved at opbevare alle typer i det samme miljø. Hver plastictype følger sin egen nedbrydningsmekanisme. Det betyder, at uheldige opbevaringsforhold faktisk kan fremme nedbrydning. Desværre er det at vælge et optimalt opbevaringsmiljø lettere sagt end gjort, fordi mange nedbrydningsmekanismer ikke er helt fastlagt.

Der er tre måder, hvorpå man kan hæmme nedbrydningen af plastic. Den første består i at fjerne de faktorer, der forårsager eller fremmer nedbrydningen. Den anden strategi er at fjerne nedbrydningsprodukterne for at begrænse skaden til plastgenstanden selv eller materiale i den umiddelbare nærhed. Den tredje måde, man kan bremse nedbrydningshastigheden på, er ved opbevaring af plasticen i et miljø, som kan hindre, at de stabiliserende stoffer bliver svedt ud af materialet.

Mht. den første måde begynder nedbrydningen af næsten al plastic ved en kemisk reaktion med ilt. Følgelig vil fjernelse af ilt fra opbevaringsmiljøet være gavnligt. Eftersom ca. 21% af luften består af ilt, skal genstanden forsegles i en lufttæt beholder. Traditionelt udskifter man ilten i beholderen med kvælstof eller en anden gas, men det er en dyr proces, hvis mange genstande skal behandles.

En lettere og billigere metode er at anvende iltabsorbere af en type, der bruges til at forlænge holdbarheden af fødevarer, f.eks. kiks og brød. Disse består af en lille pose, som er luftgennemtrængelig og indeholder fint jernpulver. Jernet reagerer med ilt og fugtighed og danner rust. Derved fjernes ilten fra luften i beholderen. Absorberen kan helt enkelt anbringes sammen med genstanden i en gastæt beholder, f.eks. et glas med tæt låg eller en speciel lamineret plasticpose. Hvis genstanden skal studeres, kan beholderen åbnes og forsegles igen, når undersøgelsen er overstået.

En anden metode er nødvendig for plastmaterialer som pvc og cellulosenitrat, der udvikler sure gasser, når de nedbrydes. Hvis gasserne får lov at forblive i kontakt

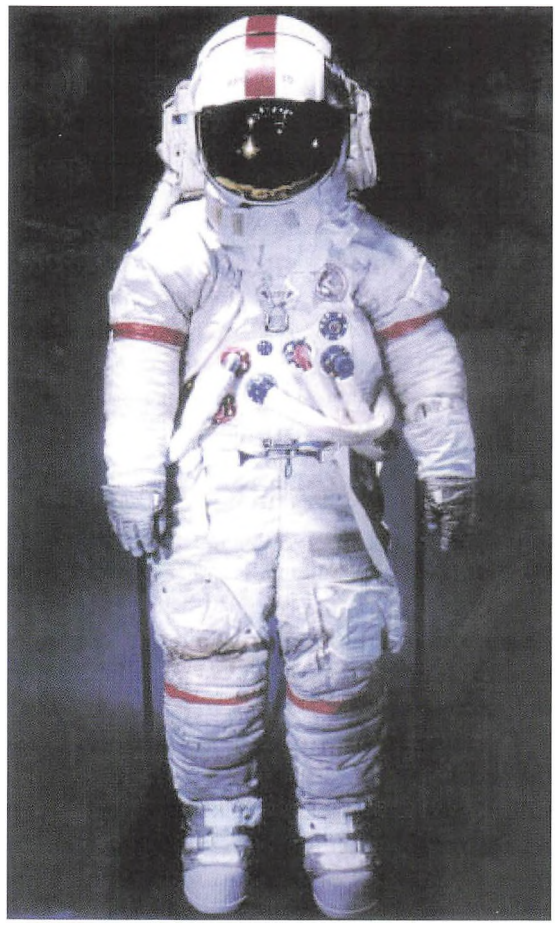

Fig 14. Rumdragter fra Apollo-rumrejserne (60'erne og 70'erne) indeholdt 22 forskellige materialer. Slangerne, som forbandt astronauten med de bærbare iltflasker på ryggen, var fremstillet af blødgjort pvc. Slangerne var indkapslet i metalliseret nylon-tekstil. National Air and Space Museum.

Space suits worn by astronauts during the Apollo missions (1960s and 70s) contained 22 different materials. The life support tubes which connected the astronaut to the portable oxygen supply backpack were made of transparent plasticized PVC. The tubes were encased in metallized nylon textile.

med overfladen af plastgenstandene, vil nedbrydningshastigheden øges. For at hindre det kan man opbevare sådanne materialer i et rum med ventilation, som kan fjerne gasserne. Dette kræver imidlertid et stort areal og et luftbehandlingssystem med filtrering. En billigere og ofte mere praktisk mulighed er at fjerne de sure gasser ved at absorbere dem på et andet materiale.

Aktivt kul har været brugt til at kontrollere forureningsstoffer i museumsmontrer. Aktivt kul er trækul, som er blevet behandlet med oxygen for at skabe millioner af små porer mellem kulstofatomerne og for at frembringe et stort overfladeareal på omkring 300-2000 m^2 pr. gram. Et bredt spektrum af gasser, hvoraf mange forårsager lugtgener og forurening, tiltrækkes af kulstofoverfladen og bliver så fysisk fanget eller optaget i porerne. De fleste sure gasser, som dannes ved nedbrydning af plastic, optages let af aktivt kul.

Aktivt kul fås bundet til tekstil og imprægneret på pap og papir. Sådanne materialer kan bruges til at fore emballage til opbevaring af plasticgenstande. De sure gasser, der dannes når plasten nedbrydes, vil blive adsorberet af det aktive kul og kan derfor ikke tage del i den fortsatte nedbrydning. Når alle porerne i trækullet er fyldt, kan det ikke optage mere og må udskiftes. Aktivt kul anvendt på denne måde bør udskiftes ca. hvert tredje år, såfremt genstanden er under aktiv nedbrydning.

Forskning på Nationalmuseet har vist, at nedbrydning af blødt pvc direkte kan henføres til, at blødgøreren vandrer ud til overfladen og fordamper. Phthalatblødgørere beskytter selve pvc-polymeren mod misfarvning og forbedrer dens fleksibilitet. Overfladen på pvc blødgjort med phthalater bliver klæbrig ved nedbrydning og klæber til pakkematerialer, som anvendes til opbevaring og transport på museet. Støv og fibre i luften klæber til overfladen og misdanner genstandene. Håndtering og hudkontakt med sådanne overflader kan udgøre en helserisiko, fordi phthalater er giftige.

Denne udsvedning af blødgører vil finde sted med tiden, men hastigheden kan bremses ved forbedret opbevaring af skrøbelige materialer. Vi har sammenlignet effekten af at opbevare blødgjort pvc med a) iltabsorbere, b) aktivt kul, c) i lukkede polyethylenposer, d) i et godt ventileret miljø og e) i et lukket miljø uden ventilation, samt f) i en fryser ved -18°C. Det viste sig, at der skete en udsvedning og fordampning af blødgører i den lukkede uventilerede beholder. I et sådant miljø har phtalaterne ingen mulighed for at fordampe, fordi luften i beholderen hurtigt bliver mættet med blødgører. Anbringelse af genstande i polyethylenposer øger tabet af blødgører dramatisk, fordi polyethylen "suger" den olieagtige blødgører til sig. Phthalatblødgører og pvc-polymer er mindre forligelige ved lave temperaturer end ved stuetemperatur. Derfor resulterer opbevaring af blødgjort pvc i en fryser i, at blødgører og polymer separeres: Blødgøreren udsvedes.

Fremover vil variationen og antallet af forskellige plastmaterialer formodentlig vokse. For nylig er der udviklet plastmateriale, som kan lede den elektriske strøm, noget som i høj grad øger anvendelsesmulighederne. Når plastmaterialerne får større betydning i samfundet, vil museerne uden tvivl blive beriget med flere genstande af plast både i form af museumsgenstande og som informationsbærende medier. Materialerne bliver udsat for en fremadskridende ældning.

Antallet af genstande, som kræver behandling, vil vokse, og som resultat heraf vil behovet for plastic-konservering vokse.

Der er sket betragtelige fremskridt siden 1990'erne mht. udforskningen af nedbrydningsmekanismerne for plast. Når nedbrydningen er begyndt, kan forlobet ikke standses eller vendes. Den mest effektive måde at bevare disse materialer på er at bremse nedbrydningen ved at finde frem til de optimale opbevaringsforhold. Hvis alle plasttyper skal bevares til glæde og oplysning for kommende generationer, skal der udvikles og indarbejdes nye teknikker til at bremse hastigheden, hvormed plastic nedbrydes.

Litteratur

Kåre Hastrup (red.): Plast og gummi ståbi. Teknisk forlag, 1992.

Preben Nyborg: Design med plast. Dansk Design Center, 1993.

Anita Quye & Colin Williamson: Plastics, Collecting and Conserving. NMS Publishing Ltd., Scotland, 1999.

Yvonne Shashoua: Inhibiting the deterioration of plasticized poly (vinyl chloride) – a museum perspective, PhD thesis. Danmarks Tekniske Universitet (The Technical University of Denmark), 2001.

Penny Sparke: The Plastics Age – from modernity to post-modernity. Victoria and Albert Museum, London, 1990.

SUMMARY

Plastic in the museum

History, deterioration and preservation

There is hardly any area of human activity today which does not involve the use of plastics. Since they are so familiar to us, it is easy to forget that entirely man-made plastics have only been available since the start of the 20th century. Plastics are materials containing giant molecules or polymers which can be shaped in the liquid state by applying heat and pressure to produce a solid. Today there are fifty different basic types of polymer, but their chemical and physical characteristics can be changed by adding other materials. Fillers are added to introduce opacity, stabilizers to combat the adverse effects of light and heat, and colouring agents for cosmetic effect. The finished products are known as plastics.

The ancestors of modern plastics were natural resins and gums from trees, and shell and horn from animals. By 1850 the demand for natural materials was so great that chemists began to develop substitutes. The first plastics were prepared by chemically modifying a natural material; they were known as semi-synthetic materials.

The first semi-synthetic, known as cellulose nitrate or celluloid, was made in 1862 by mixing cotton rags with nitric and sulphuric acid, and adding camphor to soften and plasticize the polymer. It was developed to imitate expensive tortoiseshell, amber and ivory. Despite its many applications – its use as a base for cinematographic film is one of the best known – cellulose nitrate was highly flammable, and cellulose acetate was developed as a safer replacement. Casein

was a semi-synthetic plastic made by chemically treating milk. Its pale colours were suitable for the manufacture of buttons.

The first wholly synthetic plastic was Bakelite, known as the 'material of a thousand uses'. Its properties as a good insulator led to its most famous application in radio casings, all either black or dark brown. By the mid 1920s, the first pale-coloured synthetic plastics, known as melamines, were being developed. World War II greatly restricted imports of natural raw materials, including rubber, and was a major incentive to the development and exploitation of new plastics. The decade 1935-45 witnessed the introduction of polyethylene, polymethyl methacrylate, polystyrene, polyurethanes, polyvinyl chloride or PVC, and polytetrafluoroethylene (known as Teflon). From that point on, synthetic textiles and moulded plastics were available to housewives and industry alike. Today, plastics have to a great extent replaced metals, ceramics and other natural materials.

At the time of their development, it was thought by manufacturers and designers that plastics would last forever. However, their deterioration is already evident in museum collections; they appear to deteriorate faster than more traditional 'craft materials', such as ceramics and stone. The causes of their instability may be either poor manufacturing practices, especially in earlier materials, exhaustion of stabilizing additives, or the environment in which they are used or stored. Once a plastic material begins to deteriorate, the process cannot be reversed or stopped, only slowed down.

The preservation of plastics in museums has only been developed over the last ten years, so it is still at an early stage. In general there are two approaches, known as active and inhibitive conservation. Active treatments are those involving practical activities to limit deterioration and repair damage. They include gluing broken sections together, and the cleaning and strengthening of plastics. However, since many deteriorated plastics are highly sensitive to heat, water and solvent-based adhesives and cleaning products, this approach is a difficult one.

Inhibitive conservation involves controlling the environments in which plastics are stored and displayed with the aim of slowing down the deterioration reactions. Since heat and light provide the energy for degradation reactions, exposure of plastics to them should be minimized. Reducing the concentrations of oxygen, moisture and airborne pollutants in storage areas may also help to prolong the useful lifetime of plastic objects.

To ensure that all types of plastic are preserved, it is important to specify the optimum storage conditions for individual plastic types. Unfortunately, selecting appropriate environments is easier said than done, since the degradation mechanisms for many plastics have not been fully established. Researchers at the National Museum of Denmark have recently examined the deterioration of plasticized PVC and found that the migration and subsequent loss of plasticizer contributes to the deterioration of the plastic. Storing PVC in a closed glass container prevents such loss and therefore preserves the plastic. If all types of plastic are to be preserved for the enjoyment and education of future generations, techniques to inhibit the rate at which they deteriorate must be developed and implemented in museums.

Lady Li og Generalen

To kinesiske aneportrætter fra 1600-tallet

Af Joan Hornby

Mange kan sikkert endnu huske de store kinesiske aneportrætter, som før Nationalmuseets ombygning 1990-92 var ophængt ved trappen til Etnografisk Samling og museets foredragssal. Her hang de i mange årtier, uden at nogen vidste, hvor gamle de var, og hvem de forestillede. Det samme gælder stadig for de fleste af museets 20 aneportrætter. To af malerierne har imidlertid inskriptioner. Gennem en analyse af disse inskriptioner og malerierne indhold og ved inddragelse af kinesisk kildemateriale er det nu lykkedes at identificere personerne på disse to aneportrætter.

Begge portrætter er hjembragt af telegrafbestyrer Sophus Black (1882-1960), der var ansat i Det Store Nordiske Telegraf-Selskab i Kina fra 1902 til 1930. Det var en urolig periode, hvor mange kinesiske familier var tvunget til at skille sig af med deres ejendele for at overleve og ofte måtte gå så vidt som til at sælge ud af familiens aneportrætter. Portrætterne blev solgt til omrejsende opkøbere og blev i storbyerne erhvervet enten af udlændinge, der opholdt sig i Kina, eller af handlende, som solgte store mængder videre til antikvitetsmarkederne i

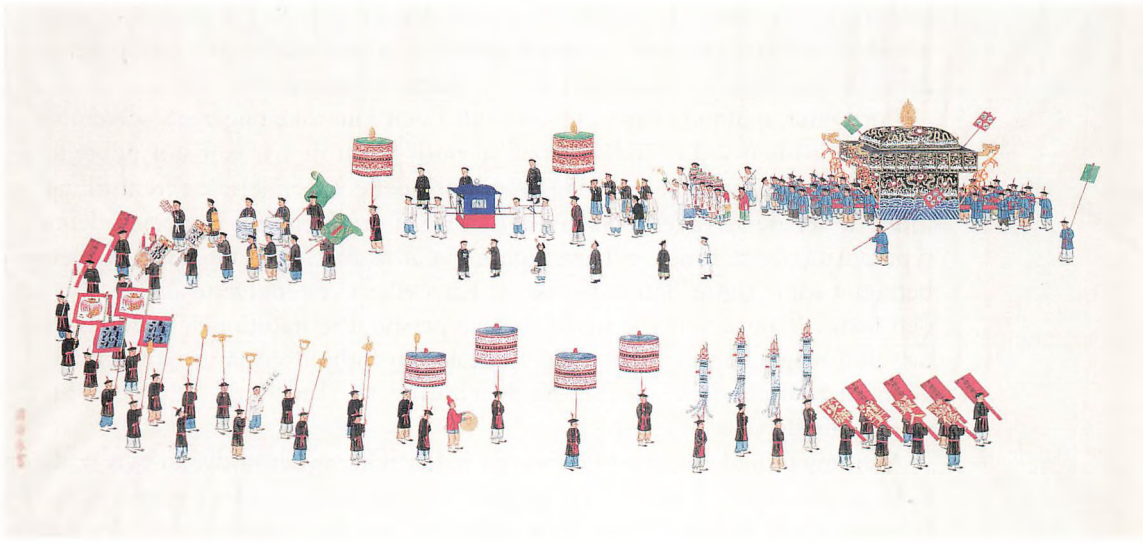

Fig. 1: Begravelsesoptog omkring 1900. I bærestolen i midten føres portrættet sammen med den dødes sjæletavle til graven. Efter den følger familiens mandlige medlemmer klædt i hvidt og til sidst katafalken med den døde. Signeret Zhou Peichun. Silkemaleri 42 x 69 cm. Etnografisk Samling. Foto: John Lee.

Funeral procession around 1900. In the palanquin in the middle, the portrait is carried with the spirit tablet of the deceased to the grave. After it come the male members of the family dressed in white and finally the catafalque with the deceased. Signed Zhou Peichun. Panting on silk, 42 x 69 cm. Ethnographic Collection.

Fig. 2. Kinesisk anehal med familiens aneportrætter ophængt under Nytårsfesten. Kvindeportrætterne hænger til venstre, mandsportrætterne til højre for alteret.
Foto: Wang Weichang.

Chinese ancestral hall with the family's ancestral portraits hanging during the New Year Feast. The female portraits hang on the left, the male portraits on the right of the altar.

USA og Europa, hvor de var – og stadig er – eftertragtede på grund af deres dekorative kvaliteter.

Kinesiske aneportrætter er sjældent signerede, og da langt de fleste er uden oplysende inskriptioner, gled de afbildede personer ud i anonymiteten, når billederne blev fjernet fra deres oprindelige familiemæssige sammenhæng. Derfor må mange portrætter i dag tidsbestemmes dels på grundlag af dragter og andre afbildede effekter, dels ved at sammenligne dem med portrætter, som gennem deres inskriptioner rent faktisk lader sig datere mere præcist.

Portrætter af afdøde har været anvendt i den kinesiske begravelsesceremoni og anekult i hen ved tusinde år, men til trods for, at de har haft stor udbredelse i Kina, har spørgsmål vedrørende deres oprindelse, anvendelse og fremstilling indtil de senere år været sparsomt belyst. En af grundene til, at specielt denne type portrætter så længe er blevet ignoreret af fagfolk, er, at de aldrig er blevet betragtet som "rigtig" kunst, hverken i Kina eller i Vesten. Dette skyldes givetvis den formelle og stereotype måde, hvorpå personerne traditionelt males: De sidder altid meget stift i en stol, og der er tale om forholdsvis få variationer op gennem århundrederne, bortset fra de ændringer i klædedragt og andet udstyr, som skiftende tider bragte med sig.

Meningen med et aneportræt var da heller ikke, at det nødvendigvis skulle være et kunstværk. Formålet var primært at tjene som en rituel genstand, nemlig som et vellignende billede af en afdød person, der skulle supplere den dødes

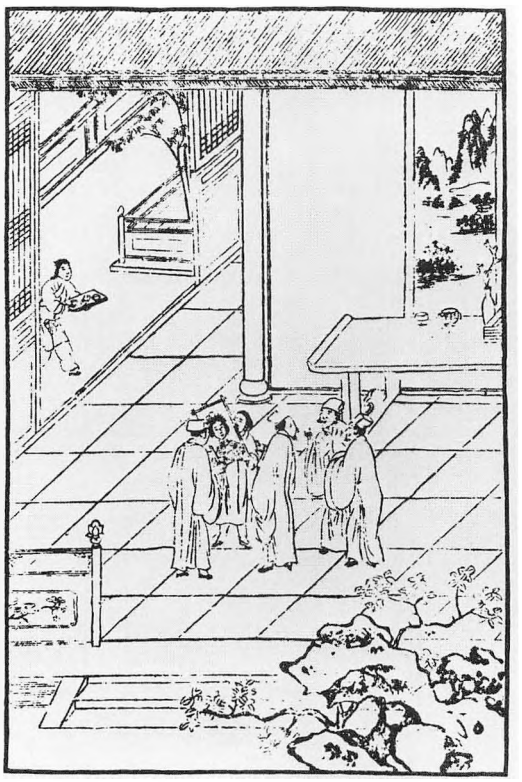

Fig. 3. Medlemmer af en kinesisk familie drøfter portrætskitsens lighed med den afdøde. Illustration fra romanen Jin Ping Mei. Slutningen af Ming-dynastiet (1368-1644). Fra: Lévy, A.: Fleur en Fiole d'or, Vol.II, (Paris 1985), s.335. Foto: John Lee.

Members of a Chinese family discuss the resemblance of the portrait to the deceased. Illustration from the novel Jin Ping Mei. End of Ming Dynasty (1368-1644).

sjæletavle. Sjæletavler er af træ og forsynet med en inskription, som fortæller, hvilken forfader tavlen repræsenterer. Heri tager den dodes sjæl ophold under offerhandlingerne, og modtager den ofre i overensstemmelse med forskrifterne, vil den skænke de levende lykke og trivsel. Sjæletavlerne har altid været de vigtigste genstande i den kinesiske anekult og kunne i modsætning til aneportrætterne ikke undværes. Af den grund er de kinesiske rituelle håndbøger i deres beskrivelser koncentreret om sjæletavlerne, medens brugen af aneportrætter kun sjældent omtales. Fra kinesiske romaner og vestlige beskrivelser ved vi dog så meget, at portrættet af den afdøde under begravelsesritualerne blev anbragt foran kisten og båret med i processionen til graven (fig. 1). Herefter blev det på dødsdagen ophængt i husets anehal over offerbordet med den dødes sjæletavle, og ved store årlige begivenheder, såsom kinesisk nytår og efterårets offerhandlinger til ære for de afdødes sjæle, blev alle portrætterne ophængt i hallen, og der blev ofret kollektivt til familiens forfædre (fig. 2).

Aneportrætterne blev fremstillet af anonyme, professionelle portrætmalere, der i modsætning til de lærde malere fra embedsmandsstanden rangerede lavt på den sociale rangstige. Portrætterne blev malet, medens personerne var i live, eller umiddelbart efter at døden var indtrådt. Sidstnævnte skik omtales for første gang i 1000-tallet og fortsatte helt op i nyere tid. De posthume portrætter blev fremstillet på flere måder. En almindelig fremgangsmåde var, at familien, umiddelbart efter at personen var død, tilkaldte en maler og bad ham lave en tegning af ansigtet. Når skitsens lighed med den døde var blevet godkendt af familien, blev selve portrættet fuldført i malerens atelier (fig. 3). Oprindelig blev aneportrætter malet i deres helhed af én og samme maler, men fra slutningen af Ming-dynastiet (1368-1644) synes de næsten altid at være udført som et samarbejde mellem to malere – dels en portrætmaler der malede selve ansigtet, dels en maler som havde specialiseret sig i at udfore dragter og møbler (fig. 4). Embedsmænd blev malet i deres embedsdragt og kvinder enten ifort brudedragt med brudekrone eller i den formelle dragt, der svarede til deres mands status.

De kinesiske aneportrætter blev imidlertid også fremstillet efter sekundære forlæg. Således kunne familien bede en maler om at kopiere den dødes ansigt

Fig. 4. En portrætmalers atelier. Detalje fra billedrullen Qingming shanghe tu eller "Forårsfest langs Floden". Signeret Qiu Ying (aktiv i 1500-tallet). Antagelig kopi fra 1700-tallet. Etnografisk Samling. Foto: John Lee.

Studio of a portrait painter. Detail from the picture scroll Qingming shanghe tu or "Spring Festival up the River". Signed Qiu Ying (active in the 1500s). Probably a copy from the 1700s.

efter et album, der indeholdt busteportrætter af familiens medlemmer, malet mens disse endnu levede. Undertiden blev ansigtet ganske enkelt klippet ud og klæbet på en billedrulle, hvorpå dragten var malet i forvejen. En anden fremgangsmåde var at lade de efterladte udpege den dødes næse, øjne og mund i malerens "ansigtsbog", således at han – ligesom ved nutidige rekonstruktioner i politimæssig sammenhæng – kunne stykke et vellignende portræt af den døde sammen. På Etnografisk Samling findes fem sådanne "ansigtsbøger", der efter sigende skulle være brugt på denne måde. Det vides ganske vist ikke med sikkerhed, men der hersker næppe tvivl om, at mange af de cirka tusinde individuelle ansigtsskitser har været forlæg for aneportrætter. Her og der er et par

Fig. 5. Opslag i to af Nationalmuseets "Ansigtsbøger". Begge stammer fra en portrætmalers atelier i Hengshui Xian i Hebei-provinsen, cirka 250 km sydvest for Beijing. Slutningen af 1800-tallet. 33 x 46 cm (åbnet). Etnografisk Samling. Foto: John Lee.

Double-page spreads in two of the National Museum's "Face Books". Both come from a portrait painter's studio in Hengshui Xian in Hebei Province, about 250 km south west of Beijing. End of 19th century. 33 x 46 cm (open).

skitser af den samme person klæbet ind ved siden af hinanden, og undertiden har maleren ved siden af skitsen tilføjet korrigerende notater som for eksempel, at "ojenbrynene er lave og kinderne for flade" (fig. 5).

Det oplyses i to kinesiske romaner, at en portrætmaler i 1600-tallet fik hen-

Fig. 6. En taiwanesisk portrætmaler ved sit staffeli i færd med at male et portræt af en netop afdød kvinde efter et fotografi i 1990. Foto: Joan Hornby.

A Taiwanese portrait painter at his easel painting the portrait of a recently deceased woman after a photograph in 1990.

Fig. 7. Nytårstryk med en anehal foroven og forneden en illustration af Lygtefesten, der afslutter det kinesiske nytår. Fra: Wang Shucun: Paper Joss. Deity Worship Through Folk Prints, (Beijing 1992), Pl. 124.

New Year print with an ancestral hall above, and below, an illustration of the festival of Lanterns, which concludes the Chinese New Year.

holdsvis en rulle silke og ti *tael* (i dag 283,5 gram) sølv for at male to portrætter og 25 tael sølv (708,75 g) for tre portrætter. Selvom det er vanskeligt at vurdere disse beløbsstørrelser efter datidens målestok, er det klart, at kun relativt velhavende familier havde råd til at få fremstillet portrætter af deres døde. Fattige familier måtte enten undvære dem eller som et alternativ købe et træsnit med "standard-aner". Disse blev klæbet op på væggen, og når et bord med sjæletavler og ofringer blev anbragt foran, tjente det som familiens anehal (fig. 7).

I slutningen af 1800-tallet begyndte fotografier at afløse brugen af aneportrætter, og siden har fotografier været almindeligt benyttet ved kinesiske begravelser. Fremstillingen af malede portrætter er dog aldrig helt ophørt, i det mindste ikke på Taiwan, hvor posthume portrætter stadig males, ikke længere efter den dødes ansigt, men efter fotografier med officielt præg, for eksempel et pasfoto (fig. 6).

Det første af de to aneportrætter, der nærmere skal beskrives her, viser en ældre kvinde iført en fyldig dragt, som optager halvdelen af den samlede billedflade (fig. 8). Kvinden, der er gengivet en face, sidder i en foldestol med tilhørende fodskammel og med et farverigt brokadetæppe placeret hen over stoleryggen. Ved hendes højre side står en ung tjenerinde, som holder et hvidt tørklæde og en rund, lagdelt æske. Til venstre for hende står et røgelsesbord, på hvilket der i en symmetrisk opstilling er anbragt to sjæletavler, et par vaser med blomster og et røgelseskar, hvis låg er udformet som fabeldyret *qilin*. Både røgelsesbordet og

foldestolen er udført i sortlakeret træ med indlægning af perlemor, såkaldt lacque burgauté eller luodian. Det samlede arrangement er anbragt på et knyttet gulvtæppe og placeret op mod en lys baggrund.

Maleriet er udført på silke med brug af tusch, dækkende farver og guld. Det måler 166 x 102 cm og er monteret som en traditionel, næsten tre meter lang billedrulle. På billedrullens bagside findes en etikette, som på kinesisk oplyser, at portrættet forestiller en "fjern forfader", og at maleriet er genmonteret i efteråret 1738. Maleriet er i ret god stand, dog er der ned over venstre side en række skjolder, som vidner om, at portrættet er blevet fugtskadet på et tidspunkt, hvor det har ligget sammenrullet. Da skjolderne imidlertid ikke findes på billedrullens bagside, må skaden være sket inden genmonteringen og i løbet af de mange år, portrættet har ligget sammenrullet i familiens anehal (fig. 9).

Portrættet er opbygget symmetrisk omkring en lodret midterakse, og en analyse af kompositionen viser, at maleren har arbejdet ud fra et netværk af lodrette og vandrette linjer og desuden baseret den på en række geometriske figurer (fig. 10). Denne opbygning er typisk for de kinesiske aneportrætter, og undersøgelser af en række andre portrætter har vist, at de professionelle portrætmalere ofte gjorde brug af skabeloner, når billedets opbygning blev skitseret.

Den omhu, hvormed kvindeportrættets mange detaljer er udført, tyder på, at det har været magtpåliggende for bestilleren af portrættet at få alt gengivet så autentisk som muligt. Hovedparten af de afbildede genstande – tekstiler, møbler, smykker, vaser og lignende – kan genfindes som overleverede effekter, blandt gravfund eller i beskrivelser og illustrationer fra Ming-dynastiet. En række effekter peger dog mere specifikt på en datering af portrættet til perioden fra slutningen af 1500-tallet til dynastiets fald i 1644.

Op gennem Kinas historie har klædedragten stort set altid markeret, hvilken samfundsgruppe en person tilhørte. I det mindste siden Zhou-dynastiet (771-256 f.Kr.) har landets herskere fastsat regulativer for de typer af dragter, der skulle bæres ved forskellige lejligheder og af de forskellige sociale lag. Tilsvarende indførtes der under den første Ming-kejser nye regulativer for dynastiets hof- og embedsmandsdragter. Da det var vigtigt for de nye herskere at markere dynastiet som kinesisk i modsætning til det foregående mongolske Yuan-dynasti (1279-1368), blev de mongolske tætsluttende dragter afløst af fyldige rober, og dragternes snit blev baseret på de dragttyper, der blev båret under tidligere kinesiske dynastier. Ud fra de regler, der blev fastsat i Ming-dynastiets dragtregulativer, er det muligt at bestemme, hvilken dragttype den ældre kvinde på portrættet bærer, og hvilken social gruppe hun dermed tilhørte.

Kvindens dragt består af en halvlang yderjakke og et langt skørt. Om hovedet bærer hun et bredt pandetørklæde og en krone, der omslutter hendes hårknold på toppen af issen. Yderjakken med rund halsåbning, vide ærmer og sideslidser svarer i snittet til de hellange kåber, der blev båret af Ming-tidens embedsmænd ved formelle lejligheder. Ligesom deres kåber er også kvindens jakke forsynet med et stort emblem, hvis motiv viser, hvilken rangklasse hendes mand har tilhørt. Ming-dynastiets brug af rangemblemer blev fastlagt ved en lov i 1391. Den foreskrev, at civile embedsmænd skulle bære en fugl i deres emblem og militære

Fig. 8. Aneportræt af Lady Li eller Li Leifeng (1536-1608). Bagest på rogelsesbordet til højre står Lady Lis og hendes mands sjæletavler. Slutningen af Ming-dynastiet (1368-1644). Etnografisk Samling.
Foto: John Lee.

Ancestral portrait of Lady Li or Li Leifeng (1536-1608). At the back of the incense table on the right are Lady Li's and her husband's spirit-tablets. End of Ming Dynasty (1368-1644).

embedsmænd et pattedyr, og at embedsmænd i hver af de ni rangklasser skulle bære et forskelligt fugle- og dyremotiv. Ud over naturlige fugle og dyr blev der også anvendt tre forskellige fabeldyr, heriblandt en qilin. Den blev betragtet som

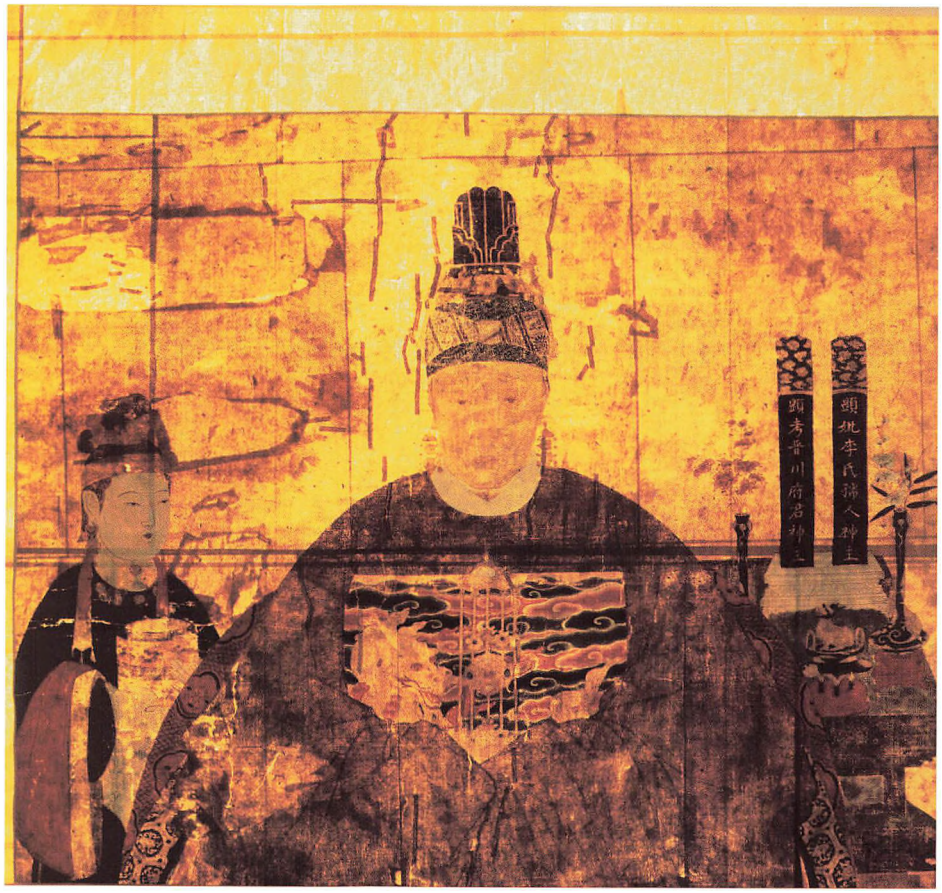

Figur 9. En gennemlysning af kvindeportrættet (fig. 8) har vist, at maleriet ved en genmontering i 1738 er blevet styrket med små påklistrede papirstrimler og papirark, der er sat ind mellem silken og bagsidepapiret. Foto: John Lee.

Transillumination of the female portrait (Fig. 8) has shown that the painting was reinforced on remounting in 1738 with small pasted-on strips and sheets of paper, inserted between the silk and the backing paper.

et ædelt dyr, der besad megen kraft og visdom, og det er dette fabeldyr, der ses i kvindens emblem. En qilin skulle bæres af adelen og de kejserlige svigersønner, men efter en lovrevision i 1400-tallet blev den også benyttet af den kejserlige livgarde, og samtidig blev det skik at forære qilin-dragter til civile embedsmænd af overste anden rangklasse for særligt fortjenstfuldt arbejde. Kvinden på portrættet må altså have været gift enten med en adelig person, et medlem af den kejserlige livgarde eller en embedsmand, der som en særlig gunstbevisning havde modtaget en qilin-dragt. Datter af kejseren har hun næppe været.

På portrættet findes tre inskriptioner: en i kvindens pandetørklæde og en på hver af de to sjæletavler. Den første inskription er en integreret del af torklædets monster og kan oversættes som "Zhang Yunquans mærke". Da lignende tekstiler med tilsvarende mærker er fundet i grave fra 1500-tallet, kan der ikke – som man måske kunne have håbet – være tale om en skjult malersignatur, men snarere en slags firmamærke, der i stil med vor tids Yves Saint-Laurent-mærker eller lignende firmalogoer har været anbragt på stoffet.

Nøglen til en identifikation af kvinden har vist sig at ligge i inskriptionerne på de to sjæletavler på rogelsesbordet. Disse er opsat parallelt og kan oversættes som henholdsvis "Min afdøde fader, den ærværdige Jinchuans sjæletavle" og "Min afdøde moder, Lady Lis sjæletavle". Navnet Jinchuan, som er anført på

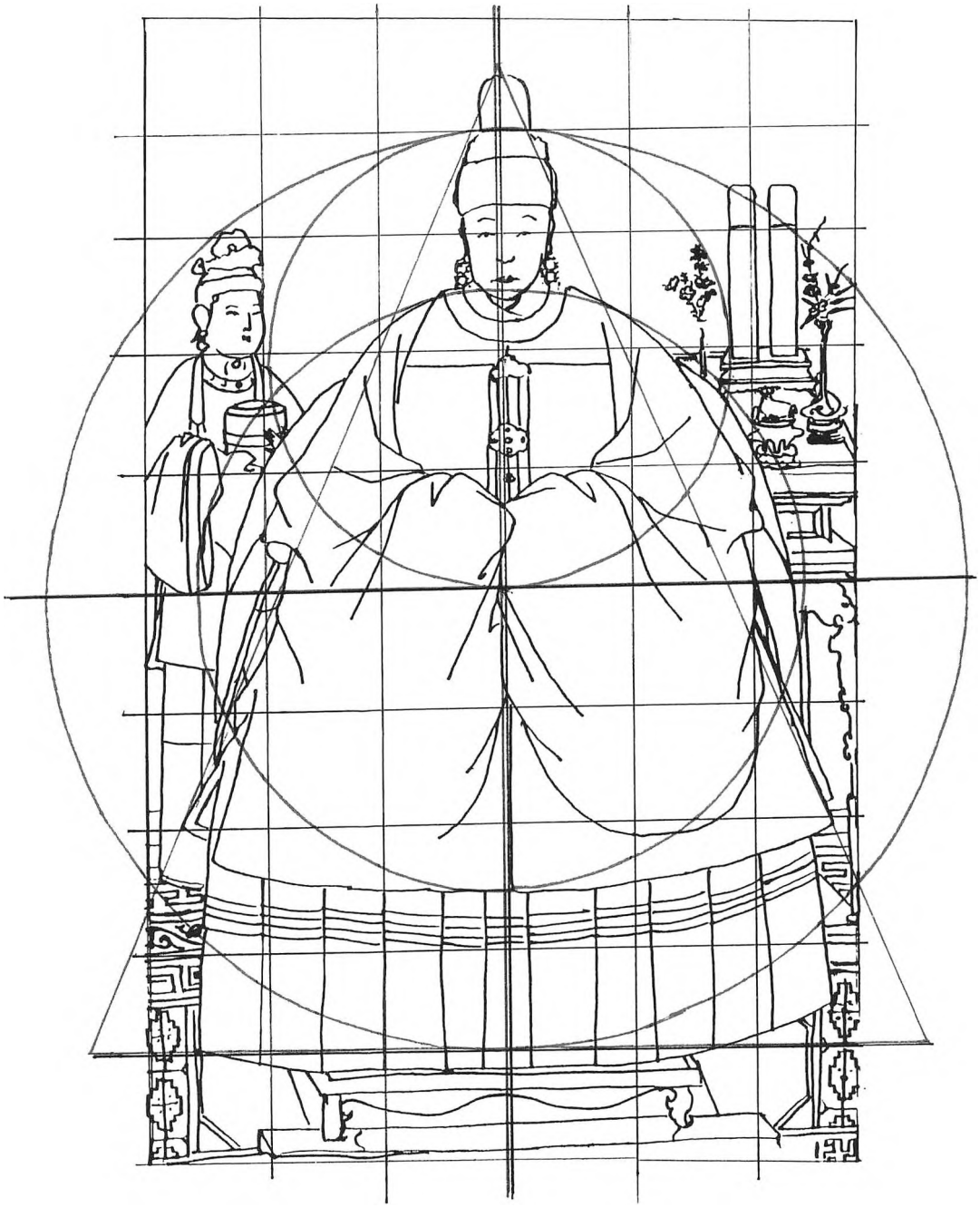

Fig. 10. Portrættet af Lady Li (fig. 8) er baseret på et regelmæssigt netværk af vandrette og lodrette linjer og geometriske figurer. Den symmetriske opbygning og trekantkompositionen er typisk for de kinesiske aneportrætter.

The portrait of Lady Li (Fig. 8) is based on a regular network of horizontal and vertical lines and geometrical figures. The symmetrical structure and triangular composition is typical of the Chinese ancestral portraits.

sjæletavlen til venstre, er ikke et almindeligt personnavn. Det minder mere om et geografisk navn og skal som sådant snarere tolkes som et såkaldt *hao* – et tilnavn eller pseudonym, som en person enten selv valgte eller fik tildelt af nære venner, og som ofte var afledt af hans hjem- eller tilholdssted. Der er identificeret tre personer med dette hao, nemlig to fra Qing-dynastiet (1644-1911) og en fra Ming. Fra Ming-dynastiet er der tale om en ganske fremtrædende person, nemlig den højtstående embedsmand Liu Dongxing (1538-1601), og interessant

nok nævnes det i dennes biografi, at han var gift med en Lady Li, nemlig Li Leifeng (1536-1608).

Om Liu Dongxing vides, at han nåede højdepunktet af sin karriere i 1598, da han – efter at have ledet udgravningen af Den store Kanal efter en vældig oversvømmelse – blev udnævnt til den betydningsfulde stilling som "Kommissær for Ristransporten ad Den store Kanal". Som belønning fik han samtidig titel af arbejdsminister og Øverste Chef for Censoratet. Det har ikke været muligt at få bekræftet, hvorvidt Liu Dongxing ved denne lejlighed også modtog en qilin-dragt som belønning, men i betragtning af hans store fortjenester, hans høje status og indflydelse er det absolut muligt. Denne antagelse understøttes som nævnt af, at civile embedsmænd af øverste anden rangklasse, der havde udmærket sig ekstraordinært, kunne tildeles en qilin-dragt, og som arbejdsminister og Øverste Chef for Censoratet *var* Liu Dongxing netop civil embedsmand af øverste anden rangklasse.

Af inskriptionerne på sjæletavlerne kunne man umiddelbart forledes til at tro, at kvinden på portrættet måtte forestille en datter af Liu Dongxing og Li Leifeng, men da kvinder ved giftermål flyttede til ægtemandens familie og – hvis de fødte sønner – senere indgik i dyrkelsen af mandens forfædre, kan dette ikke være tilfældet. Det kan heller ikke have været deres svigerdatter, eftersom parret kun havde én søn, og denne aldrig opnåede en position, der gjorde ham – og dermed hans hustru – værdige til at bære en qilin på deres dragter. Det forekommer langt mere sandsynligt, at portrættet forestiller Liu Dongxings hustru, Li Leifeng, og at deres søn har ladet portrættet fremstille ved moderens død i 1608 – formodentlig som pendant til et portræt af faderen – og at han i ærbødighed for sine forældre har ladet begges sjæletavler male herpå.

Liu Dongxing og Li Leifeng stammede begge fra Qinshui amt, som ligger i den sydlige del af Shanxi-provinsen, og begges livsforløb findes beskrevet på deres gravsten, hvis inskription er bevaret i lokalhistoriske beretninger fra området. Inskriptionen på Lady Lis gravsten er forfattet af sønnen Yongxiang, som på god sønlig vis lovpriser sin moder og fremhæver hendes mange dyder. Han fortæller, at hun som ung var stærkt eftertragtet blandt egnens rigmandssønner, men at hun modstod alle frierier, indtil hun som nittenårig giftede sig med den to år yngre Liu Dongxing. Som skik var, flyttede hun til sine svigerforældres hjem, og som en sparsommelig og selvopofrende svigerdatter arbejdede hun flittigt i huset, sørgede godt for sine svigerforældre og hjalp nabolagets enker og gamle. Hun styrede husholdningen med stor myndighed og var livet igennem en enestående støtte for sin mand. I takt med dennes karriere steg også hun i graderne, idet hun først blev udnævnt til anren (hustru til embedsmand af 6. rangklasse), siden til gongren (hustru til embedsmand af 4. rangklasse), og endelig tildeltes hun hæderstitelen shuren (Lady). Li Leifeng døde i en alder af 73 år. Hun havde da fire voksne børn, nemlig tre bortgiftede døtre og sønnen Yongxiang, der sammen med hustruen Han Jihuo havde skænket hende fem børnebørn.

Liu Dongxing omtales som nævnt i flere kinesiske kilder, men kendes også fra en vestlig beretning skrevet af jesuiterpateren Matteo Ricci (1552-1610). Ricci fortæller, at da han i år 1600 for anden gang søgte at nå til Beijing for at få foretræde for kejseren i håb om at opnå tilladelse til at slå sig ned i hovedsta-

den, rejste han nordpå ad Den store Kanal fra missionsstationen i Nanjing. Undervejs gjorde han ophold i byen Jining i Shandong-provinsen, hvor Liu Dongxing i sit sidste embede boede sammen med sin familie. Liu Dongxing havde gennem sin nære ven og nabo, den lærde Li Zhi (1527-1602), allerede hort om missionæren og den kristne tro og var meget interesseret i livet efter døden. Han ønskede derfor at træffe Matteo Ricci og aflagde et besøg på båden efter dens ankomst, hvilket ifølge Ricci blev anset for en usædvanlig stor høflighed, der vakte berettiget opsigt i byen. Om bord på båden beså Liu Dongxing de gaver – smukke ure, et clavicord, glasprismer, krucifikser, en statue af Madonna m.m. – som missionæren havde medbragt til kejseren, og Dongxing inviterede Ricci til at besøge sig den efterfølgende dag sammen med deres fælles ven Li Zhi.Ved denne lejlighed så Liu Dongxing blandt andet det bonskrift, som Ricci agtede at fremlægge under den kejserlige audiens i Beijing, men da Liu Dongxing ikke var tilfreds med dokumentet, forfattede han et nyt og bedre og fik en dygtig kalligraf til at renskrive det. Desuden gav han Ricci en række anbefalinger til folk, han kendte i hovedstaden, og som han anså for nyttigere end dem, hvortil Ricci havde fået introduktionsskrivelser i Nanjing. Ricci beretter også, at Li Leifeng gennem sin mand havde hørt om et billede af Jomfru Maria med Jesusbarnet, som missionæren medbragte, og havde bedt sin mand sende en maler ned til båden for at kopiere det. Ricci tvivlede dog på, at en kinesisk kunstner ville være i stand til at kopiere det tilstrækkeligt godt, og lovede i stedet at sende hende en kopi, der var malet af en ung mand på missionsstationen i Nanjing. Ifølge Ricci blev Liu Dongxing meget taknemmelig for dette og lovede, at han og hele hans familie hengivent ville tjene Guds Moder og hendes Guddommelige Søn. Liu Dongxings lærdom, belevenhed og venlige væsen efterlod et blivende indtryk i Matteo Riccis erindring. Han skriver, at han onskede at gengælde den gæstfrihed, han havde modtaget, og indfore såvel Liu Dongxing som Li Zhi yderligere i den kristne tro. Begge dode imidlertid kort efter, Liu Dongxing af sygdom og Li Zhi for egen hånd efter at være faldet i unåde og fængslet som følge af intriger ved kejserhoffet.

Liu Dongxing og Lady Li blev begravet ved deres hjem i landsbyen Pingshang i Qinshui amt, hvor deres efterkommere stadig bor. Deres store begravelsesanlæg bestod frem til Kulturrevolutionen, da det blev ødelagt af rødgardister, men i 1982 blev parret rehabiliteret med en mindeplade, som de lokale myndigheder rejste på stedet. På den mark, hvor graven lå, voksede der under et besøg på stedet i 1995 solsikker, og blandt disse kunne man stadig finde rester af skulpturer fra den åndevej, der i sin tid førte op til graven (fig. 11). Gravstenene havde fundet en mere praktisk anvendelse som afkantning af en modding. Parrets efterkommere havde intet kendskab til et portræt af Liu Dongxing, som kunne svare til Nationalmuseets portræt af Lady Li.

Da Lady Li dode, var Ming-dynastiet allerede begyndt at gå i opløsning. I de følgende årtier opstod der hungersnød i store dele af landet, og mange af de bønder, der som følge heraf blev drevet fra deres jord, organiserede sig i store bander. En af disse bander gik i 1644 til angreb på Beijing. Byen blev erobret, og i desperation hængte den sidste Ming-kejser sig på "Prospektbjerget" i en

Fig. 11. En stenskulptur fra åndevejen, der tidligere førte frem Liu Dongxings og Lady Lis grav. Til højre en af deres efterkommere, der stadig lever i landsbyen Pingshang i den sydlige del af Shanxi-provinsen. Foto: Joan Hornby.

A stone sculpture from the 'spirit road' that formerly led to Liu Dongxing's and Lady Li's grave. On the right, one of their descendants, who still lives in the village of Pingshang in the southern part of Shanxi Province.

paladshave nord for Den forbudte By. Store dele af de kejserlige styrker befandt sig da ved Den store Mur nordøst for Beijing, hvor en general ved navn Wu Sangui søgte at holde manchuerne i skak. Manchuerne havde i slutningen af Ming-tiden dannet en føderation af tungusiske og mongolske nomadestammer i det område, der i dag kendes som Manchuriet. Med hovedstad i Mukden (Shenyang) havde de dannet en stærk stat efter kinesisk forbillede, havde drevet kineserne ud af halvøen Liaodong og presset dem ned syd for Muren.

Da nyheden om Beijings erobring og kejserens tragiske skæbne nåede general Wu, valgte han at alliere sig med manchuerne. Han lukkede deres rytterhær ind gennem et pas ved Muren, og sammen nedkæmpede de oprøret. Men da Beijing først var blevet befriet, besluttede manchuerne sig for at blive. De overtog magten i landet og grundlagde Kinas sidste kejserdynasti, Qing-dynastiet, som kom til at bestå frem til 1911. Under det nye dynasti blev general Wu statholder i provinserne Yunnan og Guizhou i det sydvestlige Kina. Her slog han sig op som enerådig hersker, og i ledtog med to andre sydkinesiske vasaller gjorde han senere selv oprør mod manchu-kejseren. Netop denne sidste begivenhed – det såkaldte Wu Sangui Oprør (1673-81) – spiller en væsentlig rolle i historien om det andet af de to aneportrætter, som denne artikel omhandler (fig. 12).

Ligesom maleriet af Lady Li er også det andet aneportræt af usædvanlig fin kvalitet. Det er malet på silke med tusch, dækkende farver og guld og viser en vital og respektindgydende mand iført fuldt ornat efter Qing-dynastiets forskrifter. Portrættets baggrund er blank, men øverst findes en lang inskription, som er

skrevet direkte på maleriet. Selve maleriet, der er monteret som en billedrulle, måler 167 x 95 cm, men må oprindelig have været både højere og bredere, eftersom den øverste del af inskriptionen mangler, og en linje under en senere genmontering er skåret af og klæbet på billedet neden under den oprindelige tekst.

Den portrætterede mand er gengivet en face siddende i en foldestol på et stort tigerskind. Både stolen og den tilhørende fodskammel er dekoreret med såkaldt *guri*-lak, en teknik hvorved laklag af forskellig farve påføres skiftevis og derefter udskæres med stiliserede, skyformede motiver. Manden er iført en overdådig blåsort dragt dekoreret med gyldne, firkloede drager og forsynet med manchetter formet som hestehove og kantet med pelsværk. Om livet bærer han et smalt, blåt bælte smykket med jadeplaketter, der er indsat i guld og med en rød ædelsten i midten. Til dragten hører endvidere en stor løs krave og manchuernes typiske vinterhat, der i modsætning til den kegleformede sommerhat har en bred, opslået skygge. Pulden er udvendigt belagt med et utal af røde silkefrynser, og i dens top er anbragt et højt hattespir af forgyldt metal, hvori er indsat en rød, facetteret ædelsten og små perler. Desuden bærer han om halsen en lang såkaldt embedsmandskæde med koralrøde og grønne perler og på højre hånds tommelfinger en cylinderformet jadering. Til dragten hører endelig sorte satinstøvler med tykke, hvide filtsåler.

Ved at sammenholde alle disse detaljer med beskrivelser i Qing-dynastiets dragtregulativer kan også denne persons status og rang fastslås, for i lighed med tidligere kinesiske dynastier dikterede også manchuerne de dragter, som befolkningen skulle bære. De påbød kineserne at overtage manchuernes dragtstil, og specielt skulle alle kinesiske mænd rage issen og bære hårpisk som et tegn på underkastelse. Allerede inden magtovertagelsen i Kina havde manchuerne i 1636 gennemført en dragtforordning i deres hjemstat. Det var en revideret og udvidet udgave af denne, som nu også blev gældende for manchuernes hof i Beijing og for de ni rangklasser, som de kejserlige civile og militære embedsmænd fortsat var opdelt i.

Af snit og dekoration fremgår, at dragten er en ceremoniel hofdragt eller audiensdragt (*chaofu*). Den blev alene båret af landets øverste, nemlig af kejserfamilien, adelen og de fire øverste rangklasser af både civile og militære embedsmænd, og blev anvendt ved alle vigtige hofceremonier og ritualer, som for eksempel ved de årlige offerhandlinger til Himlen og Jorden og ved kejserlige bryllupper. De, der opnåede at eje en chaofu, lod sig også begrave heri. I modsætning til den kejserlige chaofu, som var gul med femkloede drager – både den gule farve og dragen med de fem kløer (*long*) var forbeholdt kejseren og hans nærmeste familie – var embedsmændenes ceremonielle hofdragt blåsort og dekoreret med firkloede drager (*mang*).

Manden på museets portræt må således have været en højtstående embedsmand. Hvilken rangklasse han mere præcist tilhørte, kan aflæses af hans hattespir og bæltets plaketter, idet embedsmænd af første grad bar en rød rubin og perler i hattespiret og bælteplaketter af jade, der var monteret i guld og havde en rubin i midten.

Nu bar civile og militære embedsmænd imidlertid samme ceremonielle hofdragt, men da vor embedsmand sidder på et tigerskind – og ikke som de civile

embedsmænd på et tæppe af silkebrokade – må han have tilhørt de militære styrker. Dette fremgår også af tommelfingerringen på højre hånd, som var et særligt kendetegn for militære embedsmænd. Disse jaderinge anvendtes af bueskytter, som ved affyring af pilen trak strengen på de hårdt spændte mongolske buer, som også manchuerne benyttede, tilbage med tommelfingeren, som var beskyttet af ringen.

Tilbage står nu spørgsmålet om portrættets alder, og hvem det forestiller. Maleriets kvalitet peger på en datering til den første halvdel af Qing-dynastiet, men her kommer en detalje i dragten til hjælp: Den store drage, der er gengivet på mandens bryst, og som slynger sig op over venstre skulder, er typisk for dynastiets tidlige chaofu (halepartiet af en tilsvarende stor drage på ryggen ses på hans højre skulder). Medens snittet i de ceremonielle hofdragter formodentlig var baseret på manchuernes oprindelige skinddragter, var dragemotiverne overtaget fra de dragedragter, som Ming-tidens kejsere søgte at bestikke manchuerne med før erobringen. På disse var dragerne anbragt på samme måde, men da Mingtidens dragter var fyldige og derfor upraktiske for et rytterfolk som manchuerne, blev de syet om og tilpasset manchuernes levevis. Med tiden ændrede dragemotivet dog karakter, og i den illustrerede dragtforordning af 1759, som blev publiceret i 1766, er de to store drager erstattet af fire mindre: en for og bag, og en på hver skulder.

Det kan således alene af dragtens symbolik aflæses, at manden på museets portræt var militær embedsmand af første grad, og at han levede i perioden fra midten af 1600-tallet til midten af 1700-tallet. Ud fra denne viden og på grundlag af de oplysninger, der kan uddrages af inskriptionen, er det lykkedes at identificere ham og nå frem til en mere præcis datering af portrættet.

Inskriptionen læses lodret fra højre mod venstre, men da den øverste del af teksten nu mangler, og alle linjer derfor er skåret over, er det ikke muligt at få løbende sammenhæng i teksten. Af sætningsdelene kan det dog konstateres, at den portrætterede var general, hvilket er helt i overensstemmelse med den dragt, han bærer, idet generaler tilhørte første rangklasse. Det fremgår endvidere, at teksten er et bønskrift til kejserhoffet, og at det er skrevet af generalens søn, som "endnu en gang" anmoder kejseren om ikke at glemme hans afdøde faders heltemodige gerninger, men belønne ham med den posthume titel xiangqin – en højst ærefuld titel, som tildeltes afdøde kejsere, men som i ekstraordinære tilfælde også kunne tildeles fortjenstfulde afdøde embedsmænd. Sønnen fortæller, at faderen kæmpede heltemodigt under et oprør i Sydkina i 1674 – altså under det tidligere omtalte Wu Sangui Oprør – men at han døde under kampene i Yunnan-provinsen, og at hoffet siden har glemt hans tapre indsats. Derfor mener sønnen, at faderen posthumt bør tildeles den ærefulde titel.

Faderens og sønnens familienavn er ikke nævnt i teksten. Sønnen underskriver sig alene med sit personnavn Shinian, men det fremgår, at han var militærguvernør i provinsen Shandong. Da kinesiske personnavne er højst individuelle, og da der i kejserhoffets optegnelser fra 1704 netop omtales en person ved navn Zhao Shinian, som udnævnes til militærguvernør i Shandong, kan man med god ret antage, at det drejer sig om sønnen, og at hans familienavn har været Zhao. Denne Zhao Shinian omtales tillige i de lokalhistoriske beretninger fra

Fig. 12. Aneportræt af General Zhao Lian, der blev dræbt i Yunnan-provinsen under Wu Sangui Oprøret (1673-81). Teksten foroven er et bønskrift til hoffet om posthumt at tildele generalen en hædrestitel. Etnografisk Samling.
Foto: John Lee.

Ancestral portrait of General Zhao Lian, who was killed in Yunnan Province during the Wu Sangui Rebellion (1673-1681). The text above is a petition to the court to award the general a posthumous honorary title.

Shandong-provinsen, hvor det oplyses, at hans familie stammer fra Liaoning-provinsen i det sydlige Manchuriet og i mange generationer havde været militære embedsmænd. Endelig omtales der i de lokalhistoriske beskrivelser fra Liaoning en fremtrædende militærfamilie Zhao, hvorom det fremhæves, at et af dets medlemmer ved navn Zhao Lian "efter at have kæmpet tappert til han blev dræbt, posthumt fik tildelt titlen xiangqin". Der er næppe tvivl om, at det er denne Zhao Lian, der er afbildet på Nationalmuseets portræt, og at sønnen efter titlens tildeling efter 1704 har ladet bønskriftets ordlyd skrive på portrættet for at hædre faderens minde og kaste glans over familien. Selve portrættet af General Zhao må dog formodes være malet flere årtier forinden, formodentlig få år for han omkring 1674 blev dræbt i kamp.

En analyse af de to aneportrætter og deres inskriptioner har således vist, at begge stammer fra 1600-tallet, men dog fra hvert sit dynasti. Med den mere præcise datering af malerierne til tiden omkring henholdsvis 1608 og 1674 vil disse to portrætter fremtidig kunne anvendes som støtte ved bestemmelse af tilsvarende portrætter uden inskription.

Litteratur

Garret, Valery M.: Chinese Clothing. An Illustrated Guide. Oxford University Press, 1994.

Hornby, Joan: "Chinese Ancestral Portraits: Some Late Ming and Ming Style Ancestral Paintings in Scandinavian Museums." Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities. Vol. 70, Stockholm 2000, s. 173-271.

Stuart, Jan & Rawski, Evelyn S.: Worshipping the Ancestors. Chinese commemorative portraits. Smithsonian Institution, Washington D.C., 2001.

Vinograd, Richard: Boundaries of the Self. Chinese Portraits, 1600-1900. Cambridge University Press, 1992.

SUMMARY

Lady Li and the General

Two Chinese ancestral portraits from the 17th century

Portraits of the deceased have been in use in the Chinese funeral ceremony and ancestral cult for almost a millennium. Despite the fact that these paintings were widespread in China, and a very large number of Chinese ancestral portraits reached the West in the course of the last century, the issues of their origin, use and production have hitherto been little elucidated. It is only in recent years that they have begun to attract the interest of researchers.

Chinese ancestral portraits are rarely signed. They often lack inscriptions saying who the people depicted are, so the subjects sank into anonymity when the pictures were removed from their original family context. For these reasons many portraits must be dated today solely on the basis of costume and other objects and attributes shown, and by comparing them with portraits which, thanks to their inscriptions, can in fact be dated more precisely.

In the Ethnographic Collection of the National Museum there are twenty

Chinese ancestral portraits. None of the portraits is signed, but two of the paintings have inscriptions. An analysis of the inscriptions and the content of the paintings, as well as the use of Chinese source material, have made it possible to identify the people in these two ancestral portraits.

The first portrait shows an elderly woman dressed in an ample costume (Fig. 8). On her right side stands a young female servant and to her left is an incense stand with two 'spirit tablets', a couple of vases and a censer. Closer scrutiny of the woman's costume and the objects shown in the painting permit us to date it to the end of the Ming Dynasty (1368-1644), and through an analysis of the inscriptions on the spirit tablets it has been possible to identify the woman as Lady Li or Li Leifeng (1536-1608). Lady Li was married to the prominent Minister of Labour and Imperial Censor Liu Dongxing. Both were from the Shanxi province and their lives are described for example in local historical records. They are also mentioned in a western account written by the Jesuit Matteo Ricci (1552-1610), who during his journey to Beijing in 1600 visited Liu Dongxing and his family, who were at that time living in the town of Jining, which is in the Shandong province by the Great Canal.

The second portrait shows a high-ranking official dressed in a bluish-black ceremonial court costume (*chaofu*) decorated with four-clawed dragons (Fig. 12). During the Qing Dynasty (1644-1911) this costume was worn at all important court ceremonies and rituals by Imperial officials of the four highest classes. The hatspike and belt plaquettes show that the subject belonged to the highest-ranking class, and since he is seated on a tiger skin – not, like the civil servants, on a brocade carpet – he must have belonged to the military forces. At the top the painting has an inscription which has turned out to be a fragment of a longer petition to the Imperial court. From this it is evident that the man was a general and that his son, who was the Governor of the Shandong province, is asking the Emperor to award his deceased father the honorary title *xiangqin* posthumously. Thanks to the identification of the son in the annals of the Qing Dynasty and a review of the local historical records from the province of Liaoning (Manchuria), from which the family came, it has been possible to identify the subject as General Zhao Lian, who was killed in battle in 1674 during the great Wu Sangui Rebellion in South China.

Vasagård og Rispebjerg

To indhegnede bopladser fra yngre stenalder på Bornholm

Af Flemming Kaul, Finn Ole Nielsen og Poul Otto Nielsen

De senere års arkæologiske udgravninger på Bornholm har kastet nyt lys over den yngre stenalder (ca. 3950-1700 f.Kr.). Det begyndte med udgravninger af to store bopladser ved henholdsvis Limensgård og Grødbygård, hvor der for første gang blev fundet rester af huse, der kunne belyse boligforholdene i flere af den yngre stenalders tidsafsnit (se *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1986). På begge bopladser fandtes der rester af langhuse fra slutningen af vor ældste bondekultur, tragtbægerkulturen, og gennem en række stadier kunne udviklingen følges ind i den efterfølgende stridsøksekulturs periode. De bornholmske bopladser giver med deres rige fundmateriale og de mange gode iagttagelsesmuligheder særligt gunstige vilkår for at studere netop det interessante kulturskifte, der fandt sted 2800-2600 f.Kr., da den gamle bondekultur forsvandt og blev afløst af en ny og anderledes epoke.

Vi skal i det følgende præsentere to andre bopladser, hvis udvikling kan følges gennem det meste af den yngre tragtbægerkultur i jættestuetid, ca. 3300-2800 f.Kr., i løbet af hvilken periode de vokser i størrelse og til sidst når et omfang og en afslutning, der får overgangen til stridsøksekulturen til at virke som et ganske dramatisk kulturskifte. På de store bopladser er der især ét aspekt, der træder stærkt i forgrunden, nemlig det rituelle. – Men først skal vi ud at samle sten.

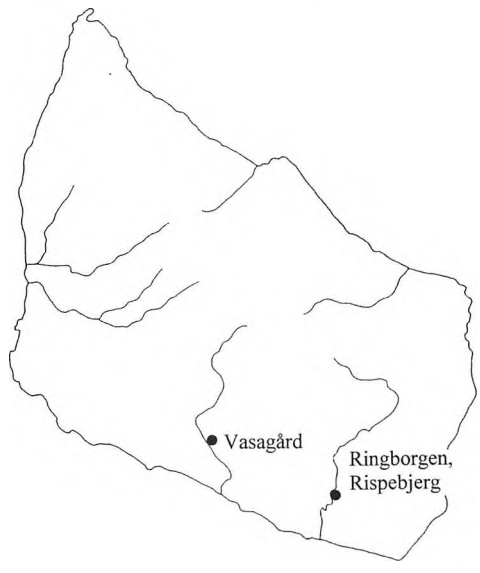

For naturhistorikere, der besøger Bornholm for at studere øens geologi, er Læsådalen et fast punkt på programmet. Åen udspringer i Bastemose midt i Almindingen, hvorfra den løber gennem Ekkodalen, afvander Vallensgårds Mose, går i en bue vest om Åkirkeby videre mod syd til udløbet ved Boderne, en strækning på ca. 20 km. Den mest besøgte del af

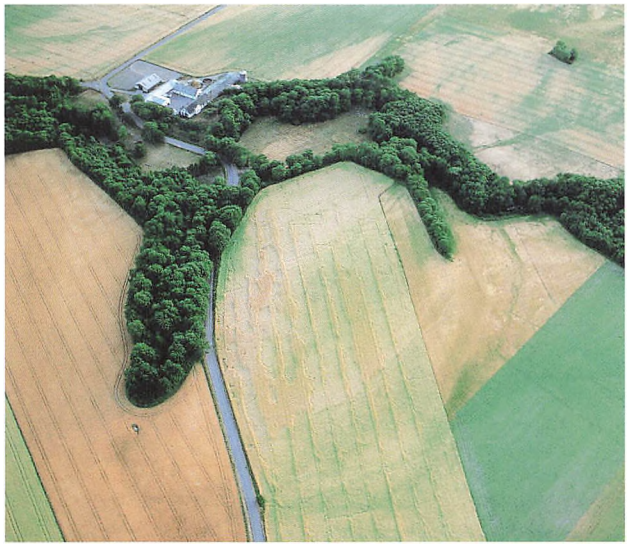

Fig. 1. Flyfoto af bakken ved Vasagård, hvor udgravninger fandt sted 1988 og 1993, set fra nordøst. Læsåen gemmer sig nede under træerne. Foto: Karsten Rasmussen.

Aerial photograph of the hill at Vasagård, where excavations were conducted in 1988 and 1993, viewed from the north east. The Læså stream is hidden down below the trees.

Læsåens løb er de 1,5 km mellem Vejrmøllegård og Vasagård, hvor åen har skåret sig ned gennem lag af grøn skifer, alunskifer og Komstadkalk, en rejse gennem ca. 100 mio. år, fra mellemste kambrium til mellemste ordovicium, for 560-460 mio. år siden. Vandrer man ruten igennem fra nord mod syd, ender turen på den grønne eng nord for Vasagård, hvor gårdejer Vilmer Kofoed-Dam har sine smukke rideheste gående. Terrænet på begge sider af ådalen hæver sig 10 meter over engen. Åen følger en næsten lodret skiferskrænt på engens vestlige side, og mod øst hæver der sig en stejl, bevokset skrænt op til en bakke af moræneler opblandet med skifer og kalksten. På det ovale bakkeparti blev der i 1981 opsamlet sten, som skulle vise sig at være mere arkæologisk end geologisk interessante (fig. 1).

I april 1981 observerede den arkæologisk interesserede journalist Svend Kramp, at der lå usædvanligt mange flintredskaber på den pløjede mark oven for skrænten. Han videregav sine iagttagelser til museumsinspektør Margrethe Watt, Bornholms Museum, der tog kontakt med gårdejeren og kort efter besigtigede stedet. Marken blev nu jævnligt besøgt. Over det meste af plateauet kunne der iagttages flintaffald og opsamles redskaber, heriblandt stumper af firesidede, slebne flintøkser og flintmejsler fra tragtbægerkulturen i den yngre del af jættestuetid, ca. 2800 f.Kr. (fig. 2).

Ét træk ved de fundne genstande vakte især opmærksomhed: Der var påfaldende mange brændte flintredskaber. Forekomsten af brændt flint i jorden kan betyde flere ting. Ser man bort fra, hvad halmafbrænding kan forårsage af brændt flint i markoverfladen, så vil de hvidlige, krakelerede stumper af brændt flint ofte lede arkæologerne på sporet af bopladser, hvor flintaffald og kasserede redskaber i sin tid havnede på bålet. En anden forklaring på forekomsten af brændt flint kan være, at man står over for resterne af en dysse eller en jættestue fra yngre stenalder. I de store stengrave blev der ofte lagt et lag ler med knust, brændt flint på gulvet i gravkamrene, og der har også været strøet knust, brændt flint hen over den dækkende jordhøj og foran jættestuernes indgangsparti. Den brændte flints hvide farve har givet stedet en visuel effekt, som sikkert havde symbolsk betydning. I dag kan man somme tider fastslå tilstedeværelsen af en for længst slojfet dysse eller jættestue ud fra den hvidbrændte flint, der ligger tilbage i markoverfladen.

Men det er ikke kun den knuste flint, der optræder i brændt tilstand ved

Fig. 2. Fragmenter af ildskornede flintøkser og -mejsler opsamlet på bakken ved Vasagård, øst for Læså. Foto: Jesper Weng.

Fragments of fire-scorched flint axes and chisels gathered on the hill at Vasagård, east of Læså.

stengravene. I den yngre del af tragtbægerkulturen i jættestuetid blev flintokser og flintmejsler anbragt som ofre ved kanten af høje med dysser eller jættestuer, og mange af redskaberne var brændt, eller mere eller mindre ildskornet, inden de blev nedlagt. Meget tyder på, at brænding af flintredskaber er sket i forbindelse med ceremonielle handlinger. Når flint brænder i et bål, revner den og går i stykker med uregelmæssige, grynede brud. Varmes den op ved høj temperatur, sprænges den under afgivelse af høje knald. Under en offerceremoni kan dette have dannet en virkningsfuld lydkulisse.

Ved Svartskylle nord for Ystad i Skåne undersøgte svenske arkæologer i 1984 et bakkeparti, hvor der var fundet brændte, tyndnakkede flintøkser fra tragtbægerkulturen i midten af dyssetid, ca. 3500 f.Kr. Ved udgravningen fandtes der hverken spor af grave eller boplads. Stedet blev derfor tolket som en plads, hvor man har foretaget rituel brænding af flintredskaber. Senere har man et andet sted i det sydøstlige Skåne, ved Södra Kverrestad, undersøgt et område med nedlæggelser af brændte flintøkser og stridsøkser fra en sen del af stridsoksetid, ca. 2400 f.Kr. Her var nogle af de brændte redskaber og våben nedlagt sammen med brændte menneskeknogler. Ifølge de skånske undersøgelser er der altså foregået brændoffer af værdigenstande, og tilsyneladende også af mennesker, i forskellige perioder af yngre stenalder.

Fundene af de brændte flintredskaber fra bakken øst for Vasagård ledte tanken hen på 'de brända yxornas backar' ved Svartskylle og Södra Kverrestad. Det fik to af denne artikels forfattere til at iværksætte en prøvegravning ved Vasagård i 1988, senere fulgt op af en større udgravning i 1993. Bopladsen blev fra da af betegnet med gårdens navn iflg. den gamle stavemåde: Vasagård. Pladsen ligger i fugleflugtslinje kun to km nordvest for bopladsen ved Limensgård, der også ligger på en bakke ikke langt fra Læsåen, og som blev udgravet 1984-89.

Ved Vasagård blev der ved udgravningerne konstateret tilstedeværelsen af to parallelle rækker lange, brede fyldskifter, som løber over bakkens højeste parti og fortsætter på skråningerne mod nordvest og syd (fig. 3). De danner derved en halvbueformet afgrænsning af pladsen mod øst, mens skrænten omkring den vestlige del af pladsen udgør en naturlig afgrænsning. Det således indrammede område måler 130 x 140 meter. Den slags pladser kendes andre steder fra, og de betegnes 'saruppladser' efter den først undersøgte plads, der fandtes ved Sarup på Sydvestfyn. De blev anlagt mellem ca. 3500 og 3200 f.Kr., og de tolkes som rituelle samlingspladser, hvor bl.a. de indledende begravelsesritualer blev foreta-

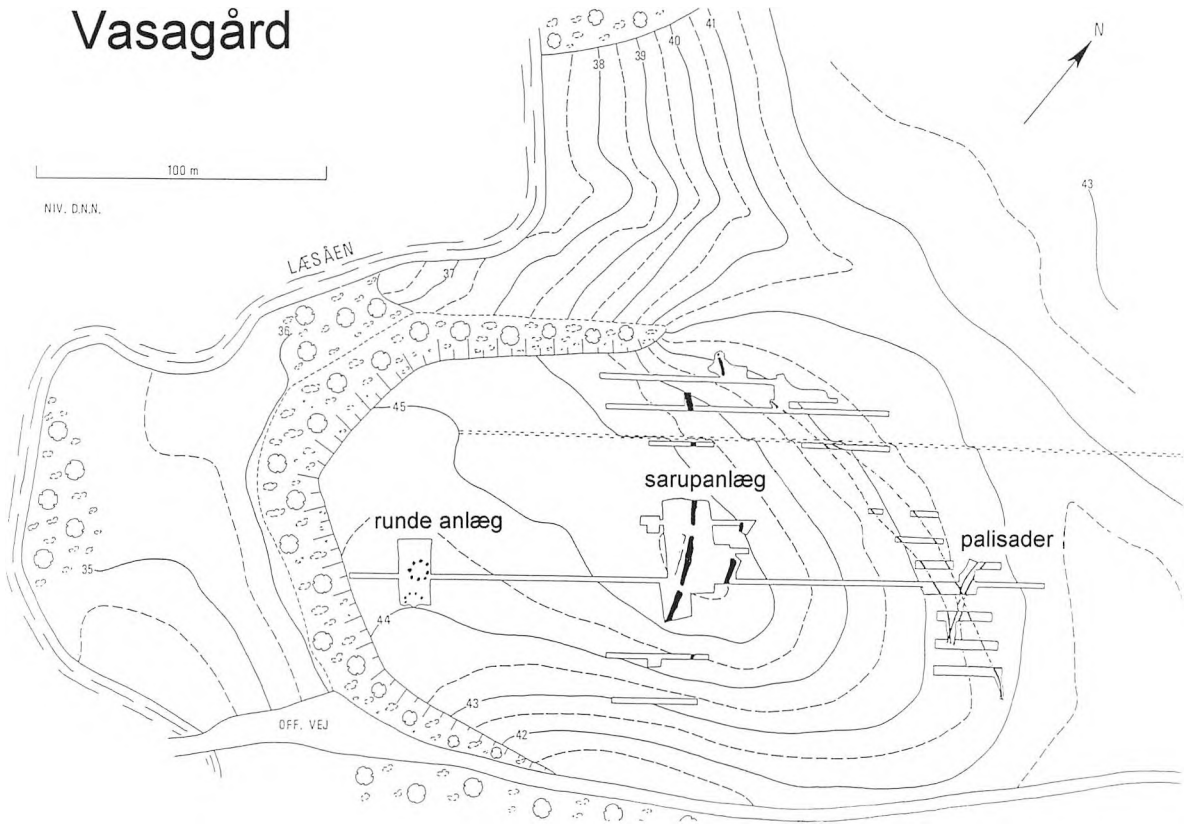

get. Ud fra iagttagelser ved Sarup har man opstillet en teori, ifølge hvilken de dode først blev begravet i de grofter, såkaldte 'systemgrave', der omgiver pladsen (fig. 4). Efter nogen tid blev ligene gravet op igen og renset, hvorefter skeletdelene blev anbragt i de store stengrave.

Det støtter denne opfattelse, at de ældste saruppladser blev anlagt samtidigt med bygningen af de ældste store stengrave, dysserne, på et tidspunkt, da befolkningen boede på små bopladser, der lå spredt i landskabet. Det var på den tid, da bondekulturen for alvor bredte sig, og man for første gang ryddede større arealer ved brug af plov. Der er også tegn på, at kvægholdet voksede, og at man anvendte okser som trækdyr både ved behandling af jorden og ved transporten af byggemateriale, sten og træ, til de store byggearbejder, gravmonumenter og samlingspladser. Hele denne energiske aktivitet må have udfoldet sig på baggrund af en voksende befolkning. Den skete på bekostning af skoven, der blev trængt tilbage. Det første åbne kulturlandskab opstod.

Fund af lerkarskår fra bunden af systemgravene ost for Vasagård viser, at samlingspladsen har været i brug fra dyssetid, ca. 3500-3300 f.Kr. De enkelte systemgrave, som ligger i et bånd uden om samlingspladsen, kan have haft tilhorsforhold til en familie, der boede på en af bopladserne i det omgivende land, og som besad retten til at begrave slægtens dode i en af områdets stengrave. Den eneste kendte, samtidige stengrav i nærheden er et dyssekammer i en fredet langhøj lige vest for Læsåen kun 200 meter fra samlingspladsen.

Fig. 3. Plan over udgravningerne ved Vasagård ost for Læsåen 1988 og 1993.

Plan of the excavations at Vasagård east of the stream Læså in 1988 and 1993.

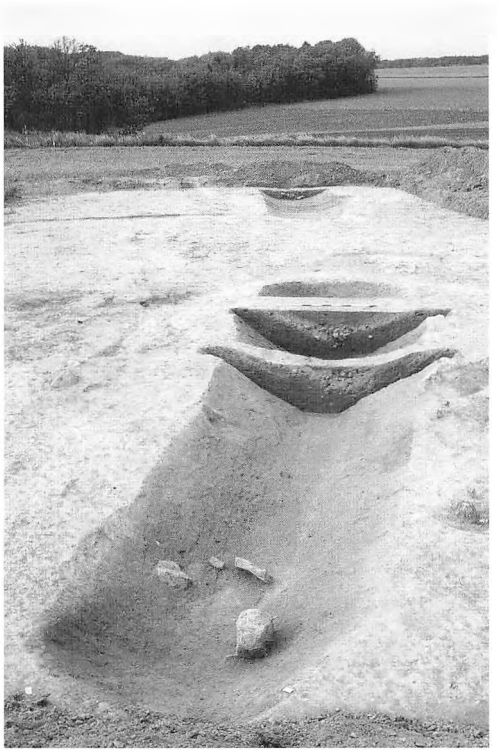

Fig. 4. Systemgravene ved Vasagård under udgravning, set fra sydøst. Foto: F.O. Nielsen.

System-ditches at Vasagård during excavation, viewed from the south east.

Systemgravene har indrammet selve samlingspladsen. De kan have dannet en beskyttende zone, som man ikke bare kunne overskride. Vi må bruge fantasien for at nærme os de forestillinger, der herskede om døden på den tid. Man kan godt forestille sig, at den dødes sjæl stadig var nærværende, så længe de jordiske levninger endnu ikke var stedt endeligt til hvile i et beskyttende gravkammer. I så fald kan systemgravene have dannet en tabubelagt barriere til afgrænsning af selve pladsen over for medlemmer af samfundet, som ikke var indviede, eller over for fremmede.

Som på andre lignende pladser er der på indersiden af systemgravene fundet spor af et hegn eller en palisade, som har afskærmet pladsens indre. Ved Vasagård er der kun undersøgt en lille del af pladsens indre rum bag systemgrave og palisade. Hvilke aktiviteter der er foregået her, må vi slutte os til ud fra iagttagelser gjort ved udgravninger andre steder. Her har det vist sig, at der inde på saruppladserne findes nedgravninger, som indeholder ting, der må være nedlagt ved offerhandlinger, sandsynligvis i forbindelse med begravelser, men sikkert også ved andre sammenkomster. Det drejer sig ofte om hele lerkar, undertiden fyldt med kornkerner, samt flintokser og strids-

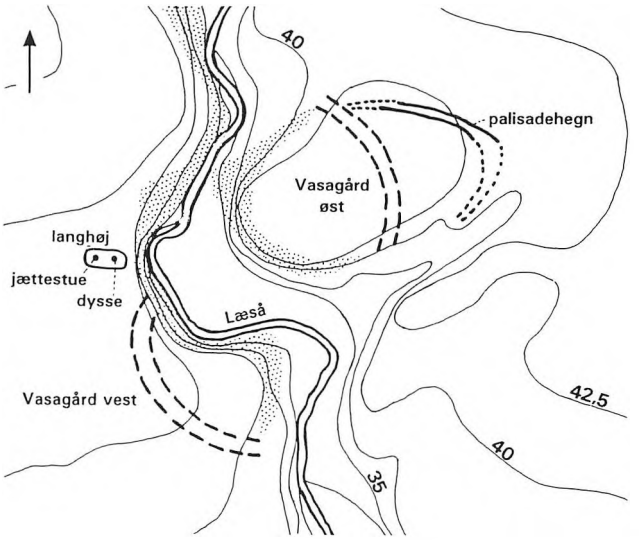

Fig. 5. Kort over området ved Vasagård med den formodede placering og udstrækning af de indhegnede pladser øst og vest for Læså, baseret på prøvegravninger og luftfotos. ca. 1:7000.

Map of the area at Vasagård with the presumed location and extent of the enclosed sites east and west of Læså, based on trial excavations and aerial photographs. Scale c. 1:7000.

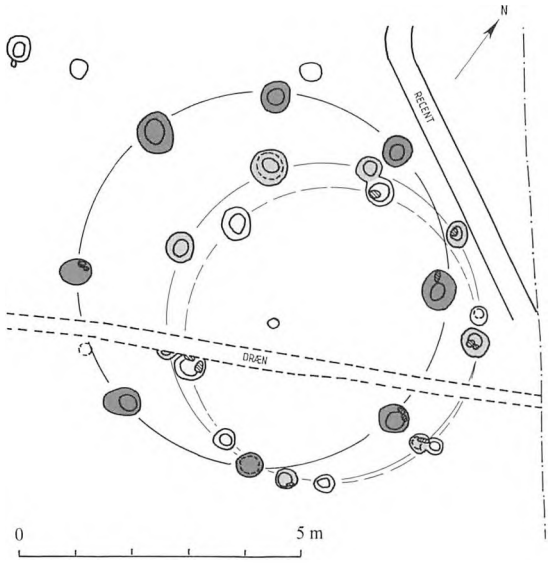

Fig. 6. Plan over de runde anlæg ved Vasagård.

Plan of the round features at Vasagård.

okser, ikke sjældent i form af meget smukt fremstillede genstande. Kun en mindre del af flintsagerne i sådanne nedlæggelser er ildpåvirkede, så det er ikke tilstedeværelsen af saruppladsen ved Vasagård, der alene giver forklaringen på forekomsten af de mange brændte flintredskaber, der findes spredt over området.

Pladsen blev da heller ikke kun benyttet til kultiske handlinger i dyssetid. Også fra tidlig jættestuetid, ca. 3300-3200 f.Kr., er der spor af aktivitet på pladsen, og der kan også på den tid være foretaget midlertidige begravelser i systemgravene. I så fald kan de igen have haft forbindelse med langhøjen vest for pladsen, hvis vestlige kammer er en lille jættestue. På et tidspunkt er systemgravene dog skredet sammen og har henligget som lave sænkninger. De blev fyldt op med lag af bopladsaffald i mellemste jættestuetid, ca. 3200-3000 f.Kr., hvilket viser, at stedet blev taget i brug til beboelse. Vi ser hermed en afspejling af det, som kendetegner udviklingen inden for tragtbægerkulturen i jættestuetid, nemlig at befolkningen forlod mange af bopladserne ude i landskabet og flyttede sammen på de gamle samlingspladser. Nogle steder er der foregået genopgravninger i systemgravene frem gennem jættestuetid, som om man har fortsat den gamle begravelsesskik. Også ofringerne fortsatte. På flere af jættestuetidens store bopladser blev der fortsat deponeret lerkar, flintøkser og stridsøkser m.m. i forbindelse med rituelle handlinger.

Ved at studere flyfotos har man opdaget, at der syd for langhøjen på vestsiden af Læsåen også findes systemgrave til et sarupanlæg. De synes at løbe i to parallelle baner i et buet forløb ligesom på bakken øst for åen (fig. 5). Ved prøvegravning i 1994 fandtes der bl.a. keramik fra midten af jættestuetid i systemgravenes opfyldningslag. Dermed er det område, som omgives af systemgrave, vokset i omfang til mere end det dobbelte.

Tilbage på bakken øst for åen blev der i en afstand af 70 meter nordøst for sarupanlægget omtrent ved bakkens fod mod nordøst påtruffet fundamentgrøfter til to kraftige, dobbelte palisader. Den ene dobbelte palisade strækker sig langs foden af bakken og indrammer den i en stor bue fra sydøst til nordvest, hvor den bliver utydelig, men synes at løbe sammen med den vestlige ende af rækken af systemgrave. Den anden dobbelte palisade drejer i et sving ud fra bakkefoden. De to dobbelte palisader krydser hinanden, den sidstnævnte er yngst, men der kan ikke have været nogen stor tidsforskel mellem dem. I grøfterne har stået kraftige stolper, der nu for længst er formuldede, de fleste med en diameter på omkring 25 cm. Stolperne har stået lodret med lidt forskellig

indbyrdes afstand, nogle steder var der kun 10-15 cm mellem stolperne, andre steder 25-60 cm.

Palisaderne har beskyttet et område, der var næsten dobbelt så stort som saruppladsen på bakken øst for åen. At i det mindste det ene sæt dobbelte palisader har omgivet en boplads, fremgår af en mængde bopladsaffald, der fandtes omkring og i palisadegrøfterne. Fundene daterer bopladsen til sidste periode af jættestuetiden, ca. 2800 f.Kr. Rester af bosættelse fra denne tid fandtes i alle de undersøgte udgravningsfelter inden for og op til palisaderne samt i toppen af de sammensunkne systemgrave. Mængden af fund er udtryk for, at bopladsen frem gennem jættestuetiden voksede i størrelse. Nogle af de største bopladser, der kendes fra den yngre stenalder, stammer netop fra slutningen af jættestuetiden. Men det var under udgravningen ved Vasagård, at man for første gang så en sådan boplads afgrænset af en solid palisade, så man kunne fastslå bopladsens faktiske udstrækning. Rundtomkring på pladsen fandtes mange stolpehuller, der må stamme fra huse af typen med én række tagbærende stolper, som kendes fra bopladserne ved Limensgård og Grodbygård.

På den vestlige del af bopladsen blev der åbnet et udgravningsfelt for at undersøge spor af bebyggelse. I stedet fandtes der anlæg af en form, der var helt anderledes end de langhuse, vi kender fra de to andre bopladser. Stolpehullerne viste sig nemlig at danne præcise cirkler på mellem 5,15 og 6,5 meter i diameter. Tre stolpecirkler har afløst hinanden på samme sted (fig. 6), og få meter derfra fandtes spor efter en fjerde stolpecirkel. I stolpehullerne fandtes brændt materiale i form af kornkerner, benstumper og ildskørnet flint, tillige med skår af bl.a. lerskiver med halvbueornamenter (som fig. 7b). Sådanne cirkelformede anlæg var kun fundet én gang tidligere: På bopladsen ved Grødbygård blev der i 1988-90 udgravet fire sådanne cirkulære stolpesætninger på 8-9 meter i diameter. Disse runde anlæg har vi hidtil tolket som bygninger, der var knyttet til kulten.

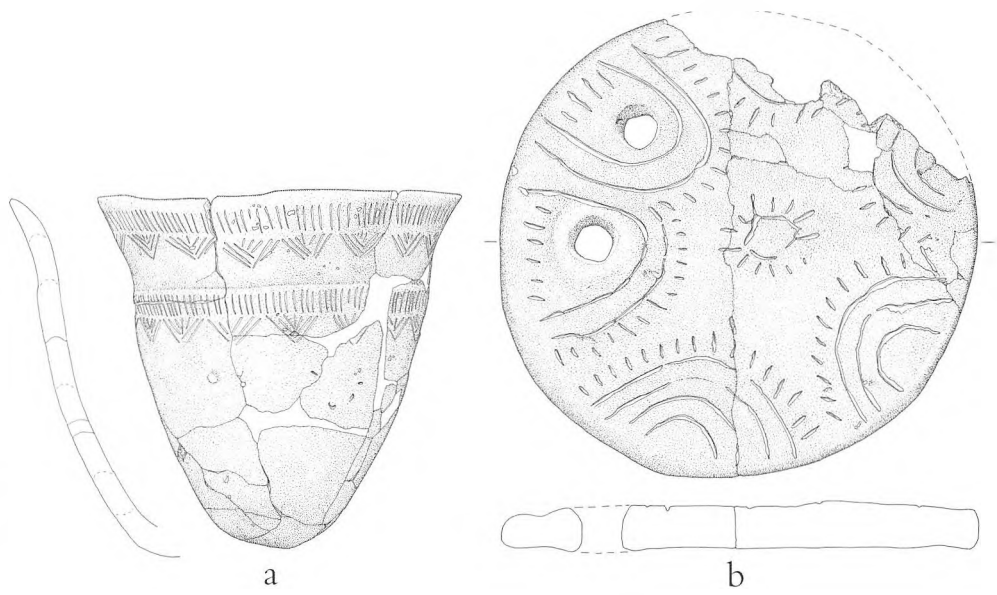

Fig. 7. Keramik fra Vasagård, sen tragtbægerkultur; a) tragtbæger (højde 13,6 cm), b) lerskive (diam. 18,0 cm). Tegning: Eva Koch.

Pottery from Vasagård, Late Funnel Beaker Culture: a) Funnel beaker (height 13.6 cm). b) Clay disc (diam. 18.0 cm).

Nogle af lerkarskårene fra stolpehuller, affaldslag og gruber ved Vasagård har kunnet sættes sammen til små bægre med rundet bund, åbne skåle og store, tykvæggede forrådskar, der var enkelt dekoreret med vandrette rækker af fingerindtryk eller indstik. Ved en af systemgravene fandtes næsten alle skårene til et fint tragtbæger (fig. 7a), og lidt derfra dukkede en lerskive op, som er dekoreret med halvbuemønster langs kanten, og som i centrum har en figur, der ligner et soltegn (fig. 7b). Lerkar og lerskiver samt flintøkser og -mejsler blev nedlagt hele i gruber, hvilket må have sammenhæng med de rituelle deponeringer, som er omtalt ovenfor, og som kan være en tradition fra den tid, da saruppladsen var i anvendelse.

Både i gruberne og ved palisaden fandtes hele flintøkser og -mejsler (fig. 8a-b) samt stumper af brændte flintredskaber. I en af gruberne fandtes det meste af en brændt, tyknakket økse, som kunne sættes næsten helt sammen (fig. 8c), skår af et lille bæger og en større mængde forkullede kerner af emmerhvede. Antallet af brændte flintredskaber, der stammer fra denne fase af bebyggelsen, er så stort, at deres forekomst ikke kan bero på tilfældigheder. Der må være sket en forsætlig brænding inden nedlæggelsen, og brændingen må være foretaget som led i mange, gentagne ritualer. Forbruget af flint skal ses i forhold til, at større stykker flint ikke forekommer naturligt i den bornholmske undergrund, hvorfor al flint til fremstilling af flintøkser skulle importeres, d.v.s. sejles til øen i både. Derfor forekommer ødselheden i forbindelse med disse ritualer forbløffende. På andre bornholmske stenalderboplader ses det, at man har sparet på flinten og ofte hugget kasserede redskaber op i stadig mindre stykker, for at få mest muligt ud af materialet.

Det var den brændte flint, der vakte opmærksomhed, da de første fund blev opsamlet på marken ved Vasagård, ikke kun på grund af dens forekomst, men også på grund af dens mængde og det store område, den fordelte sig over. Vi har med udgravningen fået, om ikke hele forklaringen på fænomenet, så en belysning af omstændighederne, hvorunder den brændte flint blev produceret. Det er sket på et tidspunkt sent i tragtbægerkulturen, da bakkepartiet var indhegnet og anvendt, måske også beboet, af en bondebefolkning, der omsatte en del af sit overskud i offerceremonier. Bestemte forskrifter har indebåret, at en del af det kostbare materiale, som flinten udgjorde, skulle afstås til destruktion ved bestemte lejligheder.

Bondebefolkningens ritualer i den sene jættestuetid medførte, at man gjorde sig afhængig af en fortsat tilførsel af importeret flint. Mange fund fra det sydlige Skandinavien vidner om, at der netop i denne tid foregik en livlig trafik med flint især i form af smukt tilhugne, både slebne og uslebne flintøkser. Omsætningen af disse ting skyldtes ikke alene behovet for nye redskaber til praktiske formål. Værdierne blev i en række sammenhænge spenderet ved ofringer. Rituelle nedlæggelser af okser er også sket i jættestuerne på de danske øer og i de jyske stendyngegrave. Mange tyknakkede flintøkser er blevet ofret, ved at man har kastet dem i vandet. De dukker op i vore dage, når bonden dyrker på steder, hvor søer og vandhuller er tørlagt ved dræning. Nogle steder er der fundet flere tyknakkede flintøkser liggende sammen i en mose, i en gravet grube eller ved foden af en stor sten. Det kan være depoter, der er blevet gemt af

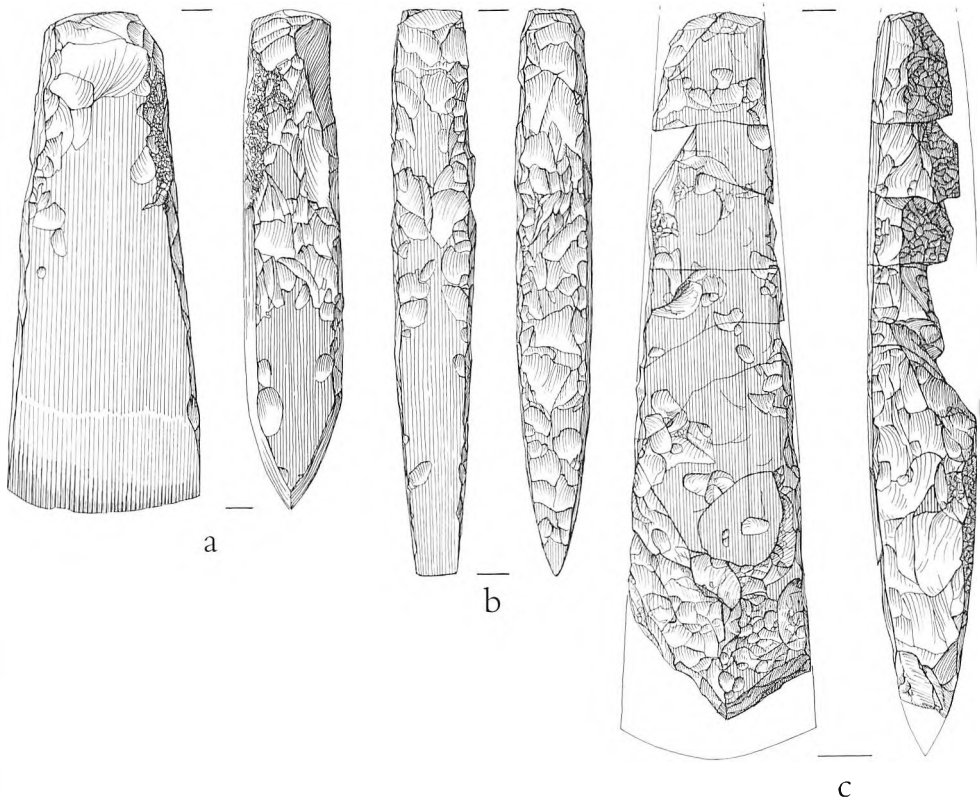

Fig. 8. Flintredskaber fra Vasagård, sen tragtbægerkultur; a) tyknakket flintøkse (længde 14,7cm) fundet ved palisaden, b) flintmejsel (længde 16,6 cm) fra grube anlagt oven i systemgrav, c) tyknakket flintøkse (længde 20,8 cm) samlet af ildskørnede fragmenter, fundet i grube. Tegning: Lasse Weinreich.

Flint implements from Vasagård, Late Funnel Beaker Culture: a) Thick-butted flint axe (length 14.7 cm) found by the palisade. b) Flint chisel (length 16.6 cm) from a pit dug above the system grave. c) Thick-butted flint axe (length 20.8 cm) assembled from scorched fragments found in pit.

vejen, og som af en eller anden grund ikke er hentet igen. Eller nedlæggelsen kan repræsentere en samlet ofring, måske af alt hvad man havde til rådighed ved en given lejlighed.

Det sidste kan være forklaringen på et bemærkelsesværdigt fund, som i 1897 fremkom i engen nordøst for Brogård i Pedersker, og som omfattede seks uslebne, tyknakkede flintøkser og fire slebne flintmejsler liggende op ad en sten mindre en 1 meter dybt i engjord. Året efter blev der ved pløjning kun et par meter fra dette sted gjort endnu et fund af hele 11 uslebne, tyknakkede flintøkser, en uslebet og en slebet, tyndbladet flintøkse og to uslebne flintmejsler. Ved optagelsen kunne det iagttages, at økserne lå pænt ordnede op ad en sten. På samme sted er der senere fundet yderligere to flintøkser. Brogårdfundets svære flintøkser, der er kendetegnet ved, at nakken er skråt tilhugget, tilhører en periode, der kun er lidt senere end bopladsen ved Vasagård, og som også er kendetegnet ved en stor omsætning af flintredskaber. Økser af denne type, som i færdig udgave blev slebet på alle fire sider, rangerer blandt de mest elegante flintøkser, der kendes. De har cirkuleret på et tidspunkt, der falder sammen med tidlig stridsøksetid, ca. 2800-2600 f.Kr. Tilsammen udgør økserne fra Brogård det største fund af denne type økser (fig. 9).

Brogårdfundet fremkom lige vest for Rispebjerg, som er det markante bakkeparti, der ligger mellem Peders og Povls Kirke. Ligesom ved Vasagård er den højeste del af bakken afgrænset af stejle skrænter mod vest, og ved foden af disse løber Øleå i en stor bue. På bakkens nordside over for Borggård står en

Fig. 9. Depot med flintøkser og flintmejsler fra Brogård. Flintsagerne blev fundet i to omgange, den første portion fremkom i 1897 (t.v.), den anden året efter (t.h.). Foto: John Lee.

Hoard of flint axes and chisels from Brogård. The flint artefacts were found in two sessions. The first portion emerged in 1897 (left), the second the next year (right).

næsten lodret væg, som blotter de nedre dele af alunskiferen. Selvom Rispebjerg er større, minder geologien og landskabet om terrænet ved Vasagård.

Mellem 1950 og 1958 foretog Nationalmuseet udgravninger af et voldanlæg,

Fig. 10. Luftfoto af bopladsen på Rispebjerg, set fra øst. Ringborgen ligger i træbevoksningen til højre i baggrunden. I forgrunden til venstre ses Ringborgens forvold tegne sig som en mørk linie i afgrøden. Foto: Karsten Rasmussen.

Aerial photograph of the settlement at Rispebjerg, viewed from the east. 'Ringborgen' is among the trees on the right in the background. In the left foreground we see Ringborgen's advance rampart contoured as a dark line in the crops.

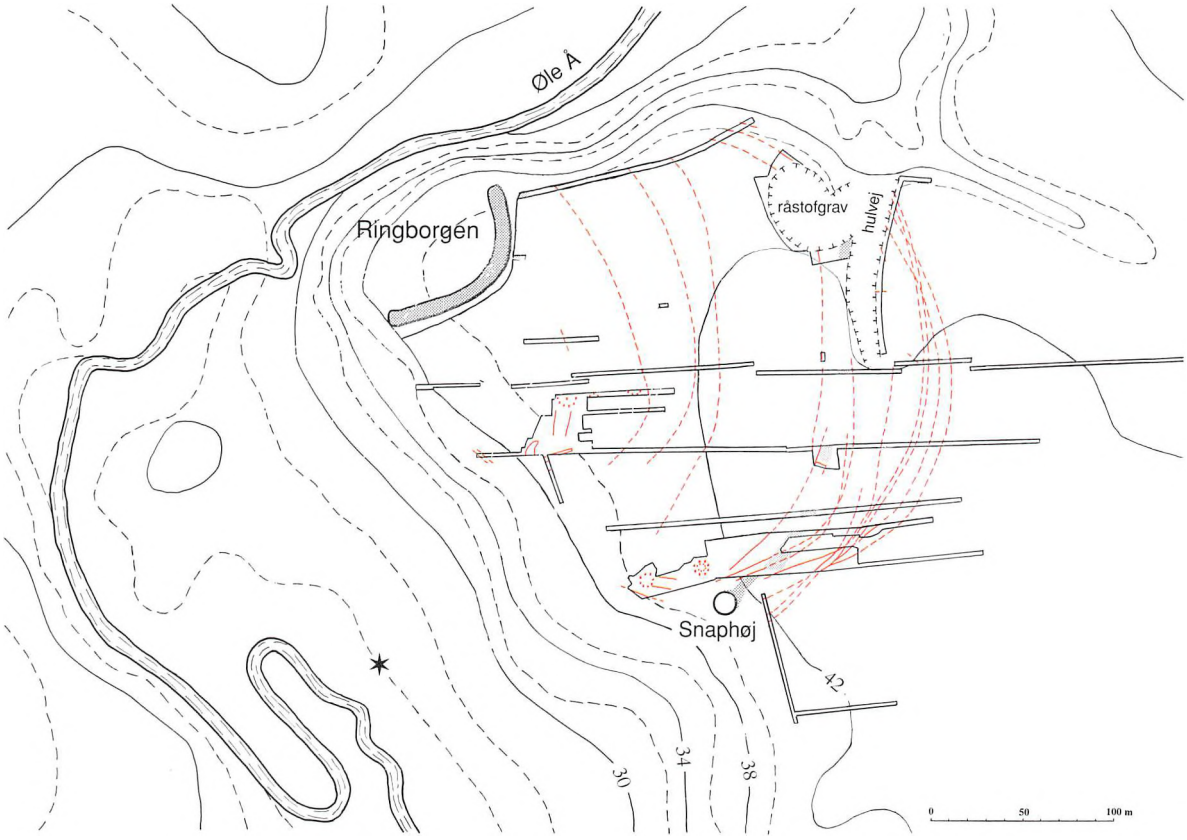

Fig. 11. Plan over udgravningerne på Rispebjerg. Den sene tragtbægerkulturs anlæg og palisader er vist med rødt, mens befæstningsanlæg fra jernalderen er vist med gråtone. Brogård-øksernes fundsted er markeret med en stjerne.

Plan of the excavations at Rispebjerg. The features and palisades of the Late Funnel Beaker Culture are shown in red, while the fortifications from the Iron Age are shown in a grey shade. The find-spot for the Brogård axes is marked with an asterisk.

Ringborgen, hvis inderste, 115 meter lange halvkredsvold kroner den nordvestligste del af det flade plateau på Rispebjerg, hvor den stejle skrænt mod nord giver en naturlig beskyttelse mod angreb (fig. 10). I en afstand af 200 meter fra den indre ringvold har der været en ydre ringvold, som nu er næsten helt udjævnet. Man regner Ringborgen med til de borganlæg, øens befolkning byggede i jernalderen som værn mod fremmede angribere. Men udgravningerne i 1950'erne kunne ikke afgøre præcist, hvornår borgen er opført. I stedet for fund, der kunne datere voldanlægget, fandt man en boplads fra jættestuetid. Fundene herfra endte i Nationalmuseets magasin.

I 1995 vakte stedet igen opmærksomhed, da der i kanten af en råstofgrav fremkom nye bopladsfund fra yngre stenalder. Det råstof, der her udvindes, er en slags grus, der kaldes 'flis'. Det består af løse flager af skifer og anvendes til vejfyld. Jordbunden indeholder meget løs skifer, hvilket gør den vanskelig at arbejde med for arkæologer. Råstofudvindingen og den kraftige pløjning, der fandt sted på området, nødvendiggjorde imidlertid en indsats til opklaring af bopladsens udstrækning og bevaringstilstand. Udgravningerne blev påbegyndt af Bornholms Museum i sensommeren 1995 og er foregået siden.

Ved hjælp af lange søgegrøfter kunne det påvises, at bopladsen dækkede et stort område, større end det, der afgrænses af Ringborgens forborg (fig. 11). Bopladsen var ligesom ved Vasagård omgivet af kraftige palisader, bygget af stol-

per på indtil 30 cm i diameter. Men på Rispebjerg var der grøfter til ikke mindre end 14 palisader, hvoraf flere kunne knyttes sammen til dobbelte palisader. Skæringer mellem grøfterne viser, at palisaderne har aflost hinanden. De yderste har indhegnet et areal på ca. 6 ha. Inde på bopladsen er der fundet tykke lag med bopladsrester, som dækker en længere periode af jættestuetid, med hovedvægten i den sidste del af tragtbægerkulturen. Materialet svarer til fundene fra Vasagård, men er meget større. Der er fundet stolpehuller fra rektangulære huse, der må have været anvendt til beboelse, og dertil kommer flere runde anlæg, hvor stolpehullerne ligesom ved Vasagård står i en cirkel, i ét tilfælde i en dobbeltcirkel. Fundene fra de runde anlæg omfatter lerkarskår, brændt flint, brændte ben og brændt ler. Her er der tydelige tegn på, at brændoffer har fundet sted ved de runde anlæg. Man skal langt, nemlig til de Britiske Øer, for at finde paralleller til sådanne cirkulære anlæg. Her kaldes lignende anlæg 'woodhenges'.

Fundene fra bopladsen på Rispebjerg omfatter flere hele flintøkser og -mejsler, hvoraf adskillige brændte. Dertil kommer en hel, dobbeltægget stridsøkse af porfyr, et elegant våben, der hørte til i den sene tragtbægerkultur. Ligesom ved Vasagård fandtes der lerkar, lerskiver og brændte såvel som ubrændte flintredskaber nedlagt ved foden af palisaderne. Vi står igen over for vidnesbyrd om offerritualer af denne særlige slags. Dertil kommer nogle ganske ejendommelige fund, som bestemt ikke er set før. Det drejer sig om små, flade sten, som oftest af skifer, men også enkelte af sandsten, udsmykket med forskellige stregornamenter (fig. 12-15).

De ornamenterede sten fandtes første gang i 1995, da undersøgelserne startede, og fritidsarkæologerne deltog i arbejdet. Deres hjælp gjorde det muligt at få tid til at vaske, børste og undersøge sten fra kulturlaget nøjere. Fem flade, dekorerede småsten blev det til i første omgang. På nær én er stenene brudstykker, hvorfor den oprindelige størrelse ikke fuldt ud kan bedømmes. I den absolutte småtingsafdeling er en ganske tynd skiferflage, kun 1,6 cm på den længste led, med tre linjer og tværstreger, dog utvivlsomt et fragment af noget større. Det fineste fund fra 1995 er dog komplet. Stenen er ved omhyggelig slibning af kanterne gjort næsten cirkelrund (fig. 12). Fladen er dækket af koncentriske cirkler og korte radiære linjer, så der fremstår skiftevis skraverede og glatte zoner. Ved de følgende års undersøgelser på Rispebjerg er flere ornamenterede sten kommet for dagen, så tallet er i dag oppe på mere end 20 stk. Så sent som i 2001 er samlingen blevet forøget, og der kan nu gives en oversigt over disse enestående fund. Kendetegnende for flere af stenene er, at udsmykningen står uhyre svagt, og det er ofte kun muligt at se mønstrene i skrålys.

Nogle få af de udsmykkede skifersten er nærmest firkantede eller langagtige, og de er udsmykket med motiver dannet af rette linjer. På én sten, hvor begge sider bærer mønstre, ses på den ene side en større skraveret trekant, mens den anden side er udsmykket med løsere vinkelbånd eller høje trekanter (fig. 13d). En firkantet sten er udstyret med 'stigemønstre', dvs. rækker af rette, parallelle linjer, som er forbundet med kortere linjer på tværs, så der opstår skiftevis skraverede og glatte zoner (fig. 13b). En oval sten har i midten en lille oval figur, hvorfra ganske korte streger stråler ud (fig. 15c). Stenens kanter markeres af dobbelte bueforløb hele vejen rundt. Ved nogle af disse buer ses radiært udstrå-

Fig. 12. Sten med koncentriske cirkler og tværlinjer fra Rispebjerg (diam. 3,6 cm). Foto: F. Kaul.

Stone with concentric circles and transverse lines from Rispebjerg (diam. 3.6 cm).

lende linjer. Sådanne cirkelslag langs stenens kanter ses også på et par af de næsten runde sten med cirkulære eller radiære mønstre (fig. 14d). En anden oval sten, hvis overflade er delvis slebet, bærer et enkelt stigemønster (fig. 13c). De fleste sten er runde eller næsten runde, og mønstrene er arrangeret efter den runde form (fig. 14-15). I centrum ses ofte en enkelt cirkel eller flere tætliggende, koncentriske cirkler, hvorfra der udgår en 'strålekrans' af korte, radiære linjer. Resten af stenens flade kan være udsmykket med kortere radiære streger, der er arrangeret koncentrisk, eller længere radiære linjer, som strækker sig fra den centrale cirkel helt ud til stenens kant, eller der kan være tale om en kombination. I et par tilfælde er de radiære linjer udfyldt med tværlinjer vekslende med ikke udfyldte partier, således at der fremkommer et spændende spindelvævslignende mønster (fig. 14c). De udfyldte radiære linjer kan også opfattes som skraverede trekanter, hvor spidsen vender mod centrum.

De fleste udsmykkede sten er fundet i forbindelse med et lag med rodbrændt ler, men stenene selv er ikke brændt. Hvad dette brandlag afspejler, er usikkert. Laget er C-14 dateret til 2900-2700 f.Kr. Dette placerer stenene i den seneste del af tragtbægerkulturen, hvilket bekræftes af de lerkarskår og flintøkser, som er fundet sammen med dem. Selvom det er på Rispebjerg, at langt de fleste af de ornamenterede sten er fundet, kendes der enkelte lignende fund fra andre steder på Bornholm. Da man i 1995 behandlede en jordprøve fra Vasagård, der var hjemtaget fra en af systemgrøfterne, opdagedes et lillebitte fragment af en skiferflage, hvorpå der kunne ses to linjer med tværstreger (fig. 16). Endnu en ornamenteret sten stammer fra Bornholms Museums udgravninger ved Runegård i Grødby (fig. 17). Her ses parallelle, lige linjer, hvis mellemrum har skråskravering i vekslende retninger. Denne sten er fundet i et kulturlag med fund fra en tidligere del af jættestuetid (ca. 3200-3000 f.Kr.), men der er på stedet også spor af aktivitet fra samme tid som fundene fra Rispebjerg.

Endelig er der foran indgangspartiet til en overpløjet jættestue ved Nygård i

Fig. 13. Ornamenterede skifersten fra Rispebjerg. Tegning: Bjørn Skaarup. 1:1.

Ornamented slate from Rispebjerg.

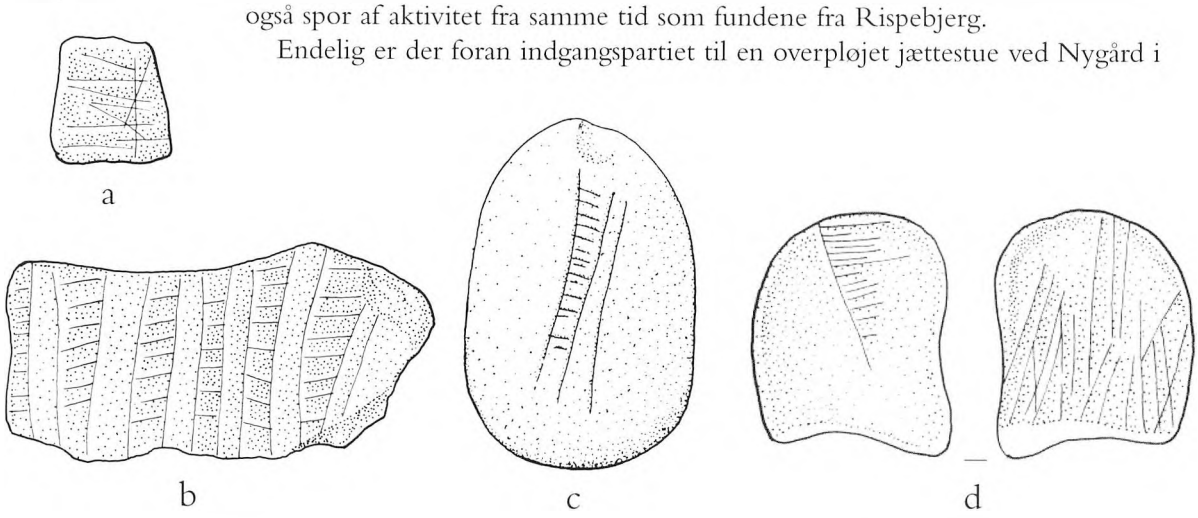

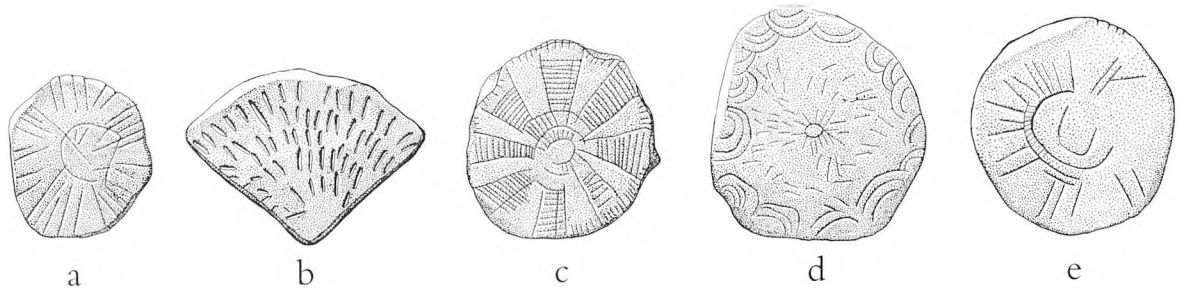

Fig. 14. Ornamenterede skifersten fra Rispebjerg. Tegning: Bjørn Skaarup. 1:1.

Ornamented slates from Rispebjerg.

Klemensker fundet en fint sleben, aflang skifersten med gennemboring og med forskellige stregmonstre (fig. 18). Formen kan minde om en stor tand, og det er muligvis en efterligning af en tandperle. Ophængningshullet viser, at den har været båret som et smykke eller en amulet. Der kan ikke gives en nøje datering af dette stykke, idet der både i tiden kort efter jættestuernes opførelse (ca. 3200-3000 f.Kr.) og igennem de næste par århundreder til omkring 2800 f.Kr. blev henlagt lerkar, flintøkser og mejsler omkring udmundingen af jættestuernes gange. En endnu senere datering kan ikke helt udelukkes.

Både ved Vasagård og på Rispebjerg er der fundet lerskiver af brændt ler med en dekoration, der er næsten identisk med udsmykningen på nogle af skiferflagerne (fig. 7b). Her ses en central cirkel eller oval omgivet af en 'strålekrans' af korte, radiære strøg, og langs kanten genfindes samme slags bueforløb. På de samtidige lerkar fra Vasagård og Rispebjerg ses trekantornamenter eller skraverede trekanter, som i nogen grad kan jævnføres med de tilsvarende motiver på stenene. Ikke alle motiver eller motivkombinationer på stenene kan dog jævnføres med, hvad der ses på lerskiverne og keramikken, f.eks. optræder de komplekse 'spindelvævsmønstre' ikke på lerskiverne.

De særegne, dekorerede sten fra Vasagård og Rispebjerg må indtil videre opfattes som en lokal bornholmsk frembringelse, opstået sent i tragtbægerkulturen. Under inspiration af mønstre, som optrådte på lerskiverne og keramikken, overførtes nogle af disse motiver til den lokalt lettilgængelige skifer, som det er nemt at ridse i, og visse nye motiver eller motivkombinationer opstod på dette nye kunstmedium. På denne måde kan monstermotiverne ses i snæver sammenhæng med tidens dekorationskunst og som udtryk for ønsker om at frembringe særlige genstande – formentlig til rituel brug – der endte på pladser med særlig betydning og status.

Går man uden for de snævre tidsmæssige og geografiske rammer, er monstrene på de små sten fra Rispebjerg ikke et isoleret fænomen. Både fra det øvrige Danmark og især fra Skåne kendes nemlig et lille antal fund af mindre, flade sten med indridsede furer, der danner lineære mønstre. Fra Nöbbelövs Mosse i Vestskåne stammer en sten med dele af et cirkulært eller bueformet mønster. Disse ornamenterede sten er fundet i sammenhænge, der er ældre end fundene fra Rispebjerg. Endelig kan nævnes en sandstensflise, fundet indesluttet i lerpakningen til jættestuen Kong Svends Høj på Lolland, da den blev undersøgt og restaureret i 1991 (se *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992). Dette afhuggede stykke af en tørmursflise måler 10,6 x 7,5 cm. På begge flader ses et antal tynde streger, der i nogle tilfælde synes at danne vinkelmønstre eller skraveringer på kryds og tværs.

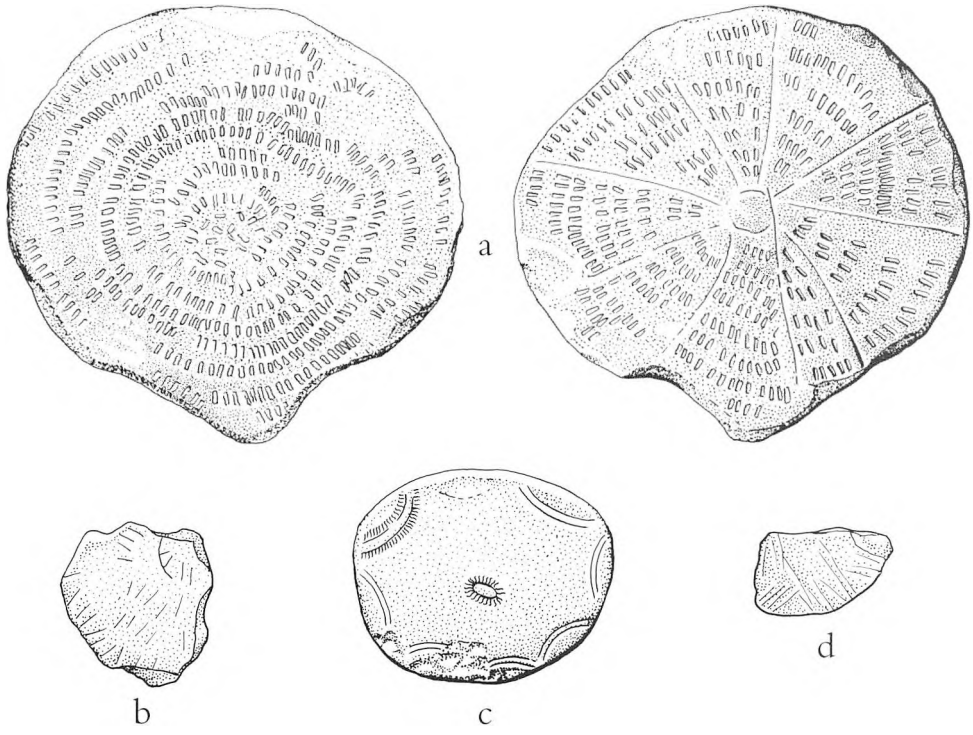

Fig. 15. Ornamenterede skifersten fra Rispebjerg. Tegning: Bjørn Skaarup. 1:1.

Ornamented slates from Rispebjerg.

Samtidigt med, at de danske jættestuer blev bygget, opfortes der mange steder i Vesteuropa prægtige arbejdskrævende jættestuer, og nogle af disse storstens- eller *megalit*grave er på deres tonstunge sten udsmykket med forskellige monstre, hvori bl.a. vinkelbånd og cirkulære ornamenter indgår. Denne såkaldte megalitkunst – kunst på store sten – kendes især fra Irland, de skotske Orkneyøer, Bretagne og fra den Iberiske Halvø. I Sydskandinavien kendes denne kunst på store sten ikke, til gengæld har vi nu en kunst på små sten, hvoraf de fleste eksempler imidlertid er senere end jættestuebyggeriet. Nogle af de samme ornament-elementer går igen både i megalitkunsten og i den sydskandinaviske kunst på små sten, men det er vanskeligt at sige, i hvor høj grad der kunne være en nærmere sammenhæng. En bredere sammenhæng har der dog været, idet man over store områder i Vest- og Nordeuropa i tiden omkring 3200 f.Kr. må have haft en fælles opfattelse af, hvorledes man udtrykte sig kunstnerisk: Det var non-figurative elementer, der blev anvendt, og man benyttede sig kun undtagelsesvist af figurativ kunst.

I spanske og portugisiske jættestuer er der fundet et stort antal små velformede, tynde skiferplader, gerne med en længde på 10-15 cm og af rhombisk form. Dominerende er rækker af skraverede trekanter, men der ses ofte et par cirkelformede motiver overst. Af nogle regnes disse skiferplader for en slags figuriner, hvor vinkelbåndene afspejler klædedragten, og hvor cirkelfigurerne angiver øjnene. Måske har disse figurer haft noget at gøre med forfædredyrkelsen. Måske symboliserede

Fig. 16. Lille ornamenteret skifersten fra Vasagård (længde 1,6 cm). Foto: F. Kaul.

Small ornamented slate from Vasagård (length 1.6 cm).

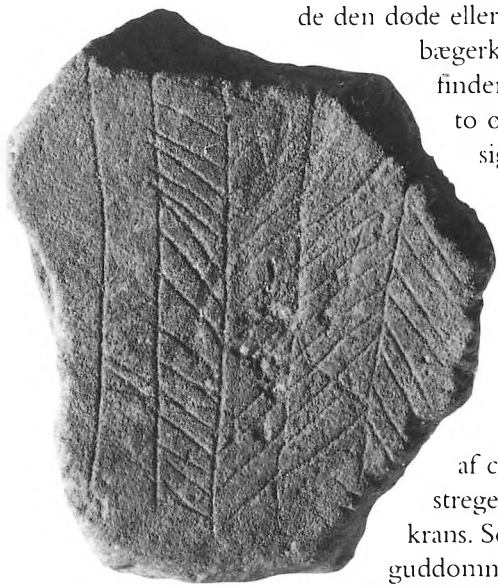

Fig. 17. Ornamenteret sten fra Runegård i Grodby (4,2 x 3,5 cm). Foto: Kit Weiss.

Ornamented stone from Runegård in Grodby (4.2 x 3.5 cm).

de den døde eller den dødes sjæl? – På den danske tragtbægerkulturs keramik fra midt i jættestuetid finder vi også parvise cirkelornamenter, som to øjne, hvortil der i nogle tilfælde knytter sig øjenbryn og en næse. Øjne som symbol på menneskets sjæl eller sjælelig tilstedeværelse kan have haft en betydning i tragtbægerkulturens dødekult, som vi møder den i offerritualerne ved dysser og jættestuer.

Men tilbage til Rispebjerg på Bornholm. Det er blevet foreslået, at cirkelmonstrene er solbilleder, da flere af cirklerne er omgivet af korte, radiære streger, der kan opfattes som solens strålekrans. Solen som noget betydningsfuldt og guddommeligt må have haft en betydning i de tidlige landbrugsssamfund, og solen må også have spillet en rolle i forbindelse med dødekult, som var knyttet til jættestuerne. Det er næppe noget tilfælde, at indgangen til jættestuerne i Danmark ofte er orienteret i sydostlig retning, mod solens opgang ved vintertide. Også mange jættestuer i Skotland og i Irland er orienteret på denne måde. Det mest fascinerende eksempel herpå kendes fra kæmpejættestuen New Grange i det østlige Irland. Igennem en lysskakt, der er indbygget oven over gangen, lyser solen ind i kammeret på dets bagvæg d. 21. december, midvinter morgen, ved solopgang. De levende havde næppe glæde af dette lysindfald, så arrangementet må have været til ære for de døde. Var det, når lysstrålerne ramte, at sjælen blev befriet fra det døde legeme? – Eller havde man forestillinger om, at de dødes sjæle rejste gennem solens stråler? Vi ved det ikke, men vi kan konstatere, at solen spillede en rolle i forestillingerne om døden. På en af de store randsten til kæmpejættestuen Knowth nær New Grange findes indhugninger og huller til et par pinde, hvis indbyrdes placering sandsynliggør, at det drejer sig om et solur. Ligesom ved New Grange har kontrollen med solen og dens gang været af betydning i gravkulten. Også cirkelmotiver med 'strålekrans' fra Irlands og Spaniens jættestuer kan opfattes som solbilleder.

Cirkelmotiverne fra Rispebjerg er senere end jættestuernes opførelsestid og ikke direkte knyttet til en jættestue. Selvom det virker sandsynligt, at der er tale om solbilleder, er en sådan tolkning forbundet med stor usikkerhed. Ikke desto mindre må det antages, at de ornamenterede sten har været knyttet til religionens udøvelse, og at de næppe var lavet med almindelige dagligdags aktiviteter for øje. Som vi har set, er der fra Vasagård og Rispebjeg fund, der adskiller sig fra den dagligdags sfære; det gælder de brændte og knuste flintgenstande og de små udsmykkede sten, som i nogle tilfælde ligesom flintøkserne må være blevet knust. Knusning og brænding af flintredskaber kan ligesom ødelæggelsen og nedlæggelsen af de særlige 'billedsten' afspejle rituelle aktiviteter, og de dyreknogler, der ledsager disse fund, må antages ikke at være spor af almindelige

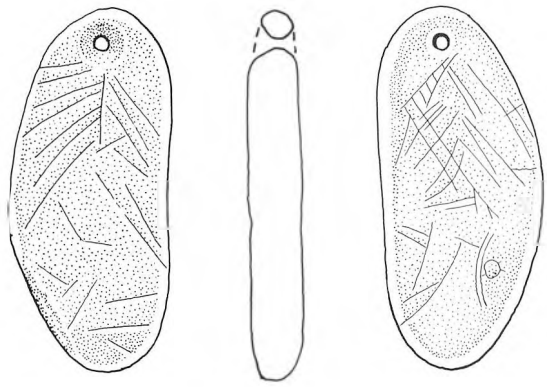

Fig. 18. Ornamenteret sten med gennemboring fra jættestue ved Nygård, Klemensker, Bornholm (6,0 x 2,6 cm). Tegning: Bjørn Skaarup.

Ornamented stone with piercing from passage grave at Nygård, Bornholm.

måltider, men derimod rester af rituelle måltider, formentlig indtaget i forbindelse med særlige religiose fester. De runde anlæg i form af cirkler af store stolper synes at have at gøre med disse rituelle aktiviteter.

Således må det antages, at steder som Vasagård og Rispebjerg i den sene jættestuetid fungerede som pladser, hvor man udførte ganske omfattende ritualer. Deres størrelse, markante beliggenhed og svære palisader peger i retning af, at de var centrale for et område, både hvad angår ritualer og forsvar. Når det gælder pladsernes funktion, er det sikkert ikke relevant at trække en grænse mellem det profane og det religiose, der var sandsynligvis tale om et 'både-og'.

Inden for det sidste årti er der dukket pladser op i både Danmark og Sverige, som har nogle af de samme kendetegn som de indhegnede pladser ved Vasagård og på Rispebjerg. Under de arkæologiske undersøgelser 1995-98 forud for anlæggelse af Vestkystbanen mellem Helsingborg og Malmö blev der udgravet en palisadeindhegning ved Dösjebro nær Dagstorp i Västra Karaby sogn. Det drejer sig om en enkel palisade, der i et U-formet forløb stoder op til et vandløb, og som omgiver et areal på ca. tre ha. Anlægget dateres til sen tragtbægerkultur, men der var også et mindre islæt af fund fra stridsoksekulturen. Udgraverne mener ikke, at pladsen ved Dösjebro har været beregnet til beboelse, men snarere til kortvarige ophold. Der var tydelige spor efter, at palisaden var brændt og ikke genopført. Ved Hyllie i Malmös sydlige udkant blev der i forbindelse med anlæggelse af Øresundsforbindelsen undersøgt dele af to lignende pladser, benævnt Bunkeflo og Hyllie, som har omfattet arealer på mellem 3,5 og 4,5 ha. De dateres til tidlig stridsøksetid og har som pladsen på Rispebjerg haft et kompliceret system af palisader. På de danske øer har man ved tidligere udgravninger et par steder fundet afsnit af stolpehegn i forbindelse med undersøgelse af bopladser fra sen tragtbægerkultur. Senest udgravede arkæologer ved Københavns Amtsmuseumsråd 1999-2000 ved Helgeshøj i Høje Tåstrup vest for København et dobbelt palisadeforløb på vestsiden af en bakkeskråning, dateret til samme tid som de foregående, sen tragtbægerkultur – tidlig enkeltgravstid, og med fund af rituelt nedlagte flintøkser.

Med opdagelsen af de store, indhegnede pladser, med deres vidnesbyrd om gentagne offerhandlinger, er det blevet tydeligt, at vor ældste bondekultur, tragtbægerkulturen, helt frem til sin slutning udviklede og fastholdt et stærkt fællesskab. Det kommer til udtryk i de store fælles byggeprojekter, først storstensgra-

vene og saruppladserne og siden de store palisadeindhegnede pladser. Bopladserne voksede i størrelse, og inden for palisaderne praktiserede man offerritualer, der krævede betydelige investeringer. Kulten møder vi i flere sammenhænge. Den må have domineret tilværelsen helt ned til de små symboler, vi finder indridset på skiferpladerne fra Rispebjerg. Hvad der førte til dette samfunds ophør, ved vi ikke, men det står klart, at i løbet af tiden 2800-2600 f.Kr. blev scenen indtaget af en anden kultur, som vi vest for Øresund betegner enkeltgravskultur, øst for Øresund stridsøksekultur. Det betød, at de store bopladser blev forladt, og der blev, som det skete 1000 år tidligere, taget fat på at opdyrke nye arealer. Skoven måtte vige for nye marker og græsgange. Fra da af bosatte befolkningen sig i små grupper spredt i landskabet. Man ændrede samtidig syn på livet og døden. De komplicerede døderitualer, hvorunder man flyttede rundt på de dødes knogler, blev afløst af en skik, der indebar, at de døde blev begravet intakt under gravhøje, i stenkister eller under flad mark. Forestillingen om de dødes nærvær kan være afløst af en tro på et liv efter døden i en verden mere adskilt fra de levendes. Begravelsespladserne var små og knyttede sig til de enkelte familier. Det var begyndelsen til en ny livsform, der kom til at præge den sene del af yngre stenalder, og som udviklede sig videre frem gennem bronzealderen.

Tak til Michael Thorsen, der forestod en væsentlig del af undersøgelserne på Rispebjerg, og tak til de bornholmske fritidsarkæologer, hvis minutiøse arbejde resulterede i fundet af de mange små ornamenterede sten.

Litteratur

F. Kaul: Tegneovelser. SKALK nr. 1, 1997.
F. Kaul: Europas dysser og jættestuer. Lægeforeningens forlag, København 1998.
L. Larsson: Brännoffer. En tidigneolitisk fyndplats med brända flintyxor från södra Skåne. Arkeologi och religion. Lunds Universitet, 1989.
L. Larsson: Brændoffer. SKALK nr. 1, 2001.
E. Lindhé, P. Sarnäs & M. Steineke: Palisaden vid Piledammsvägen. Populär arkeologi nr. 4, 2001.
F.O. Nielsen & P.O. Nielsen: Stenalderhuse ved Limensgård på Bornholm. Nationalmuseets Arbejdsmark 1986.
F.O.S. Nielsen: Nyt om Ringborgen på Rispebjerg. Bornholms Museum, Bornholms Kunstmuseum 1996-1997. Rønne 1998.
M. Svensson: Palisade enclosures – the second generation of enclosed sites in the Neolithic of Northern Europe. I A. Gibson (red.): Behind Wooden Walls: Neolithic Palisaded Enclosures in Europe. BAR International Series 1013, 2002.

SUMMARY

Vasagård and Rispebjerg

Two settlements with enclosures from the Neolithic on Bornholm

The excavations of recent years on the island of Bornholm have shed new light on the Neolithic (*c.* 3950-1700 BC). During excavations of two settlement sites, at Limensgård and Grødbygård, the remains of houses from several periods

of the Neolithic were found (see *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1986). Here we present two other settlements whose development can be followed through most of the later Funnel Beaker Culture, *c.* 3300-2800 BC, when the settlements grew in size and finally reached an extent and came to an end that makes the transition to the Battle-Axe Culture seem a very dramatic cultural change. At the two sites one aspect – ritual – is particularly prominent.

The finds from Vasagård (Fig. 1) include fragments of fire-scorched flint axes and flint chisels from the Funnel Beaker Culture in the later part of the Passage Grave Period, *c.* 2800 BC (Fig. 2). Fire-scorched flint implements are also known from sites where the scorching must have taken place, for example at Svartskylle and Södra Kverrestad in Scania. Excavations were conducted at Vasagård in 1988 and 1993 with the object of investigating where the scorched flint came from. On the highest part of the hill, traces of a causewayed enclosure surrounding an area of 130 x 140 m (Fig. 3) were found. It is thought that the ditches that surround the site (Fig. 4) contained temporary burials, and that the bodies were later put in the dolmens. A long-mound 200 m west of the site has two chambers, one of which is a dolmen chamber. There are also finds related to activities at the site in the early Passage Grave Period, *c.* 3300-3200 BC, which may have taken place at the same time as the use of the second chamber in the long-mound, which is a passage grave chamber. In the middle Passage Grave Period, *c.* 3200-3000 BC, the site was used for dwellings. The study of aerial photographs, and later excavations, have shown that south of the long-mound on the west side of the stream there was also a causewayed enclosure (Fig. 5).

At the foot of the hill, east of the stream, foundation trenches for two large double palisades were found. They protected an area that was almost twice as large as the causewayed enclosure. A large quantity of settlement refuse was found by the palisade trenches. The finds date the settlement to the last phase of the Passage Grave Period, *c.* 2800 BC.

On the western side of the settlement, post-holes were found for a circular feature 5.15-6.5 m in diameter. There were three successive circles of posts in the same place (Fig. 6), and a few metres from this traces of a fourth circle of posts were found. They have been interpreted as features associated with the cult.

The finds from the settlement at Vasagård include objects interpreted as deliberate depositions in pits, for example funnel beakers (Fig. 7a) and clay discs with a semicircular pattern along the edge. Some of the clay discs have a possible solar motif at the centre (Fig. 7b). In the pits and by the palisade whole flint axes and chisels were found (Fig. 8a-c) as well as fragments of scorched flint implements.

Ritual depositions of flint implements are particularly characteristic of the late Funnel Beaker Culture, in connection with burials in both the passage graves and the Jutland stone packing graves. From the same period we know of hoards of both ground and unground flint axes. Such a find was made in 1897-98 in meadowland belonging to the farm Brogård. The find consisted of a total of 19 flint axes and six flint chisels (Fig. 9). The axes, which have been dated to

the early Battle-Axe Period, *c.* 2800-2600 BC, were found just west of Rispebjerg (Fig. 10), which is a salient hill area with a fort, "Ringborgen", from the Iron Age. Older than the fort is a settlement site from the Passage Grave Period. In 1995 the Bornholms Museum began investigations to clarify the extension and the state of preservation of this settlement (Fig. 11).

As at Vasagård, the settlement was surrounded by palisades built with posts up to 30 cm in diameter. But at Rispebjerg there were trenches for no fewer than fourteen palisades; the outermost ones enclosed an area of *c.* 6 hectares. Inside the settlement itself thick settlement layers and several round features have been found.

Among the finds were 20 small flat stones, usually of slate, decorated with various line ornaments (Fig. 12-15). We know of a few similar objects from Bornholm, from Vasagård (Fig. 16) and Runegård in Grodby (Fig. 17). At a ploughed-over passage grave at Nygård in Klemensker an oblong slate was found with piercing and line patterns (Fig. 18).

On the clay vessels and the discs (Fig. 7b) one sees triangular ornaments like those on the small flat stones. From the megalithic monuments of western Europe we know of large stones ornamented with various patterns which include zig-zag bands and circular ornaments. This *megalithic* art is known from the Scottish Orkney Islands, from Ireland, from Brittany and from the Iberian Peninsula. In southern Scandinavia this kind of art on large stones is not known. We now know of small ornamented stones, which were however produced later than the megalithic graves. One common feature is the non-figurative motifs which characterize the art of this period in western and northern Europe.

Some of the circle motifs on the small stones from Rispebjerg have been interpreted as sun symbols. There is some evidence of the significance of the sun from the megalithic monuments of western Europe, for instance in the great Irish passage grave New Grange. The ornamented stones from Rispebjerg must have had a function in connection with the cultic ceremonies, which also included the scorching of flint implements etc. In the late Passage Grave Period the sites Vasagård and Rispebjerg must have functioned as places where very comprehensive rituals were conducted. Sites with palisades from the same period as Vasagård and Rispebjerg, or from the early Battle-Axe Culture, *c.* 2800-2600 BC, have emerged in recent years in both Denmark and Sweden, at Dösjebro in western Scania (3 hectares), in two places at Hyllie on the outskirts of Malmö (2-4 hectares) and at Helgeshøj west of Copenhagen. The new palisaded sites must be seen as an indication that a strong sense of community bound the population together at this time. This contrasts strongly with the subsequent period, *c.* 2800-2600 BC, when the Single Grave Culture arose in western Denmark, and the Battle-Axe Culture in Sweden and on Bornholm; this was a period characterized by a scattered population with quite different religious traditions.

Lykkebringende klokker

Et romersk tintinnabulum i Antiksamlingen

Af Bodil Bundgaard Rasmussen

Forestil Dem en aften efter en varm sommerdag i en peristylhave i en villa i Pompeji. En sval aftenbrise blæser, og fra træerne i haven lyder der en svag klang fra mange små metalklokker. De kigger op og opdager, at klokkeklangen kommer fra en fantasifuld figur, som er forsynet med små klokker fastgjort i lange kæder. Vinden får klokkerne til at bevæge sig, og lyden bidrager til den særlige aftenstemning i haven. En sådan klokkefigur kaldes et tintinnabulum afledt af det latinske ord tintinnio – klinger, ringer. Det mest karakteristiske træk ved en klokkefigur er imidlertid ikke klokkerne, men en stor fallos (af det græske ord phallos for en erigeret penis). Den kan være forsynet med vinger og dyrepoter eller være en del af en menneske- eller dyrefigur. Umiddelbart en ganske bizar konstruktion, i hvert fald set med vore øjne i vore dage. Men i oldtiden forholdt det sig anderledes.

På Antiksamlingen har man de sidste par år kunnet studere en sådan klokke, idet samlingen med støtte fra Hermod Lannungs Museumsfond i slutningen af 1999 erhvervede et tintinnabulum til den romerske samling, fig. 1. Samlingen rummer i forvejen en række genstande fra privathuse – en del stammer fra Pompeji – erhvervet af Prins Christian Frederik, senere Christian VIII, under hans ophold i Napoli i 1821. Her er nøgler og låse, vandhaner, dørbeslag, husgeråd, lamper og glas, gulvmosaikker og fragmenter af vægmaleri. Den romerske klokke bidrager således til billedet af det romerske privathus, og den har da også fundet sin plads i dette afsnit af udstillingen. Klokken er ifølge oplysninger fra dens seneste ejer, Bjørn Wandall, bragt til Danmark fra Italien i begyndelsen af 1800-tallet og har siden været i privat eje. Den blev opbevaret i en lille sort æske med låg foret med rødt velour. Æskens nedre del er beklædt med læderpapir, mens låget er beklædt med præget læder. Langs de skrå kanter ses forgyldte riller. Den fint udformede æske, som kan dateres til første halvdel af 1800tallet, er tydeligvis udført til at passe til figurens form, og man må formode, klokken er hjembragt i denne æske og siden også opbevaret i den. 1800-tallets normer tillod ikke en opstilling af denne slags erotiske figurer iblandt hjemmets nips, men gemt i æsken kunne det gå an. Et selskab kunne så tilføres et ekstra underholdende element, når æsken blev åbnet, og figuren taget frem.

Antiksamlingens nye klokke er af bronze udformet som et fabeldyr med

peniskrop, vinger, rovdyrbagben og en lang hale flot svunget op over ryggen. Både poter og hale afsluttes i fallosform, og dyrets eget lem er stort og erigeret. En mand ifort en spids hue og en kort dragt rider på dyrets ryg. I hver vinge er fastgjort en klokke, og en ring til ophæng er fastgjort i rytterens hue. Fallosdyret har hul krop, og rytteren er placeret over en åbning i dets ryg. Rytteren har været fastgjort til dyret, men er, uvist hvornår, brudt af og siden filet til på undersiden for tilpasning igen. Ringen i rytterens hue er af nyere dato, og klokkerne i vingerne, som nu er fastgjort direkte til vingerne, har formentlig været ophængt i lange kæder. Figuren måler 12 cm og er 11,5 cm høj. Kigger man nærmere på rytteren, ser man, at hans spidse hue måske snarere er en hjelm med kindbeskyttere, og hans dragt en form for rustning med skulderbeskyttere

Fig. 1. Tintinnabulum i æske. Nationalmuseets Antiksamling. Foto: Jesper Weng.

Tintinnabulum in box.

Fig. 2. Gladiator. Romersk statuette af bronze. Nationalmuseets Antiksamling. Foto: Jesper Weng.

Gladiator. Roman statuette of bronze.

og bredt bælte båret over en kort læderdragt. Denne dragt bredes ud under overkroppen og "skjuler" på denne måde rytterens ben. Ryttereren holder begge arme ud fra kroppen, højre hånd er knyttet og har formentlig holdt et – nu forsvundet – kort sværd. I venstre hånd har han muligvis holdt et rundt eller firkantet skjold. Venstre arm er kraftigere end den højre, et træk som kunne antyde en beskyttende bandage. En sådan dragt leder tanken hen på en gladiator i fuld udrustning, idet netop en gladiators udrustning bestod af disse elementer: rustning med skulderbeskytter, galerus, bredt bælte, balteus, til beskyttelse af mellemgulvet, og en læderdragt, subligaculum, til beskyttelse af underkroppen og en beskyttende bandage af stof eller læder, manica, viklet omkring armene. Det er vanskeligt at finde præcise paralleller til den lille rytterfigur blandt gladiatorfremstillinger, men en lille gladiatorfigur af bronze i Antiksamlingen kan illustrere gladiatorens udrustning, fig. 2.

Tintinnabula kendes næsten udelukkende fra egnen omkring Napolibugten for foden af Vesuv. Her blomstrede byerne Pompeji og Herculaneum i århundrederne omkring Kristi fødsel, indtil Vesuvs udbrud den 24. august år 79 e.Kr. lagde begge byer og den tilhørende "badeby" Stabiae øde. En regn af aske og flodbølger af lava og mudder satte en brat stopper for byernes og beboernes liv. Al viden om byerne, skjult som de var under metertykke lag af aske og lava, gik i glemmebogen for de næste mange århundreder. Helt præcist stødte man i 1709 under udgravning til en brønd på teatret i Herculaneum. Men det var først i 1738, da de franske Bourboner, som regerede i Syditalien, gik i gang med en systematisk skattejagt, at man blev klar over stedets betydning. Bourbonernes mange fund fra Herculaneum udgør nu en del af samlingerne i det arkæologiske museum i Napoli. I 1748 blev man på grund af nogle lokale bønders fund af forskellige oldsager opmærksom på Pompeji, den anden store oldtidsby. Udforskningen gik nu også i gang her, om end langsomt, og først fra omkring 1860 blev der tale om egentlige arkæologiske udgravninger.

Et af de mest spektakulære tintinnabula stammer netop fra Bourbonernes udgravninger i Herculaneum udført under Charles VII, konge af Napoli 1734-59. Efter en lang og omskiftelig tilværelse befinder det sig i dag i George Ortiz' samling i Schweiz, fig. 3. Det blev fundet i 1740 og indgik i det kongelige museum i Portici ved Napoli. I 1803 gav Ferdinand IV af Napoli klokken og 123 andre genstande fra denne samling til Napoleon Bonaparte. Siden gik klokken i arv til kejserinde Josephines børn, og i slutningen af 1800-tallet befandt den sig

i en engelsk privatsamling. Figuren er en dværglignende mand med en abnormt stor fallos, der ender i et vædderhoved. Fra fallossen, fra mandens fødder og fra en fallosagtig gevækst fra figurens ryg hænger syv klokker i lange flettede snore. Dette tintinnabulum har haft en ekstra funktion, idet det også er en lampe med påfyldningshul til olie i figurens nakke og hul til vægen i vædderhovedets pande. I Det arkæologiske Museum i Napoli finder man et andet af de imponerende stykker. Det viser en gladiator i kamp med et kattelignende rovdyr, som samtidig er hans egen fallos, fig. 4. Andre klokker er mere enkelt udformede som en vinget fallos med et rovdyrs bagben og hale. Et eksemplar kan ses i British Museum i London, hvor det har været siden 1856, og et andet er fundet i floden Mosel i Tyskland, nu i Rheinisches Landesmuseum, Trier. Dette stykke udmærker sig ved at være fundet uden for Napoliområdet. Den tyske arkæolog Angelika Dierichs har opgjort antallet af kendte tintinnabula til 27, hvortil nu kan lægges stykket i Antiksamlingen. Af disse kan de 25 med større eller mindre sikkerhed føres tilbage til enten Pompeji eller Herculaneum, et er fundet ved Orange i Frankrig, nu i Musée de Mariemont, og et som nævnt i Mosel ved Trier.

Fig. 3. Tintinnabulum. George Ortiz' samling, Schweiz.

Tintinnabulum. The George Ortiz Collection, Switzerland.

De to fund uden for Italien udelukker dog ikke, at stykkerne kan være lavet i værksteder i Vesuvbyerne og herfra være blevet bragt ud i den romerske provins. Alle tintinnabula er unika – et faktum som har fort til overvejelser om, hvorvidt det enkelte stykke er lavet på bestilling efter specielle anvisninger. En teori, som har meget for sig, når man tager i betragtning, hvor stor variation og fantasifuldhed der er lagt for dagen, men også en teori, som er vanskelig at bevise. Om den nyerhvervede klokke ved vi som nævnt kun, at den skulle være bragt til Danmark fra Italien i begyndelsen af 1800-tallet, den danske guldalder, en periode, hvor mange danske – kunstnere, videnskabsmænd og adelige – rejste til Italien. Når dertil lægges, at så godt som alle disse klokker kommer fra Vesuvbyerne, taler meget for at lade oplysningen stå til troende og antage, at

Fig. 4. Tintinnabulum. Det arkæologiske Museum, Napoli.

Tintinnabulum. Archaeological Museum, Naples.

også denne klokke stammer fra Napoliområdet.

Fortolkninger af klokkerne har fokuseret meget på det erotiske element, og det er ofte foreslået, at en sådan klokke især blev hængt op uden for et bordel, lupanar. Men da man kun kender det præcise fundsted for ganske få stykker, og ingen af disse kan forbindes med bordeller, er der intet sikkert bevis for denne antagelse. Klokkefigurerne skal heller ikke aflæses som primært erotiske figurer med erotiske implikationer. Det er i langt højere grad fallossens iboende ondtafværgende kraft, der er af betydning. Når klokkerne blev hængt op i privathuse i døråbninger eller peristylhaver, blev de bragt i bevægelse, når man trådte ind i huset eller bevægede sig rundt i haven. Både fallos og klokkeklang ydede husets beboere og gæster beskyttelse og afværgede ulykker.

Frugtbarhed, potens, overflod og velvære var alle sammen begreber, der var knyttet til de mandlige genitalier, til fallossen. I den græske mytologi er det guderne Pan og Priapos, der symboliserer disse begreber. De er begge naturguder med naturens regenererende kræfter, men også med aggressive og truende elementer i sig. Ud af alle disse egenskaber vokser rollen som ondtafværgende, som lykkebringer, som beskytter. Pan fremstilles ofte ityfallisk, det vil sige med erigeret penis, og Priapos er altid ityfallisk. Fallosfiguren kan således fores tilbage til disse guder og har som selvstændig figur de samme egenskaber. Den værner sine omgivelser eller sin ejer mod ulykker. Den romerske forfatter Varro, som levede i 1. århundrede e.Kr., skriver, hvordan fallosamuletter kan forhindre, at små drengeborn rammes af ulykker (de Lingua Latina, VII,97). Drengeborn fik derfor små fallosamuletter om halsen og guldringe med fallosemblemer på fingrene, fig. 5. En anden romersk fortatter, Plinius den Ældre fra 1. århundrede e.Kr., fortæller, hvordan en feltherre, som fejrede triumf, kunne bære en fallosamulet, og at en fallos kunne være fastgjort under stridsvognen, ja selv heste kunne beskyttes af fallosamuletter fæstnet på seletøjet. I Pompeji ind-

går fallossen i mange sammenhænge, mejslet ind i gadernes stenbelægning, indsat som relieffer i husmure eller malet på væggene. Et lille vægmaleri viser guden Merkur, de rejsendes, de handlendes og tyveknægtenes gud, med heroldstav, pengepose, bevingede støvler og en enorm fallos, fig. 6. Billedet af Merkur leder naturligt tanken hen på en anden gud i den græske mytologi, nemlig Merkurs græske pendant, guden Hermes, og dennes funktion som beskytter af huset og hjemmet. Hermes blev i Grækenland ofte gengivet som en pille kronet af gudens hoved og forsynet med en erigeret penis. Sådanne hermer stod i 6. og 5. årh. f.Kr. uden for husene i Athen som beskyttere af hjemmet og langs vejene i Attika som beskyttere af de rejsende, ligesom de var opstillet som kultbilleder i hellige lunde i landskabet omkring Athen. I den græske verden indgår fallossen i mange sammenhænge og med både religiøse, ondtafværgende, beskyttende og erotiske konnotationer, men at forfølge disse her vil føre os på afveje.

Fig. 5. Fallos-amuletter I Nationalmuseets Antiksamling. Foto: John Lee.

Phallos amulets in the National Museum, Collection of Classical and Near Eastern Antiquities.

De mange malerier med erotiske scener fra husene i Pompeji, de mange erotiske figurer, statuegrupper af marmor og mindre figurer af terrakotta, sølvkar og keramik dekoreret med erotiske motiver blev i 1800-tallet opfattet som obskøne og gemt væk i et hemmeligt kabinet i museet i Napoli, Cabinetto segréto. Kabinettet kunne kun besøges med særlig tilladelse – i en periode var indgangen endda muret til. Men det hemmelige kabinet havde en dragende virkning på museets gæster og også på de danske rejsende. Da H.C. Andersen besøgte Napoli, lod han sig også friste og beskrev sit besøg således: "For at se Camera obscoena maatte vi gaa til Directeuren for Museet, der selv opbevarede Nøglerne til dette ene Værelse, hvor man saa de meeste gribende Tegn paa Grækernes Udsvævelsee. Flere liderlige Billeder paa Kalk, forskjellige Situationer og Manerer i Udovelse af deres Lyster. En deilig Marmor Statue af en geil Faun, der lærer et ungt Menneske at spille paa Rørfløjte," fig. 7. I år 2000 blev kabinettet omsider genåbnet, og publikum fik mulighed for at se og forundres over de 250 "obskøne" genstande, som kabinettet gemte. Mange studier har i de

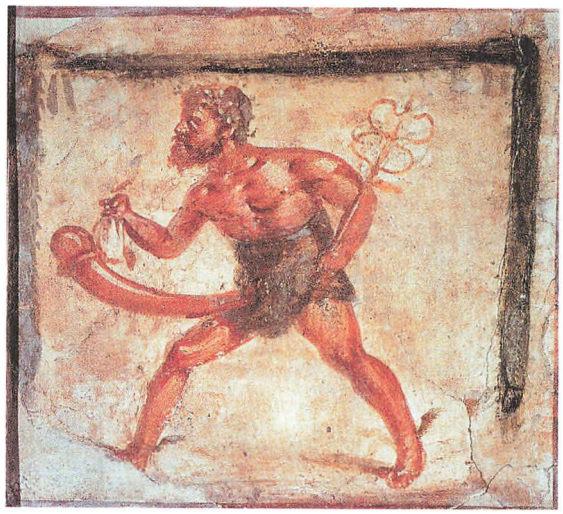

Fig. 6. Merkur. Vægmaleri fra Pompeji. Det arkæologiske Museum, Napoli.

Mercury. Mural from Pompeii. Archaeological Museum, Naples.

senere år beskæftiget sig med den erotiske kunst fra Pompeji. Der er fokuseret stærkt på det erotiske element i husenes udsmykning og på de erotiske motiver på forskellige genstande. Imidlertid må man adskille de mange fallosafbildninger fra de erotiske fremstillinger. En fallos – som figur, relief eller malet billede – er ikke erotisk-seksuel i sig selv, men får via den erotisk-seksuelle kraft den ovenfor omtalte værdi som beskytter og lykkebringer. De mange fallosfremstillinger kan således ikke tages til indtægt for, at man levede et liv i konstant seksuel ekstase i oldtiden. I tidens løb har det været en fremherskende opfattelse, at prostitution var en almindelig foreteelse, og at der i Pompeji var et bordel på hvert gadehjørne – et erotisk maleri i et hus førte automatisk til, at huset blev opfattet som bordel. Pompeji havde antagelig ca. 10.000 indbyggere og – ifølge nogle forskere – 35 bordeller, det vil sige et for hver 286 indbyggere! Nyere forskning i beboelseskomplekserne i byen er imidlertid nået frem til, at tallet er langt mindre, nemlig ét større kompleks og ni, som blot bestod af et rum. Det vides ikke, hvor maleriet af Merkur med den store fallos har siddet, men det behøver ikke nødvendigvis at have været ved indgangen til et bordel. Det kan i lighed med et tintinnabulum have været anbragt i et ganske almindeligt hus ved en døråbning eller i en korridor for at yde de indtrædende beskyttelse.

På samme måde har man misfortolket et motiv på gulvmosaikker, som man finder i badeanlæg: en mosaik som gengiver en eller flere mænd nøgne eller iført et kort lændeklæde, fig. 8. De er gengivet enten med en abnormt stor penis eller med erigeret penis. Mændene er sorte med tæt krøllet hår, utvivlsomt afrikanske slaver. Billedernes fokusering på deres genitalier er hverken et udtryk for slavernes lave status eller for, at der venter erotiske oplevelser i badet – derimod en måde at beskytte badets gæster på. Dette specielle mosaikmotiv findes ikke blot i privathuse i Pompeji, det har vid udbredelse både geografisk og tidsmæssigt og findes i badeanlæg i andre byer både i Italien og i Nordafrika op i 3. århundrede e.Kr. I et af de største huse i Pompeji, Menanders hus – opkaldt efter en mosaik som viser den græske digter Menander – ligger en sådan mosaik i indgangen til badets varme rum, caldarium. Antikke tekster og indskrifter i mosaikker i badeanlæg antyder, at det ikke var ufarligt at bade. Dels var romerne overbevist om, at badene var befolket af dæmoner, dels var der de naturlige farer, der lurede: de oplagte uheld, man kunne komme ud for – man kunne falde, drukne, brænde sig eller blive kvalt i de ophedede rum – og så var der misundelsen, invidia. Misundelsen over for den, der var smukkere, mere hel-

Fig. 7. Pan, med menneskekrop, bukkeben og bukkehorn, lærer hyrdedrengen Dafnis at spille på fløjte. Det arkæologiske Museum, Napoli.

Pan, with human body, goat's legs and horns, teaching the shepherd-boy Daphnis to play the pipes.

dig i livet, rigere. Det var nødvendigt at beskytte sig mod misundelse, mod det onde øje. Romerne var overbevist om, at en misundelig person kunne forvolde både sygdom og død ved at kaste sine øjne på den, han var misundelig på. Og da man i badet er nøgen og sårbar, har man her brug for særlig beskyttelse. Den bedste beskyttelse mod det onde øje var latter, og obskøne billeder fremkalder ofte latter. I romernes øjne var dværge, pukkelryggede og sorte afrikanere morsomme figurer. Da fallossen havde ondtafværgende egenskaber, ville en sort afrikaner med en stor fallos/penis derfor yde dobbelt beskyttelse mod det onde øje – og alle de andre farer – der lurede under et besøg i badet.

Mosaik og maleri, relief og figur – fallossen forekom i utallige variationer, og et tintinnabulum er således blot ét eksempel på dens rolle i den romerske verden. En verden, hvor fallos-billederne ikke virkede anstødelige, men tværtimod havde en positiv betydning. Gæsterne til middag i Menanders hus ville med tilfredshed konstatere, at værten betænksomt havde sørget for at hænge det ondtafværgende tintinnabulum op, og som aftenen skred frem, ville lyden fra de små klokker blande sig med snakken og værne om vært og gæster.

Tak til Marie West og René Larsen, Konservatorskolen, for undersøgelse af og oplysninger om æsken.

SUMMARY

Phallic Wellwishers

A Roman Tintinnabulum in the National Museum

On entering a garden in a house in Pompeii in the first century AD one might have noticed the soft ringing of little bells from the trees. Further inspection would reveal that the sound was coming from a strange kind of bronze figure adorned with bells hanging from long chains – a tintinnabulum – from the Latin word *tintinnio* 'to ring'. A tintinnabulum is usually in the form of a phallus, often with wings and animal feet, or it may be part of a human or animal

Fig. 8. Mosaik fra Menanders hus. Afrikansk slave med bronzekar i hænderne. Foran figuren ses fire skrabere og en oliebeholder hængende i en snor. 1. årh. e.Kr., Pompeji.

Mosaic from Menander's house. Ethiopian slave carrying bronze vessel. In front of the figure, four scrapers and an oil vessel hanging from a cord. 1st century AD, Pompeii.

figure. In 1999 the National Museum acquired such a tintinnabulum thanks to a generous donation from the Hermod Lannung Museum Foundation.

According to information from its last owner, Mr Bjørn Wandall, the tintinnabulum was acquired in Italy in the nineteenth century by a Dane and brought to Denmark in a little black box. An examination of the box proved that it did indeed come from the first half of the nineteenth century. This information together with the fact that of all 27 known tintinnabula, only two have been found outside Italy, makes it reasonable to believe that this tintinnabulum was in fact brought from Italy in the nineteenth century. The phallic bell figure takes the shape of a mythical animal with a phallic body, with wings, animal paws and a long tail raised above the back. Riding on the phallus is a man wearing a kind of soldier's or gladiator's garb and a pointed cap. To each wing a bell is attached – not as originally with a chain, but with a sturdy clamp.

A most spectacular tintinnabulum now in the George Ortiz Collection in Geneva comes from Herculaneum. It consists of a dwarfish man with a large phallus ending in a ram's head. From the man's back a second phallus protrudes. Seven bells are attached to the figure. No two tintinnabula are alike, a fact which has led to speculations as to whether they were made to order – not an uninteresting thought, all things considered, but rather hard to prove. The phallic element of the bell figures has attracted most attention, and there has long been a notion that these figures were put up as signs for brothels. However, only a few exact find spots are known, and none of these relates to buildings used as brothels. Nor should one focus too much on the erotic implications; one should think more of the power of the phallus as an averter of evil. Everyone needed protection, and it is more likely that the tintinnabula belonged to ordinary households and were put up at the entrances or in the gardens. The Roman historian Varro, writing in the first century AD, mentions that little boys should wear phallic amulets and rings for protection, and Pliny the Elder, in the first century AD, explains how a *triumphator* might wear a phallic amulet and have a phallus attached to his triumphal chariot.

The inhabitants of Pompeii used the phallus in many forms to avert evil: carved in the stones of the street, put up as reliefs on walls along the street, or on murals inside the houses. The Greeks before them had also used the phallus as a protector. Outside the houses of Athens stood herms, pillars crowned with the head of the god Hermes and adorned with a phallus. Phallic representations

are also seen in a special type of mosaic placed at the entrance to baths: black men with long or erect penises. Like the other phallic representations, these do not have erotic implications but are protective, apotropaic ('evil-averting') images. The Romans believed that the baths were inhabited by demons, and that one could meet with all kinds of bad luck when entering a bath: one could fall, burn oneself or choke in the heated rooms – or one could succumb to envy, *invidia*. An envious person could bring about illness and even death just by looking at you – by putting the evil eye on one. While naked in the bath one is vulnerable and needs protection. And what better protection is there than laughter? Dwarves, hunchbacks and black men were considered funny and laughable, so a black man with a large phallus would offer double protection – just what was needed in the bath.

A tintinnabulum was one of many representations of the phallus used by the Romans because of the protective power it was thought to possess, and the visitor to a Pompeian house would recognize and welcome the sound of the bells when entering.

Jagten på Gurre

Nye arkæologiske undersøgelser af Valdemar Atterdags borg

Af Vivian Etting, Lone Hvass og Charlotte Boje H. Andersen

Lad blot Gud beholde sit Himmerige, hvis jeg kan beholde Gurre, skal Valdemar Atterdag have sagt om sin elskede borg i Nordsjælland. Som straf må han jage hver nat ved slottet, og man skal huske at åbne porte og led for hans vilde jagtselskab. Sagnet kan spores helt tilbage til 1586, hvor præsten Christiern N. Brun gengiver beretningen i sin optegnelsesbog. Her fortælles, hvordan dronningen bar en magisk genstand om sin hals for at binde kongens

Fig. 1. Gurre slotsruin ligger i et naturskønt område, præget af søer og skove. Oprindelig blev borgen anlagt i en sump mellem Gurre Sø og Lille Gurre Sø, men sidstnævnte er nu tørlagt. Foto: Jan Kofod Winther.

The Gurre castle ruin is in beautiful natural surroundings typified by lakes and forests.

Fig. 2. På det store forborgsområde omkring slottet lå bygninger til beboelse, magasiner, stalde, lader m.m. Bygningerne blev opført på kunstigt anlagte holme, der stadig kan anes på luftbilledet. Foto: Jan Kofod Winther.

In the large bailey area around the castle there were residential buildings, stores, stables, barns etc. The buildings were erected on artificial islets that can still be made out on the aerial photograph.

Fig. 3. Ole Jørgen Rawerts akvarel fra 1820 giver et godt indtryk af den overgroede borg inden udgravningerne af ruinen i 1830'erne. Gennem mange år var stedet et yndet udflugtsmål for romantikkens digtere. Foto: Det kgl. Bibliotek.

Ole Jørgen Rawert's water-colour from 1820 gives a good impression of the overgrown castle before the excavations of the ruin in the 1830s.

kærlighed til sig. Da hun dode, ville kongen derfor ikke skille sig af med liget, men førte det med sig rundt i riget. En af kongens mænd åbnede af nysgerrighed kisten og fandt den magiske genstand. Han tog den fra liget, og straks fattede kongen den største sympati for soldaten. Dronningen kunne nu gravlægges, og i stedet adlede kongen den unge mand og havde ham altid hos sig. Det blev efterhånden for meget for den arme karl, der bestemte sig for at skille sig af med amuletten. Ved Gurre trykkede han den dybt ned i dyndet med sit sværd, og siden da har Valdemar Atterdag på mystisk vis været "bundet" til stedet. Sagnet har formentlig sit udspring i Valdemar Atterdags dod på Gurre Slot den 24. oktober 1375, og det er vel ikke utænkeligt, at historien allerede er opstået i middelalderen. Det er bemærkelsesværdigt, at denne ældst kendte version slet ikke omtaler elskerinden Tove, som forst senere blev hentet fra sagnkredsen omkring Valdemar den Store!

Få steder i Danmark har som Gurre tiltrukket sig opmærksomhed gennem tiden, både på grund af den maleriske borgruin fra middelalderen og sagnhistorien, der er knyttet til den. Her har forfattere som J.L. Heiberg, H.C. Andersen, B.S. Ingemann, Christian Winther, Holger Drachmann, I.P. Jacobsen, Halfdan Rasmussen og Frank Jæger fundet inspiration til mange digte, der er sat i musik af komponister som Henrik Rung, C.F.E. Horneman, Niels W. Gade og J.P.E. Hartmann. Også i udlandet vakte disse værker opmærksomhed. Den tyske komponist Arnold Schönberg skrev således omkring 1900 den symfoniske kantate "Gurrelieder" på grundlag af J.P. Jacobsens "Gurre-sange" fra 1869, der var oversat til tysk.

Denne artikel vil imidlertid koncentrere sig om borgen Gurre i dens historiske sammenhæng og redegøre for de nye arkæologiske undersøgelser, som i høj grad har revideret vores opfattelse af stedet.

Borgruinen ligger ud til Gurre So i et naturskont skovområde i Nordøstsjælland, men en omfattende dræning gennem de sidste to hundrede år har i nogen

grad ændret områdets karakter. Oprindelig lå borgen i en sump mellem den store Gurre Sø mod nord og Lille Gurre Sø mod syd. Den sidstnævnte er nu tørlagt, men i det tidlige forår står der stadig vand i engene. Selve navnet Gurre eller *Gorwe*, som kan følges tilbage til 1300-tallet, betyder ifølge navneforskningen et sumpet område. Borgen er i dag stort set fri for nærliggende nyere bebyggelse, og den oprindelige afgrænsning til landsbyen Gurre mod øst er bevaret, formentlig fordi sumpen har udgjort et naturligt skel. Op til dette skel ligger ruinerne af en middelalderkirke, der sandsynligvis er borgens Skt. Jacobskapel. Der er desuden fundet to middelalderlige teglovne ud mod søen et stykke vest for borgen.

Slotsruinen virker umiddelbart som et helstøbt anlæg med et centraltårn, omgivet af en kvadratisk ringmur med fire hjørnetårne. Ser man nærmere på borganlæggets struktur, udstrækning og bygningshistorie, tegner der sig imidlertid et langt mere kompliceret billede. Det ældste borganlæg bestod af et stort tårn på 15 meters længde og 11,5 meters bredde, der blev bygget op til vestsiden af en lille holm. Underetagen af dette tårn er stadig bevaret i omkring 2,60 meters højde med knap 2 meter tykke mure af rå kampesten. Herover har formentlig rejst sig mindst to etager i mursten. Der er stadig rester af tegl på oversiden af kampestensmuren, og under udgravningerne af tårnet blev fundet en del munkesten og tagtegl. Tårnet må karakteriseres som en såkaldt *donjon*, dvs. et fæstningstårn der samtidig rummede borgens fornemste rum og fungerede som bolig for slotsherren. Typen er bedst kendt fra den ældre middelalders borganlæg i Frankrig og England, men kendes også herhjemme op i højmiddelalderen, f.eks. kan nævnes det store tårn Kernen ("Kärnan") i Helsingborg. Øverst har der sandsynligvis været en vægtergang, formentlig i forbindelse med en muret krenelering, hvorfra man kunne forsvare tårnet. Af forsvarsmæssige hensyn var der ingen adgang til tårnet fra underetagen, og der er ingen spor af hverken døre eller vinduer i de svære mure. Det var et grundprincip i de fleste middelaldertårne, at indgangen fandtes i andet stokværk, hvortil der var adgang fra en vindebro.

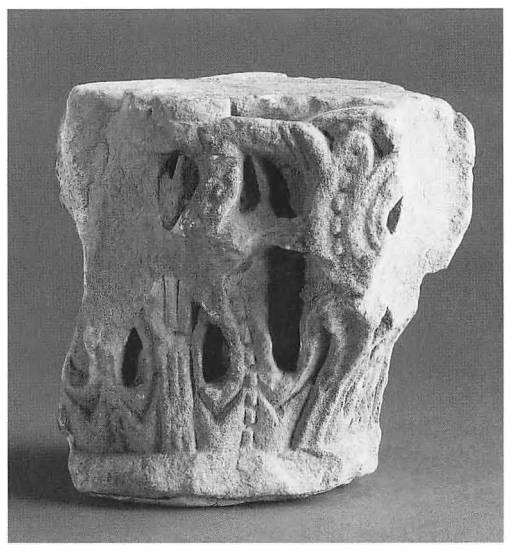

Fig. 4. En fornem kapitæl af sandsten med akantus-udsmykning, som muligvis har hørt til det ældre borganlæg, blev fundet ved udgravningerne i 1835. Kapitælen er fra første del af 1200-tallet; en tilsvarende kendes fra domkirken i Lund. Foto: Jesper Weng.

A fine sandstone capital with acanthus ornamentation which may have belonged to the older castle complex was found during the excavations in 1835. The capital is from the first part of the 1200s; a similar one is known from the cathedral in Lund.

Centraltårnets bevarede underetage har formentlig været anvendt som forrådsrum. Den består af et stort kvadratisk rum mod vest samt et smalt rum mod øst, der senere er blevet delt med en skillevæg. I det store rum findes en brønd, der har forsynet folkene med drikkevand. Det er ikke tilfældigt, at den er placeret her, for sikker adgang til vand var af afgørende betydning for borgens mandskab i tilfælde af en belejring. Desuden ses resterne af en trappeopgang til første etage. På sydsiden af centraltårnet står en

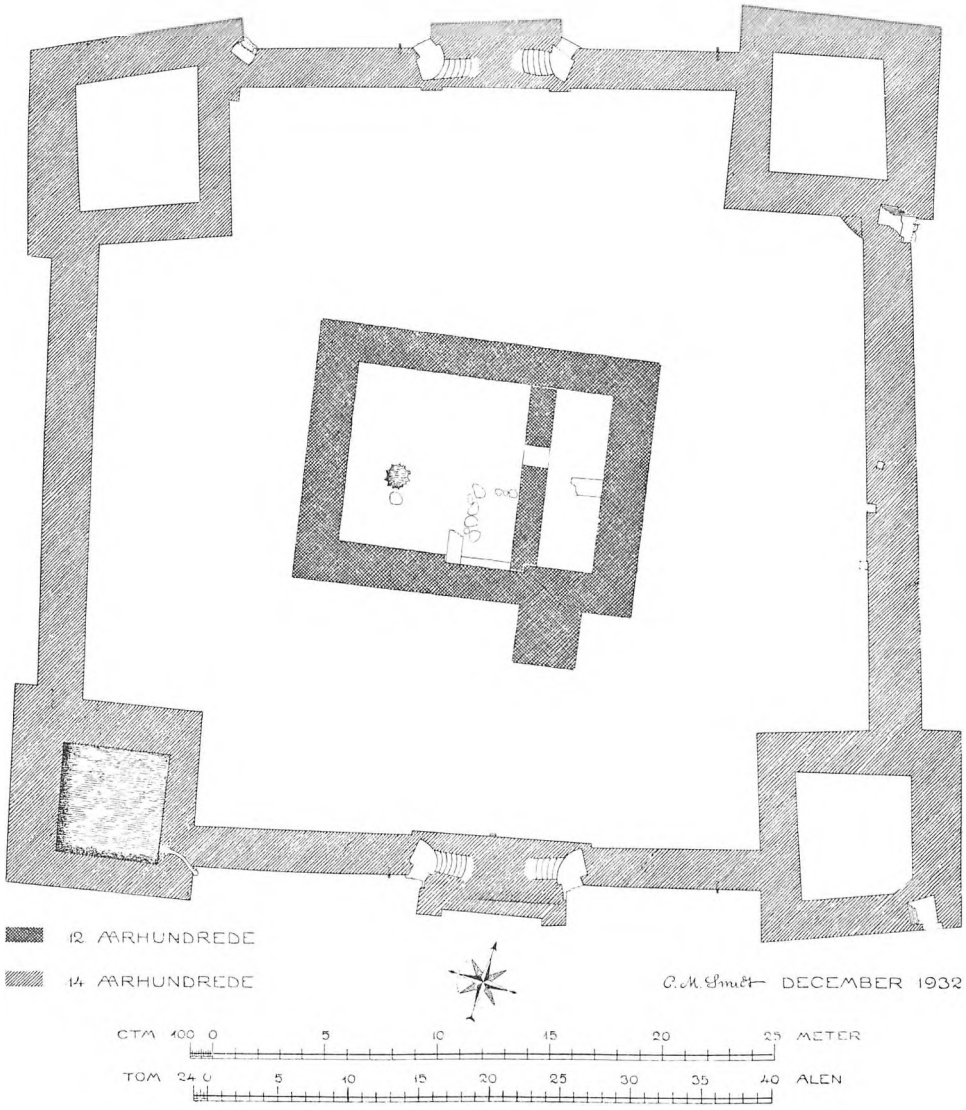

Fig. 5. Plan over hovedborgen, udført af C.M.Smidt 1932.

Plan of the main castle, made in 1932.

svær murpille på 2,80 meters bredde op til tårnmuren med et fremspring på ikke mindre end 2,60 meter. Pillen, der ligeledes er opført i kampesten, har båret en trappe mellem tårnets øvre etager, og undersøgelser viser, at den først er tilbygget senere. De øvre etager har rummet de fine beboelsesrum. Fund af glaserede gulvfliser med udsmykning og fragmenter fra en fint ornamenteret kakkelovn fra højmiddelalderen viser, at de har været fornemt udstyret.

Dateringen af det ældste centraltårn har været genstand for megen diskussion. Museumsinspektør C.M. Smidt, som gennem en årrække i 1930'erne foretog flere arkæologiske undersøgelser, anslog, at det er opført mellem 1160-1225. Der er fundet enkelte romanske bygningsdetaljer, men ingen af de mange fund fra borgområdet er fra denne periode. Derimod er langt størstedelen af fundene fra 1300-1400-tallet, ligesom de bevarede skriftlige kilder. Manglen på ældre fund kan imidlertid skyldes, at man ved frilægningen af borgruinen kun opsamlede de fine og velbevarede genstande, medens mere ydmyge fund som

f.eks. skår af ældre gråbrændt keramik ikke har haft den store interesse. Omvendt kan det dog ikke udelukkes, at borgen kan være yngre end hidtil antaget. Kong Erik Menved (1288-1319) var bygherre på en række af landets andre kongelige borge som Kalo, Lindholmen i Skåne, Stegeborg, Borgvold ved Viborg og Bygholm ved Horsens, og også de nedre stokværk af det store centraltårn "Kärnan" (Kernen) i Helsingborg er for nylig blevet dendrokronologisk dateret til 1316.

Sikkert er det imidlertid, at der i Valdemar Atterdags regeringsperiode skete en stor udbygning af borgområdet i Gurre. Ved påføring af en stor mængde jord, grus og sten blev borgholmen udvidet for at skabe basis for den kvadratiske ringmur med fire hjørnetårne. Det blev nu et anlæg på 42,5 x 37 meter, men påfaldende nok tilstræbtes ingen gennemført symmetri i forhold til det ældre anlæg. Hjørnetårnene måler ca. 9 x 9 meter, og murtykkelsen varierer fra 1,5 meter til lidt over 2 meter. De er bygget ud fra ringmuren, således at der var mulighed for at bestryge "flankerne" i tilfælde af en belejring. Efter alt at dømme har tårnene haft mindst to etager over kælderetagen, og en vægtergang bag toppen af ringmuren har forbundet tårnene indbyrdes. Med undtagelse af det sydvestre hjørnetårn har alle tårnene indbyggede faldkanaler fra "hemmeligheder", dvs. toiletter, der alle er placeret i tårnenes ydre hjørner. Det er lodrette kanaler, hvis nedre del er muret som en stejl skråflade, der formentlig havde udløb i en tønde, som nemt kunne tømmes af natmanden. Derimod har det sydvestre hjørnetårns nedre stokværk rummet en vandcisterne for regnvand på næsten 4,5 meters bredde med en overløbskanal ud gennem murværket.

Adgangen til borggården udefra skete gennem murede trappeopgange, der er indbygget i fremspringende murpartier midt i nordre og søndre ringmur. Trappeopgangene, hvoraf der er to modstillede i hvert murparti, udmunder forneden i doråbninger, der øverst har haft buestik. På et senere tidspunkt har man på sydsiden udbygget murpartiet, formentlig i forbindelse med en regulering af adgangsforholdene til borgen. Fra borggården var der ingen direkte adgang til hverken centraltårnet eller hjørnetårnene, der heller ikke har doråbninger i det nederste stokværk. Dette var naturligvis af hensyn til forsvaret, men man må gå ud fra, at der har været forbindelse til vægtergangen. Der er ikke fundet rester af bygninger i den smalle borggård, som i virkeligheden skal betragtes som en slags indre tør voldgrav mellem centraltårnet og ringmurene. Her er der en klar parallel til Kärnan i Helsingborg, der også oprindelig var omgivet af en kvadratisk ringmur i en afstand af kun 3,5 meter fra tårnet.

De skriftlige kilder kan fortælle meget om Gurre. Første gang borgen nævnes er i en skrivelse fra 1361, hvor Valdemar Atterdag ansøger pave Innocens 6. om at godkende stiftelsen af de kapeller, som kongen havde ladet opføre "på, foran eller nær" sine borge: Vordingborg, Kalundborg, Søborg, *Gurre*, Korsør og København. Da kongen nogle år senere opholdt sig ved pavehoffet i Avignon gennem en periode, fik han paven til at bevilge eftergivelse af kirkebod til besøgende på de nye borgkapeller. I dette brev, dateret 7. marts 1364, nævnes direkte Skt. Jacobs kapel på Gurre, som efter alt at dømme er den kirke, hvis ruiner stadig er synlige i udkanten af landsbyen Gurre ud mod borgområdet. Kongen fik samtidig en lang række relikvier til sine borgkapeller: smådele af

Jomfru Marias hår og klæder, af Det hellige Kors, samt af diverse helgener og martyrer. Venerationen for sådanne genstande var af central betydning for den katolske religionsudøvelse herhjemme indtil reformationen, og relikviekulten havde snæver sammenhæng med valfart og pilgrimsfærd.

Gurre blev nu en kongelig lensborg, hvor kongen udpegede skiftende lensmænd til at varetage forvaltningen af krongodset. Danmark var i middelalderen opdelt i såkaldte len, der var administrative enheder, som senere afløstes af amterne. En lensmand havde mange vigtige funktioner. Dels skulle han bestyre kronens gods i lenet og sørge for vedligeholdelsen af borgen og de tilhørende økonomibygninger, og dels skulle han indkræve de kongelige skatter, der ofte blev betalt i naturalier. Herudover skulle han bekendtgøre og håndhæve nye love, forordninger og kongelige befalinger, samt organisere forsvar og mobilisering i tilfælde af krig. Endelig havde lensmanden som kongens repræsentant også juridiske funktioner ved herredstinget. Det er vanskeligt at vurdere omfanget af det gods, som hørte under Gurre, men kronen ejede store land- og skovområder i Nordsjælland. En senere taksation anslår, at skovene under Gurre len kunne opfede omkring 500 svin. De går under betegnelsen oldensvin, da egetræernes olden hørte til de fritgående svins foretrukne føde. Fra de skriftlige kilder ved vi, at der hørte flere herreder til slottet. Det drejede sig sandsynligvis om de tre herreder: Strø, Lynge og Jorlunde, hvis retsområder var lagt sammen under betegnelsen Try-herred (dvs. de tre herreder). Holbo Herred hørte derimod til Søborg. Herrederne fungerede som retskredse, der havde snæver sammenhæng med den ældgamle militære organisering.

Den først kendte lensmand på borgen var Jacob Nielsen af adelsslægten Due, der nævnes første gang 1369. Han sad i rigsrådet og var tillige lensmand på Søborg, der lå kun 14 km nordvest for Gurre. Der var også tætte forbindelser til det nærliggende store cistercienserkloster i Esrum, hvor Valdemar Atterdags dronning Helvig valgte at tilbringe sine sidste år. Omkring 1375 overtog rigsråden Oluf Bjørnsen Bjørn embedet som lensmand på Gurre, og det var også ham, der var eksekutor for kongens testamente. Senere udnævnte dronning Margrete sin nære rådgiver, rigsråden Folmer Jacobsen Lunge, til lensmand. Han havde været med til at vælge dronningen til regent og blev senere en nøgleperson ved dannelsen af Kalmarunionen i 1397.

Fra den sidste del af 1300-tallet op til borgens nedlæggelse i 1530'erne optræder Gurre ofte i de bevarede kilder. Borgens storhedstid er tydeligvis under Valdemar Atterdag, dronning Margrete og Erik af Pommern, der ofte opholdt sig på borgen. Her samledes man til forhandlinger med udenlandske gesandter, holdt kongeligt retterting og udstedte diverse dokumenter som skøder, gavebreve og privilegier. Det har også været et godt område til jagt, der absolut hørte til de foretrukne adspredelser i samfundets højeste lag.

I enkelte tilfælde får vi gennem kilderne spændende indblik i historiske begivenheder, som da Valdemar Atterdag i 1375 lå på sit dødsleje på slottet. En række gesandter fra Hansestæderne var blevet indkaldt til møde, men da de nåede frem, måtte de danske rigsråder - heriblandt ærkebispen af Lund og rigets drost Henning Podebusk - meddele, at "de desværre havde en syg herre, der var så syg og kraftesløs, at han ikke kunne holde møder hverken om borge eller om

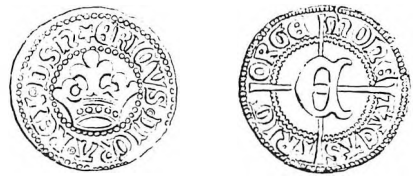

Fig. 6. I 1430'erne udstedte Erik af Pommern nye mønter, der blev slået på Gurre. Det var en såkaldt Gros (9 penning) På forsiden en krone og indskriften "Ericus di gra rex DSN", d.v.s. Erik, af Guds nåde konge af Danmark, Norge og Sverige. På bagsiden indskriften "moneta castri Gorge", d.v.s. mønt fra borgen Gurre.

In the 1430s King Erik 'the Pomeranian' issued new coins which were minted at Gurre. The coin was a so-called Gros (9 Pennings) with the inscription "moneta castri Gorge", i.e. coin from the castle of Gurre, on one side.

land eller om noget jordisk gods". De havde sagt "rent ud til os, at de var bange for, at hvis deres herre døde, da ville det komme til at stå ilde til i riget". Valdemar Atterdag døde den 24. oktober efter at have udpeget rigsråd Oluf Bjørnsen Bjørn til ny lensmand på Gurre. På sit dødsleje pålagde kongen "til bod og frelse for sin sjæl" den ny lensmand at tilbagegive Æbelholt Kloster noget gods i Hammerholt, Børstingerød, Højsager, Tipperup og Toelt, som kongen "med liden ret" havde frataget klostret og lagt til Gurre. Det har sikkert langtfra været det eneste, som den hensynsløse konge havde på samvittigheden, men selve testamentet er ikke bevaret.

Efter kongens død var det hans datter, dronning Margrete, der overtog regeringen, først som formynder for sin søn, siden som selvstændig valgt regent. Hun opholdt sig ofte på Gurre, bl.a. efter det store unionsmøde i Kalmar 1397, hvor en lang række stormænd og gejstlige var forsamlet på Gurre for at afhøre dronningens svigagtige lensmand på Gotland. Han var gået over på fjendens side som anfører for en stor kaperflåde, der plyndrede skibe i Østersøen. Af gode grunde mødte han ikke op, og de fine herrer måtte rejse hjem efter flere dages venten. Efterfølgeren og stedsønnen Erik af Pommern holdt også meget af stedet, og i et brev fra 1439 kritiseres det, at kongen bare "sad på Gurre og havde det bekvemt". Bemærkningen er interessant, for den giver et indtryk af Gurre som et yndet opholdssted af mere privat karakter. En overgang i 1430'erne blev der ligefrem slået mønter på Gurre.

Men det var også i denne periode, at grunden blev lagt til borgens nedgangstid. Med opførelsen af et nyt slot, Krogen (senere Kronborg) ved Helsingør i forbindelse med indførelsen af Øresundstolden blev der lagt en ny strategi for Øresundsområdet. Både Gurres og Søborgs betydning var dalende, og i løbet af 1400-tallet blev Gurre len og de tilliggende herreder lagt ind under Krogen. Slottet blev dog først endeligt opgivet i 1530'erne, hvor en synsforretning beskriver det som stærkt forfaldent. Det overgik til at blive et slags stenbrud, hvor man fra omegnen hentede mursten. Stedet groede til og fremstod til sidst som en kæmpe jordhøj, bevokset med tjørn, hyld og vilde kirsebær.

Med romantikken fulgte en voksende interesse for landets historiske mindesmærker, og den første lille udgravning ved borgruinen fandt sted i 1817 under ledelse af sognepræsten i Tikøb, J.Chr. Fangel. Han fik dog kun frilagt en mindre del af østre og søndre ringmur og skrev en kort indberetning til den nyudnævnte sekretær for Oldsagskommissionen, Christian Jürgensen Thomsen. Heri skriver han, at borgruinen efter hans mening "omtrent danner middelpunktet for samtlige forhenværende bygninger" og anførte, at der var "et meget talende bevis derfor i de betydelige levninger selv, der – på et over den omgivende egn udmærket sted – endnu trodser tidens ødelæggelser, medens ruinerne af de øvrige bygninger ligger aldeles nedsunkne i jorden og efter året 1792 – da man såvidt jeg erindrer endnu opgrov en stor mængde mursten sydvestlig og østlig for slotsbakken, omtrent i et flintskuds afstand derfra – ere næsten udslettede til

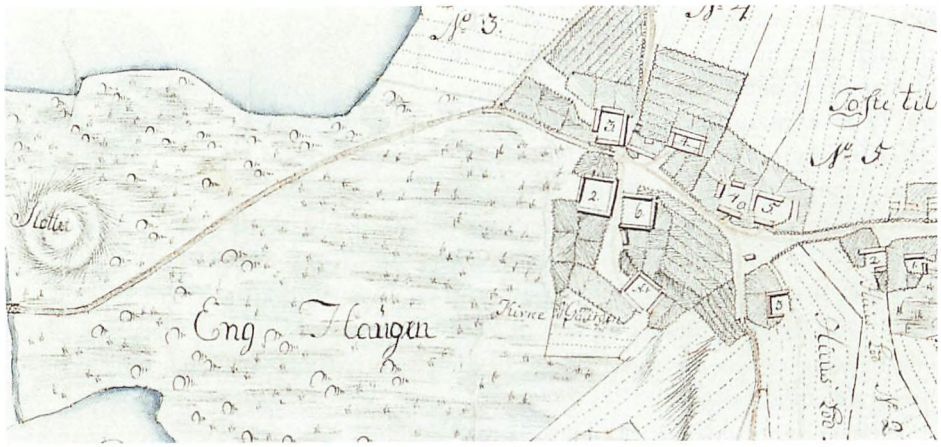

Fig. 7. Matrikelkort over Gurre 1788. Ved udkanten af landsbyen er indtegnet et område kaldet "Kirkegården". Her er siden fremdraget ruinerne af en middelalderkirke, der sandsynligvis er borgens Skt. Jacobs-kapel. Måske er der tale om en tidligere sognekirke, som i Valdemar Atterdags tid blev inddraget under borgen. Foto: Kort- og Matrikelstyrelsen.

Land registry map of Gurre, 1788. On the outskirts of the village an area called "the Churchyard" has been drawn in. The ruins of a medieval church have later emerged here – probably the castle's St. James' Chapel.

sidste spor". Desuden kunne præsten berette, at "mellem slottet og landsbyen stoder man allevegne ved gravning på pæle, murgrus og mure". Oplysningerne stemmer godt overens med en ældre beretning fra 1743, hvor Tikobpræsten Rasmus Garboe også omtaler diverse bygningsrester i området som kirkeruinen, teglovnen, en bygning mod sydvest, en stenlagt vej og pæle fra en træbro over til borgen. Undersogelserne fortsatte i 1830'erne, hvor den daværende ejer, skovrider S.M. Bjornsen, frilagde selve borgruinen. Samtidig fandt han rester af store bygninger nordøst for borgen, som man antog var yngre end slottet og formentlig anvendt til stald og mandskabsrum. Der blev foretaget en opmåling og beskrivelse, men da bygningerne jo blev anset for yngre, har eftertiden ikke ofret dem større opmærksomhed.

På trods af disse undersogelser var det en udbredt opfattelse, at borgområdet kun omfattende selve slotsruinen. Det har medfort, at Gurre generelt er blevet

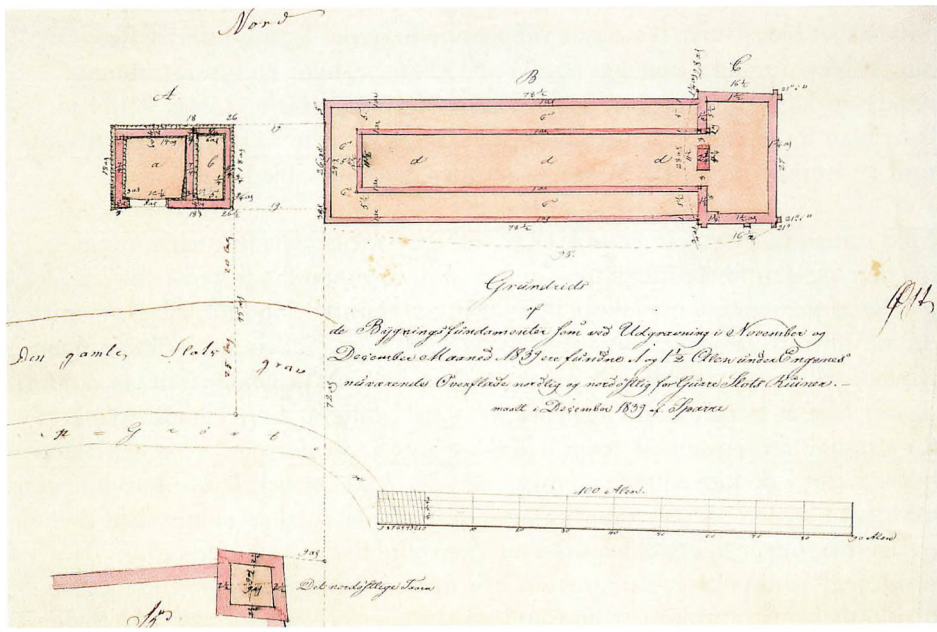

Fig. 8. I forbindelse med skovrider S.M. Bjornsens udgravninger i borgruinen i 1830'erne blev der også fundet bygningsrester nordost for borgen. Man gik ud fra, at der var tale om yngre staldbygninger, men foretog alligevel en temmelig detaljeret opmåling. Foto: Nationalmuseet.

In connection with the forest superintendent S.M. Bjornsen's excavations in the castle ruin in the 1830s, building remains were also found north east of the castle.

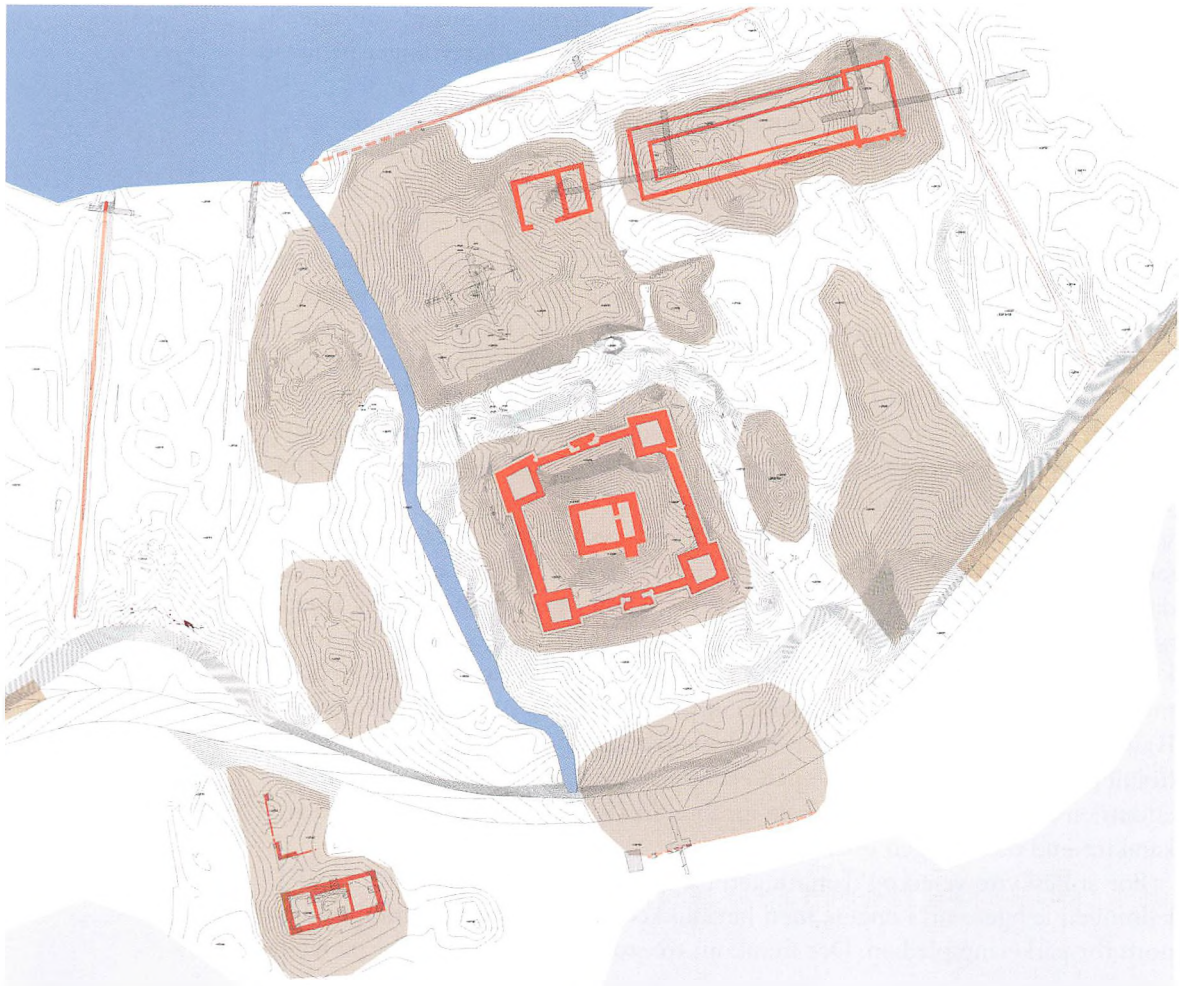

Fig. 9. Denne koteopmåling viser tydeligt højdeforskellene i området omkring borgruinen. Bygningerne på forborgen er placeret på kunstigt skabte holme i den oprindelige sump. Udgravningsfelterne fra 2001 er indtegnet med grå på kortet. Opmåling ved Niels Chr. Clemmensen, Skov- og Naturstyrelsen.

This contour map clearly shows the differences in height among the areas around the castle ruin. The buildings of the bailey are on artificial islets in the original marsh. Excavation fields from 2001 are drawn in grey on the map.

omtalt som et lille jagtslot uden de forvaltningsmæssige, økonomiske og juridiske ansvarsområder, som hørte til en egentlig rigsborg, selv om de bevarede skriftlige kilder vidner om det modsatte. Disse funktioner nødvendiggjorde jo et større antal bygninger som stalde, lader, smedje, magasinbygninger, beboelseshuse for borgens mandskab etc., som normalt var placeret på en såkaldt forborg. Der skulle gå et helt århundrede efter Bjørnsens frilægning af borgruinen, før man på ny rettede opmærksomheden mod området omkring slotsruinen for at påvise eventuelle bygningsrester. I 1921 blev fundamenterne til to større bygninger udgravet sydvest for vejen af museumsinspektør Chr. Axel Jensen fra Nationalmuseet, og i 1930'erne lagde museumsinspektør C.M. Smidt en smal

søgegroft ud fra hver af ringmurens fire sider. Her fremkom meget ødelagte bygningsrester nord for ruinen, men planerne om større udgravninger på forborgen måtte skrinlægges.

Først for nylig er undersøgelserne blevet genoptaget, og nye udgravninger har resulteret i et helt andet billede af borganlæggets omfang og udseende. Det startede i sommeren 2000, hvor der skulle lægges en fjernvarmeledning ned langs vejen mellem Gurre og Tikøb, lige syd for borgruinen. I landsbyen Gurre stødte man på en brolagt vej, der lå omkring 30 cm under den nuværende vej. Nordsjællands Folkemuseum og Helsingør Bymuseum foretog de fornødne udgravninger, medens Nationalmuseet stod for de naturvidenskabelige undersøgelser. Det viste sig, at den brolagte vej kunne følges over en strækning på i alt ca. 200 meter ned mod borgen. Vejen var kantet af store sten af en størrelse på mellem 25 og 40 cm, medens den midterste del af vejen bestod af mindre sten af varierende tykkelse, som lå i et gult 40-60 cm tykt lag sand og ler. Det var ikke muligt at bestemme bredden af vejen med fuld sikkerhed, da fjernvarmeledningen kun krævede nedgravning på nordsiden, men ca. 3 meter er sandsynligt. Ved overgangen til sumpen blev vejen lagt ud over en 1 meter høj dæmning, hvor brolægningen ikke mere var synlig i fjernvarmegroften. Dæmningen, hvor også den moderne vej ligger i dag, kunne følges frem til den store kunstige forhøjning, der ligger sydøst for ruinen, og som støder op til ejendommen syd for vejen. Efter nedlæggelsen af borgen må vejen være ført videre til Ravnebækken i den kunstigt gravede kanal vest for borgen, og derfra til forhøjningen med den nuværende parkeringsplads. Vest for denne stødte man på endnu en dæmning op til den faste jordbund i Gurre Vang, men af en anden karakter end dæmningen øst for borgen.

For at beskytte vejen og dæmningen blev det besluttet at lægge fjernvarmeledningen længere ud i engen, men her dukkede nye interessante fund op lige nord for parkeringspladsen. Der fremkom tre store tilhuggede stolper på næsten 35 x 35 cm, som var banket dybt ned gennem mosens fugtige tørvelag. To af stolperne havde en indbyrdes afstand af 1,5 meter, medens den tredje stod mere end 6 meter længere borte. Der er højst sandsynligt tale om en bro over til borgen, og da stolperne var af egetræ, kunne Nationalmuseet foretage en dendrokronologisk årringsdatering. Her blev det meget præcist fastslået, at træerne var blevet fældet og tilhugget i vinterhalvåret 1365-66, altså

Fig. 10. En af de tre bropiller, der blev fundet nedbanket i sumpen lige nord for P-pladsen. Bemærk læderskoen, som ved et uheld må være røget af foden, da en af de mindre stolper omkring bropillen skulle bankes ned. Foto: Nordsjællands Folkemuseum.

One of the three bridge piers found hammered into the swamp just north of the car park. Note the leather shoe, which must have fallen accidentally off someone's foot.

Fig. 11. En flot brolagt vej, beliggende under den nuværende vej syd for borgen, blev opdaget i foråret 2000 i forbindelse med nedlægning af fjernvarmerør langs vejen. Vejen fører fra landsbyen Gurre ud over en dæmning i sumpen hen mod en kunstig forhøjning sydøst for ruinen. Foto: Nordsjællands Folkemuseum/ Helsingør Bymuseum.

A paved road underneath the present road south of the castle was discovered in the spring of 2000 in connection with the laying of district heating pipes along the road.

netop på den tid, hvor Valdemar Atterdag udbyggede borganlægget. Nedbankningen af stolperne i tørvelaget har været et omfattende arbejde. Spor af denne proces kom også frem ved undersøgelserne, idet der 30-50 cm fra stolperne og rundt om disse var nedbanket knap 10 cm tykke korte pæle. Måske har de skullet markere, hvor stolperne skulle placeres, og har samtidig været en slags arbejdsplatform i det sumpede terræn. Ved en af disse små pæle blev fundet sålen af en lædersko, som må være kommet i klemme og trukket af, da pælen blev rammet ned gennem tørven. Ejermanden har sikkert bandet stygt, men kunne forhåbentlig glæde sig over en uskadt fod!

Omkring 4,5 meter fra de to tætstående stolper blev fundet en række planker på tværs af udgravningsfeltet, udlagt direkte oven på sumptorven. Højst overraskende viste årringsdateringen her, at træerne er blevet fældet ca. 1077. Det er formentlig bygningsplanker, der er blevet genbrugt på et senere tidspunkt, men fundet vidner om, at der har været byggeaktiviteter ved Gurre langt tilbage i tiden. Udgravningerne resulterede i en fredning af den gamle stenlagte vej, der således bliver bevaret for eftertiden.

Undersøgelserne blev genoptaget i sommeren 2001 som en forskningsudgravning, der sigtede på at få et større overblik over bebyggelsen på forborgen. Baggrunden for udgravningen var ønsket om at gennemføre en naturgenopretning i området for om muligt at genskabe borgens oprindelige omgivelser. Projektet blev gennemført og finansieret i et samarbejde mellem Nationalmuseet, Helsingør Bymuseum samt Skov- og Naturstyrelsen. Herudover ydede Kronborg Statsskovdistrikt en stor hjælp gennem hele udgravningsperioden. Det blev besluttet at udlægge nogle søgegrøfter nordøst for borgen for at konstatere, om der var rester af de bygninger, som blev fundet i 1830'erne, men siden affærdiget som nyere staldbygninger. Endvidere skulle man prøve at bestemme den oprindelige vandstand i området gennem borgens funktionsperiode, og i forbindelse hermed så vidt muligt fastlægge udstrækningen af forborgsområdet. Et vigtigt arbejdsgrundlag var den nøjagtige koteopmåling, som Nils C. Clemmensen fra Skov- og Naturstyrelsen udførte, hvor de tidligere udgravningsfelter blev indtegnet og suppleret med de nye søgegrøfter.

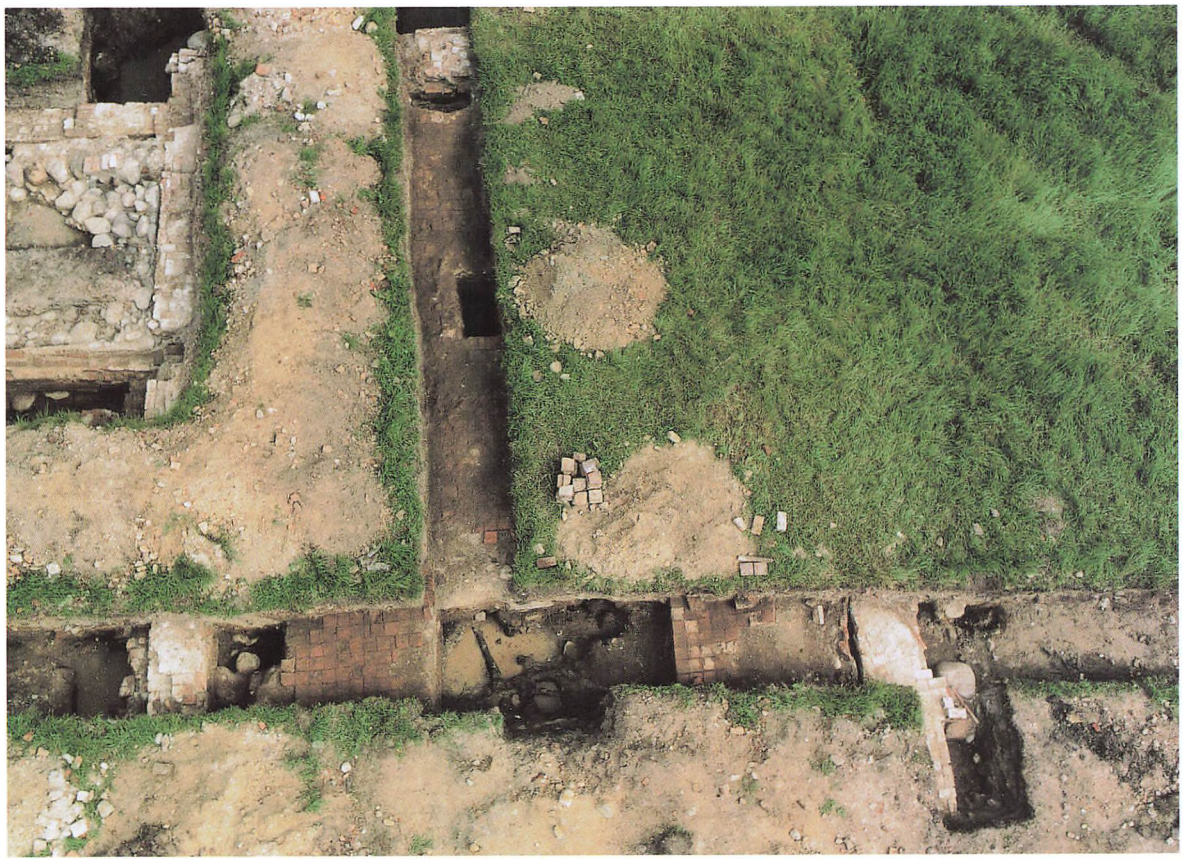

Allerede på udgravningens første dag stod det klart, at der stadig fandtes betydelige bygningsrester, for kun ca. 50 cm under græsset dukkede et velbevaret flisegulv op. Det viste sig, at der var tale om en teglstensbygning på ikke mindre end 17 x 10 meter, hvis solide ydermure uden tvivl har båret flere etager. Murene er således 1,20 meter brede og bevaret i op til 7 skifter i det såkaldte munkeforbandt (muret som to løbere for hver binder), der var det almindelige i middelalderen. De er opført i fuld mur, dvs. som massivt murværk uden en kerne af stenfyld, på et fundament af store kampesten, der igen hviler på tætstående piloteringspæle. Som del af fundamentet under nordmuren lå et stykke kraftigt egetømmer, hvis fældning er blevet dendrokronologisk dateret til 1363, altså næsten samme år som de store bropiller sydvest for borgen. Et tykt lag ler og grus var lagt op til fundamentet og de nederste skifter af ydermurene for at stabilisere bygningen. Ydermurene har været forsynet med kraftige liséner (murpiller) bl.a. ved hjørnerne, som det fremgår af den gamle opmåling fra 1839. De har tjent både som udsmykning og som støtte for bygningskonstruktionen. Ved den østlige ydermur frilagdes under udgravningen en lisén, der sprang ca. 40 cm ud fra murforløbet.

Et fladt bjælkeloft må have adskilt de to nedre etager, for i midten af bygningen blev fundet det nederste af en kraftig kvadratisk tilhugget stolpe på 35 x 35 cm, der må have stottet loftsbjælkerne, f.eks. ved at bære en langsgående drager-

Fig. 12. Oversigtsbilledet af udgravningen 2001 viser dele af den nordøstlige bygning med flisegulv. Bygningens vestside støder op til den lange treskibede højremsbygning. Bemærk fundamenterne til kakkelovnen i hjørnet. Foto: Nationalmuseet/ Helsingør Bymuseum.

An overview picture of the excavation in 2001 shows parts of the northeastern building with a tiled floor. The west side of the building is adjacent to the long three-aisled lintel-built building. Note the foundations for the stove in the corner.

Fig. 13. Nordsiden af hjørnet, hvor højremsbygningen støder op til bygningen med flisegulv. Selv om murværket stadig er velbevaret, må der have været fugtproblemer lige fra begyndelsen.
Foto: Nationalmuseet/Helsingør Bymuseum.

The north side of the corner, where the lintel-built building meets the building with the tiled floor. Although the masonry is still well preserved, there must have been damp problems from the very beginning.

Fig. 14. Nærbillede af fodrems-konstruktionen, hvor lange fortløbende tømmerstykker har understøttet de tagbærende stolper inde i bygningen. Fodremmen har hvilet på en endnu bevaret mur, støttet af fundamentsten og pilotering, men selve tømmeret er borte.
Foto: Nationalmuseet/Helsingør Bymuseum.

Close-up of the lintel construction, where long continuous beams carried the roof-bearing posts inside the building. The sill rested on a still-preserved wall, supported by the foundation stone and piling, while the actual beam has gone.

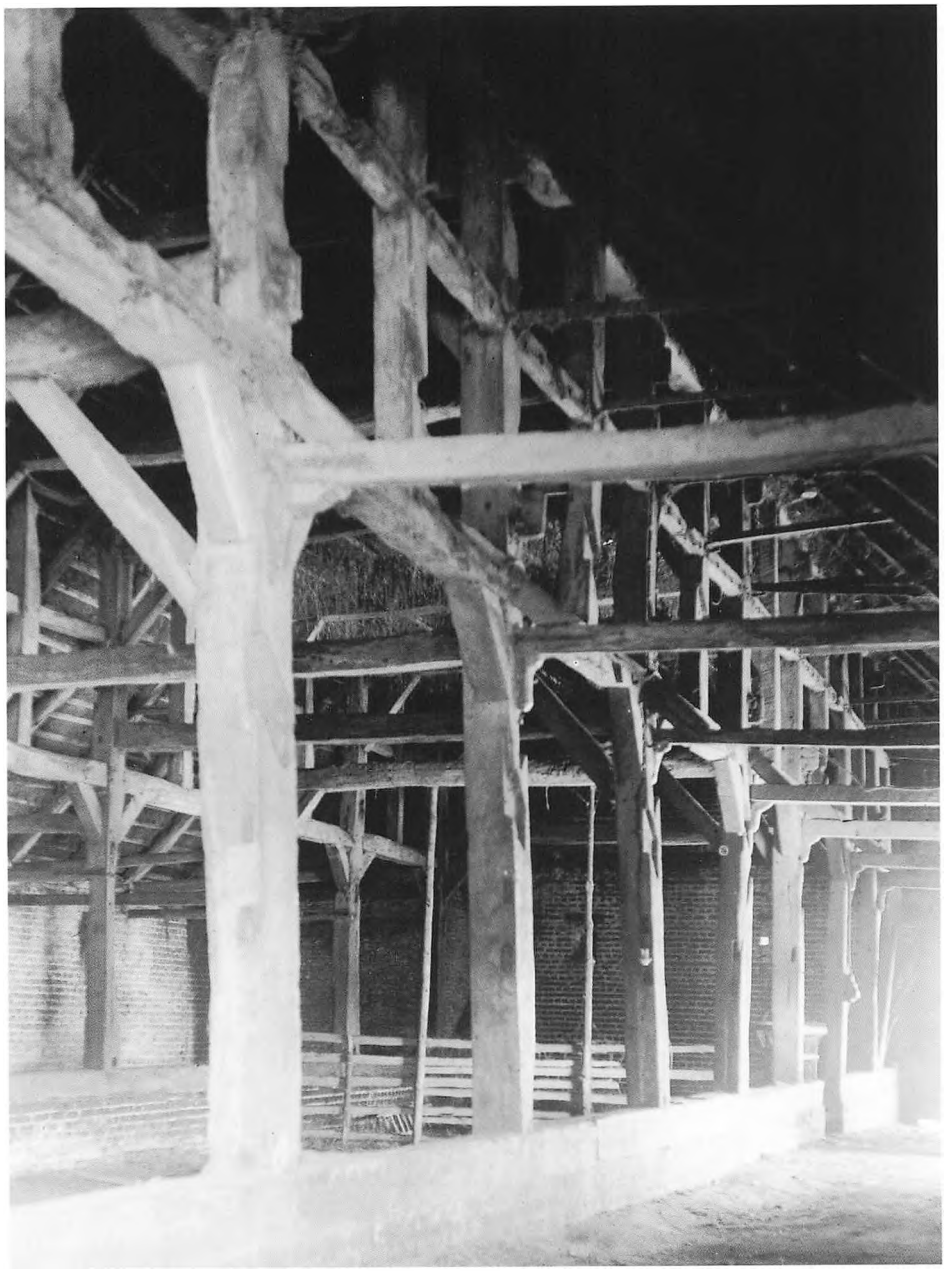

Fig. 15. På herregården Sostrup på Djursland er bevaret en mægtig treskibet ladebygning på 52 meters længde, hvis konstruktion kan minde en del om den lange højremsbygning på Gurre. Laden blev opført omkring 1700 af genanvendt tømmer fra en senmiddelalderlig lade af samme længde. Foto: Hans Henrik Engqvist 1940.

At the manor of Sostrup in Djursland a huge three-aisled barn building has been preserved, 52 metres long. Its construction is rather like that of the long lintel-built building at Gurre. The barn was built around 1700 with recycled timber from a Late Medieval barn of the same length.

bjælke. Stolpen, der var stærkt forkullet, stod på en meget stor flad granitsten på godt 80 x 80 cm, der igen blev understøttet af mindre sten og mægtige piloteringspæle. Disse viste sig at være af bøgetræ, der desværre ikke kan dendrodateres. Husets funktion kan ikke bestemmes med sikkerhed, men der er sandsynligvis tale om en administrationsbygning, der eventuelt også er blevet anvendt som bolig og til magasinering. Underetagens lidt grove gulvfliser på ca. 17 x 17 cm var uglaserede, men fund af flere løse gulvfliser med glasur tyder på, at en af de øvre etager har haft glaseret flisegulv.

Fig. 16. Dynge af ituslåede kakkelpotter fra kakkelovnen i højremsbygningens nordøstre hjørne.
Foto: Nationalmuseet.

Heap of broken pots from the stove in the north east corner of the lintel-built building.

Fig. 17. Den omfattende pilotering under fundamenterne til den lange højremsbygning fremgår tydeligt af dette billede fra bygningens vestende. Der blev fortrinsvis anvendt bøgetræ.
Foto: Nationalmuseet/ Helsingør Bymuseum.

The extensive piling below the foundations for the long lintel-built building is clear from this picture from the west end of the building. The wood used was mainly beech.

Op til vestsiden af denne bygning blev der fundet betydelige rester af endnu en bygning af en helt anden type, som har været ikke mindre end 48 meter lang og ca. 15,5 meter bred. Der er tale om en højremsbygning af udseende nærmest som en mægtig hal, der var delt op i tre langsgående "skibe", hvor det midterste rum var bredest. Adskillelsen har bestået af to rækker bærende stolper, der har stået på en såkaldt fodrem i eller lige under gulvniveau. Denne fodrem, bestående af en meget kraftig bjælke, har hvilet på en endnu bevaret mur, der var ca. 50 cm tyk og 5 skifter høj. Muren var funderet på kampesten, og herunder stod en række piloteringspæle. De tagbærende stolper har båret langsgående bjælker, kaldet en højrem. Ved udgravningen afdækkedes først bygningens nordøstlige hjørne, der stødte op mod den tidligere omtalte bygning med flisegulv. Den nordlige ydermur var her bevaret i fem skifters højde, og murværkets tykkelse var ca. 60 cm. Fundamenterne bestod af kampesten, der hvilede på piloteringspæle. Formodentlig er der ikke tale om en bindingsværksbygning, for der blev ikke fundet spor af lerklining, og bygningens ydermure har således været muret i fuld højde. Bygningens vestligste afslutning, hvor der blev lagt et vinkelret udgravningsfelt, var desværre langt dårligere bevaret. Her lå bygningsresterne kun ca. 20 cm under grønsværen, og der var kun fundamenter tilbage.

Det fremgår klart, at højremsbygningen er blevet opført først, for den oprindelige østgavl er på et tidspunkt blevet indbygget i den nyere skillemur i forbindelse med opførelsen af bygningen med flisegulvet. Men bygningerne har derefter fungeret samtidig, for der har været passage mellem dem gennem to døråbninger. Konstruktionen med to lange "sideskibe" på hver side af et bredere midterrum kan minde meget om de senere agerumslader. Her kaldtes det ene smalle sideskib for age-rummet, hvor man gennem en port i gavlen kunne kore (age) med en vogn på langs gennem bygningen. Herfra kunne man aflæsse vognene og hensætte kornnegene i midterrummet eller det bageste sideskib, kaldet baggulvet. Der er bevaret flere sådanne herregårds -ladebygninger fra

1600-tallet, men den treskibede type kendes kun på Fyn og i Jylland. I England og Frankrig er der imidlertid bevaret meget store tiendelader af denne konstruktion helt tilbage fra 1200-tallet, eksempelvis ved nogle af de store cistercienserklostre. I denne forbindelse bør det bemærkes, at Gurre havde tæt forbindelse til det nærliggende Esrum Kloster, hvor man uden tvivl har kendt sådanne bygningskonstruktioner fra udlandet.

Men det er slet ikke sikkert, at der er tale om en ladebygning. Der blev nemlig fundet dele af et regulært teglstensgulv, og i bygningens nordøstre hjørne har der tydeligvis stået en kakkelovn. Her fremkom et meget kraftigt fundament af store kampesten, og i nedbrydningslaget ovenpå lå et sort jordlag med aske, trækul og brændte lerklumper, der indeholdt hundreder af skår fra cylindriske kakkelpotter med indvendig gulbrun blyglasur. Kakkelpotterne har været indsat med mundingen udad i en muret ovnkappe af ler, og samme type kakler er tidligere fundet syd for hovedborgen. Denne type kakkelovn dateres til 1300-tallet, hvor de forefandtes i finere boliger som borge, klostre og de rigeste borgerhuse. Det tyder klart på, at højremsbygningen eller en del af den har været anvendt som bolig for borgens mandskab, kongens hoffolk eller diverse besøgende. Enkelte steder i Midteuropa har man helt op i 1800-tallet haft kakkelovne af indmurede kakkelpotter, der ofte er indrettet med bænke omkring

Fig. 18. I den vestlige ende af højremsbygningen var kun fundamentstenene tilbage, som lå tæt under grønsværen. Yderst til venstre i billedet ses dele af den nedfaldne østlige ydermur fra en mindre teglstensbygning. Foto: Nationalmuseet/ Helsingør Bymuseum.

At the western end of the lintel-built building only the foundation stones remained, closely packed under the grass. In the far left of the picture one sees parts of the collapsed eastern outer wall of a smallish brick building.

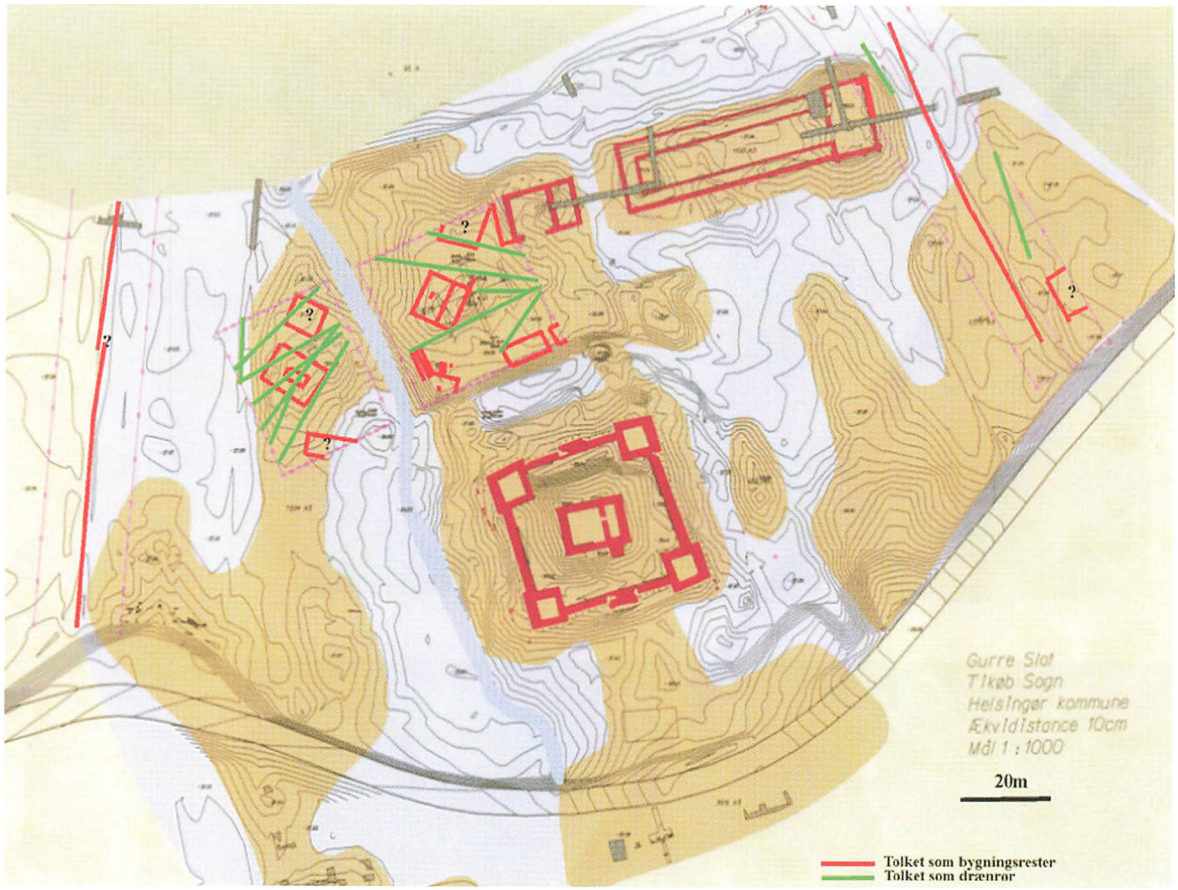

Fig. 19. En magnetometrisk opmåling af udlagte felter på forborgsterrænet antyder, at der skjuler sig mange bygningsrester under grønsværen. Opmålingen er udført af Ulrich Schnell, Nationalmuseet.

A magnetometric survey of squares of the bailey area suggests that many building remains are hidden under the grass.

ovnen, så man havde en god varm siddeplads. Der foreligger dog også den mulighed, at højremsbygningen har været delt i to eller flere afdelinger til henholdsvis beboelse, lade eller stald, således som det kendes fra de nordtyske "Hallehuse". Dette spørgsmål kan følgende udgravninger muligvis kaste lys over. Bygningen er efter alt at dømme opført engang i 1300-tallet, og denne datering støttes af to monter, der blev fundet under udgravningen af kakkelovnen. Monterne er slået under henholdsvis Christoffer II (konge 1319-26 og 1330-32) og den svenske konge Magnus Smek (konge 1316-74).

Omkring 10 meter vest for højremsbygningen fandtes de plyndrede fundamenter af endnu en stor bygning i tegl, som også omtales af skovrider Bjørnsen i 1839. På det tidspunkt var der tilsyneladende bevaret væsentligt mere af murværket. Bygningen, der var delt i to rum, beskrives som ca. 15,5 meter lang og 11 meter bred. Ved udgravningen i 2001 afdækkedes fundamenterne fra de to østlige murforløb, der har udgjort husets østgavl og en indvendig skillemur. Der var intet murværk tilbage på fundamenterne, men til gengæld fandtes bygningens østlige ydermur, som på et tidspunkt var væltet udad, formentlig i forbindelse med eftertidens plyndringer efter teglsten. Den nedstyrtede mur lå vandret eller skråt ned i jorden, og flere af stenene lå stadig samlet i mortel, tydeligvis i munkeforbandt. Bygningen har øjensynligt haft mindst to stokværk. Der blev

Fig. 20. Smukt glaserede og ornamenterede fliser på 11x11 cm har dækket gulvene i centralborgen. Foto: Birgit Als Hansen.

Beautifully glazed and ornamented tiles, 11x11 cm, once covered the floors in the central keep.

Fig. 21. Der er fundet tre guldfingerringe ved Gurre. Den fornemme ring med indsatte ædelsten, bestående af to safirer omkring en hyacint, er formentlig fra omkring 1380. En anden bærer en indskrift med navnene på de hellige tre konger: Casper, Melchior, Balthazar.
Foto: Jesper Weng.

Three gold finger rings were found at Gurre. The prestigious ring with inlaid gems, consisting of two sapphires around a jacinth, is probably from around 1380. A second ring bears an inscription with the names of the Three Magi: Caspar, Melchior and Balthazar.

ikke fundet genstande, som kunne hjælpe med at bestemme husets funktion, men der kan muligvis være tale om en magasinbygning.

Bestemmelsen af forborgsområdets afgrænsning mod nord, øst og vest er afgørende for en forståelse af borganlægget. Der udlagdes derfor en række sondegrofter på terrænet, hvor højdekurverne på koteopmålingen antydede, at der var et skel. Ud til Gurre Sø mod nord blev der afdækket et fundament på ca. 1 meters bredde, bestående af kampesten og en karakteristisk fyld af teglstumper. Der var ikke spor af mørtel eller egentligt murværk, men der er formentlig tale om den nedre del af en stenmur. Op til fundamentet fandtes tætstående funderingspæle i det meget fugtige terræn. Længere mod vest var fundamentgraven i

stedet sikret med en lerpakning uden piloteringspæle. Borganlæggets afgrænsning mod vest lå på den anden side af Ravnebækken, hvor der blev fundet en nord-syd-gående fundamentgrøft, hvori der i bunden lå en række store kampesten med en diameter på omkring 35 cm under et fyldlag af mindre kampesten. Endnu i dag kan man med det blotte øje følge fundamentet i engen i sydlig retning mod forhøjningen med parkeringspladsen. Borgområdets østlige afgrænsning lå i en afstand af ca. 10,5 meter ud for østgavlen af bygningen med flisegulvet. Her blev fundet rester af en fundamentgrøft opfyldt af sten, jord og tegl, der dog ikke havde samme markante karakter som de øvrige påviste fundamenter. Der blev ikke foretaget egentlige undersøgelser syd for den nuværende vej, men neden for den kunstige højning mellem ruinen og naboejendommen mod syd har man ved tidligere gravninger i 1921 og 1935 fundet faskinekonstruktioner af nedrammede pæle, risflet og grene, der formentlig skulle sikre borgområdet ned mod Lille Gurre Sø. Generelt betragtet har digerne nok i højere grad udgjort en markering af forborgen uden egentlige forsvarsfunktioner, og de har i alt fald afgrænset det mange hektar store forborgsområde mod vest, nord og ost.

De geografiske forhold spiller en afgørende rolle i Gurre, og et vigtigt resultat af udgravningen er påvisningen af, at bygningerne på forborgsområdet er blevet opført på kunstigt skabte holme ude i sumpen. Her er der banket kraftige piloteringspæle ned i dyndet, hvorefter der er blevet påført store mængder sand, grus og ler. Det har således været et meget stort anlægsarbejde, der har krævet en regulering af vandstanden i området, muligvis i kombination med et molleanlæg. Ravnebækken vest for borgen, der optræder som en gravet kanal på kort fra 1600-tallet, er måske i virkeligheden en del af disse anlægsarbejder. Sideløbende med udgravningen blev der foretaget naturvidenskabelige analyser, der i høj grad har hjulpet til en forståelse af anlægget. Bent Aaby fra Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser kunne således påvise, at der ikke har eksisteret en vandførende voldgrav omkring selve hovedborgen, således som man hidtil har antaget. Det meget lille indhold af organisk materiale under engtorven vidner om, at der aldrig har stået åbent vand her. Den uregelmæssige lavning omkring slottet skyldes i stedet, at der ikke her er påført grus og sand oven på den oprindelige overflade. Dette ændrer afgørende på det romantiske billede af Gurre, hvor C.M. Smidt malende beskriver, hvordan de besøgende blev færget over voldgraven i små både, der lagde til ved trapperne i ringmuren. Borgen er af forsvarsmæssige grunde blevet anlagt i en sump, og siden udbygget af Valdemar Atterdag med ringmur og et stort forborgsområde på kunstigt skabte holme, men der har som sagt aldrig eksisteret en egentlig voldgrav. Hvorvidt der har hørt et forborgsområde til det ældste borganlæg, har endnu ikke kunnet påvises.

Da borgen blev opgivet i 1530'erne, blev området simpelthen rømmet og fik lov at falde sammen. Det udgjorde herefter en slags stenbrud helt op i 1800-tallet, men der blev aldrig opført nye bygninger på stedet. Derved adskiller borgen sig fra mange andre rigsborge som f.eks. Vordingborg, der fungerede langt op i tiden og blev ombygget flere gange. Den permanente nedlæggelse af borgen i Gurre betyder derimod, at de arkæologiske undersøgelser her vil kunne give et

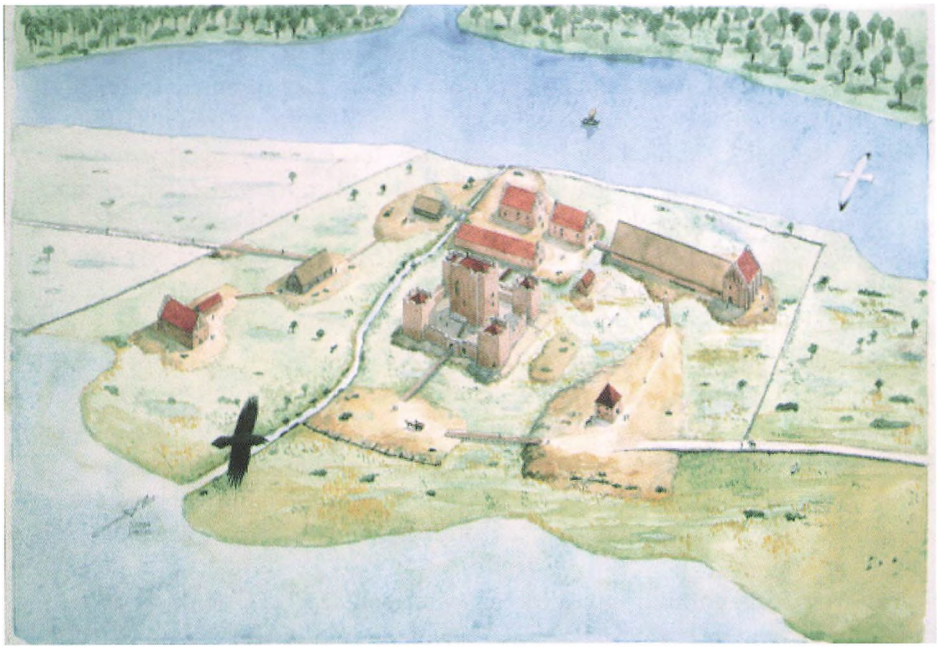

Fig. 22. Forslag til en rekonstruktion af borgen i Gurre i sennmiddelalderen. Udformningen af hovedborgen og de udgravede bygninger på forborgsområdet er baseret på relativt sikre data. De øvrige bygninger er derimod frit genskabt på de kunstigt opførte holme, som koteopmålingen kan påvise. Tegning: Jesper Lassen.

Proposal for a reconstruction of the castle at Gurre in the Late Middle Ages. The forms of the keep and the excavated buildings in the bailey area are based on relatively safe data. The other buildings, however, have been freely recreated on the artificial islets demonstrated by the contour survey.

meget dækkende billede af hele borganlægget, som det så ud i sennmiddelalderen. Det faktum, at alle bygninger ligger på kunstige holme (undtagen selve slotsholmen) i et ellers fladt sumpområde, bevirker, at koteforholdene giver gode antydninger af bygningers placering. Koteopmålingen af terrænet omkring borgruinen er derfor et vigtigt redskab til en forståelse af anlægget, og for at få en fornemmelse af eventuelle andre bygningsrester under grønsværen gennemfortes en såkaldt magnetometrisk opmåling ved Ulrich Schnell fra Nationalmuseets Bevaringsafdeling. Kort fortalt består dette i, at man ved hjælp af et særligt måleinstrument kan registrere anomalier (dvs. afvigelser fra det normale) i den del af jordens magnetfelt, der ligger tæt på jordoverfladen. Disse anomalier er udtryk for en kontrast mellem områdets naturlige jordlag og eventuelle konstruktioner. Herved er det muligt at påvise f.eks. bygningsrester, større stolpehuller, grøfter og grubehuse.

Der blev undersøgt et område nord og nordvest for borgruinen på hver side af Ravnebækken, hvor koteopmålingen viste påfaldende højdeforskelle. Den magnetiske kortlægning kunne her påvise en lang række anomalier, der indikerer tilstedeværelsen af en række bygningslevn. Selv om billedet i nogen grad forstyrres af nedgravede drænrør, er der i de fleste tilfælde overensstemmelse mellem højdekurverne og de påtrufne anomalier, hvilket absolut tyder på, at der er tale om bygningskonstruktioner. Her vil kommende års undersøgelser have et godt udgangspunkt. Der blev desuden udlagt opmålingsfelter ved borgområdets østre og vestre afgrænsning, hvor digekonstruktionerne klart kunne følges over en længere strækning ned mod vejen.

Ved udgravningen i 2001 blev der ud over gulvfliserne og de store mængder af skår fra kakkelpotter fundet en række enkle bæltespænder af jern og bronze, hestesko, diverse jernnagler og mindre metalgenstande, skår af keramik samt 11

monter. Otte af disse er identificeret på Den kongelige Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet som 1300-tals mønter, medens resten ikke kan bestemmes. De fleste er løsfund fra nedbrydningslagene, men to mønter, slået under henholdsvis Christoffer II og den svenske konge Magnus Smek, blev som nævnt fundet under udgravningen af kakkelovnen. Som helhed er der ikke tale om mange fund. Bygningerne har været renholdte, og affaldet er blevet smidt ud på marken eller i et affaldshul, som vi endnu har til gode. En gennemgang med metaldetektor gav heller ikke mange udslag. Det skyldes formentlig, at området aldrig er blevet pløjet, hvilket har resulteret i dannelsen af et tykt isolerende vækstlag. Under de tidligere udgravninger på borgen er der imidlertid gjort mange spændende fund, lige fra guldfingerringe, relikviekors, glas og lysestager til økser, våben, sko, støbeskeer og keramik, som med enkelte undtagelser aldrig er blevet publiceret. Det vil der blive rådet bod på i nærmeste fremtid. Det er planen, at undersøgelserne på Gurre skal fortsætte. Her er der enestående muligheder for at få et samlet overblik over en middelalderlig rigsborg, og udgravningerne på forborgen har med al tydelighed vist, at der stadig skjuler sig mange usædvanligt velbevarede og spændende bygningsrester under grønsværen. Det er vigtigt at få overblik over hele anlæggets udstrækning, således at det kan sikres for fremtiden gennem en udvidelse af den eksisterende fredning af selve ruinen. Jagten på Gurre er ikke slut.

Litteratur

Flemming Beyer: "Gurre Slot – epokegørende nyt om landskab og adgangsforhold til slottet", Nomus. Nordsjællands Folkemuseum 2002 nr.1, s. 12-14.

Vilhelm la Cour: Danske Borganlæg II, 1972, s. 41-51.

Danmarks Ruiner. Gurre borgruin. Bevaringsarbejdet 1986-88. Skov- og Naturstyrelsen 1991.

Hans Henrik Engqvist: "Jyske og fynske herregårdslader", Bygningsarkæologiske Studier 1987, s.7-33.

Rikke Agnete Olsen: Borge i Danmark. 2 udg. 1996.

M.N.C. Kall Rasmussen: "Efterretning om Gurre Slot i Sjælland". Historisk Tidsskrift I ,1840, s. 467-87.

Josef Schepers: Das Bauernhaus in Nordwestdeutschland, (1943) 1978.

C.M. Smidt: "Gurre". Nationalmuseets Arbejdsmark 1933, s. 57-74.

L.S.Vedel-Simonsen: "Historiske Efterretninger om de Sjællandske Borge Hjortholm og Gurre". Annaler for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1838-39, s. 261-341.

SUMMARY

The quest for Gurre

New archaeological investigations of King Valdemar Atterdag's castle

In beautiful forest surroundings at Gurre in North East Sealand lie the ruins of a Royal castle from the Middle Ages. The castle was originally situated in a swamp between two lakes. The latter of these is now dry, but in the early spring there is still water in the meadows. There are substantial remains of the keep area, consisting of a rectangular central tower surrounded by a quadratic ring wall with corner turrets. The oldest part of the complex is undoubtedly the

central keep, which was built, probably around 1200, on the western side of a small islet. In the middle of the 1300s the keep area was expanded by King Valdemar Atterdag, and large buildings were erected in the bailey area. Associated with the castle was a chapel dedicated to St. James, the ruins of which are still visible on the outskirts of the village of Gurre.

The castle has often been described as a hunting lodge, primarily because the large outer bailey area was unknown. However, this picture must be revised after the new investigations. It all began in the summer of 2000, when a district heating cable was to be laid along the road just south of the castle, and a fine cobbled road was discovered under the present road. It could be followed from the village of Gurre on towards the castle, where it had been built on an actual embankment across the swampy area. South west of the castle it was decided that the district heating cable should be located farther out from the north side of the road, and there the excavators came across large bridge piers of *c.* 35 x 35 cm. These could be dendro-dated to 1365, that is the reign of King Valdemar Atterdag.

The following summer a proper research excavation was conducted as a collaborative project by the National Museum, Helsingør City Museum and the Forest and Nature Agency. The investigation had the object of examining possible remains of buildings north east of the castle, establishing the extent of the bailey area, and determining the original water level in the area. Scientific investigations demonstrated that there has never been a true moat around the main castle, as has earlier been claimed. North east of the castle ruin substantial remains of three large buildings were uncovered. The one farthest to the east was a brick building of 17 x 10 m. The 1.20 m thick outside walls show that this was a building of several storeys, and the flagged ground floor was still preserved. Adjacent to the west side of the building was another building of a quite different construction with an area not less than 48 m x 15.5 m. This was a lintel-built building that had been divided into three aisles. The find of a stove from the 1300s in the northeastern corner of the building showed that at any rate parts of the building were used as a dwelling. Of the western building, only the foundations remained. The excavation was able to demonstrate that the buildings were on artificial islets in the swamp, where large piles had been rammed down in the mud, after which it had been filled in with large quantities of sand, gravel and clay. The demarcation of the bailey area could be established to the north, east and west, where the remains of large stone walls were found.

The excavations have resulted in a quite different view of the Royal castle in Gurre, and we must hope that it will be possible to resume investigations in the years ahead.

Et træværksted til Frilandsmuseets Andelsby

Lyshøfts karetmager-, tømrer- og snedkerværksted fra Møn flytter på museum

Af Niels Erik Jensen, Morten Kvist Jensen og Henrik Vensild

Frilandsmuseets Andelsby er under etablering i disse år, på et areal direkte op til det eksisterende museum i Sorgenfri og i umiddelbar tilknytning til den forhenværende Lyngby Landboskole. Andelsbyen er fysisk endnu i sin vorden; arealet er ryddet og byggemodnet, den første bygning er opført, og ved en grusvej er det nye område knyttet sammen med det nuværende museumsområde. Det er et relativt lille areal, hvis fordel er, at det med blot 8-10 bygninger vil kunne give den ønskede fortættede bystruktur.

Den første bygning, der er hjemtaget og genopfort, er brugsforeningen fra Stadager på Falster, som også indeholder bolig for uddeleren og en forsamlingssal. Denne har Lars Friis skrevet om i Nationalmuseets Arbejdsmark 1997. Stadager brugs er under indretning og vil blive åbnet i 2003. Herudover er det bygningsmæssige idégrundlag for byen at skaffe et mejeri, et frysehus, en skole og et missionshus, en bolig med telefoncentral og et transformatortårn, hver med deres master og ledninger langs vejen, samt måske et mindre elværk, og de to mekaniserede værksteder for henholdsvis træ og metal, en arbejderbolig og i udkanten et statshusmandsbrug. Det faglige uddannelsesmiljø repræsenteres bygningsmæssigt ved Lyngby Landboskole, der som før nævnt ligger som nabo til Andelsbyen.

Efter længere tids søgning er det lykkedes at finde et meget velbevaret træværksted, som har været aktivt i tiden 1880-1950, den periode vi kalder andelstiden. Det drejer sig om Lyshofts karetmager-, tømrer- og snedkerværksted i Borre på Møn, som nu vil blive flyttet og genopfort i Frilandsmuseets Andelsby, hvor det vil blive den ene del af en håndværksafdeling med mekaniserede værksteder for træ og metal. Den anden del skal være et smede- og maskinværksted.

Status for Andelsbyen er i foråret 2002, hvor dette skrives, at der stadig er et stykke vej, indtil denne bydannelse står fuldt udbygget. Museet har en ambition om en opbygning inden for en periode på 10-12 år, ikke mindst fordi det i de seneste årtier er begyndt at haste med at finde bygninger, der har den originalitet, der ønskes. Muligheden for at opbygge kopier er til stede, men de originale bygninger har langt flere historier at fortælle end kopier. De har et virkeligt liv

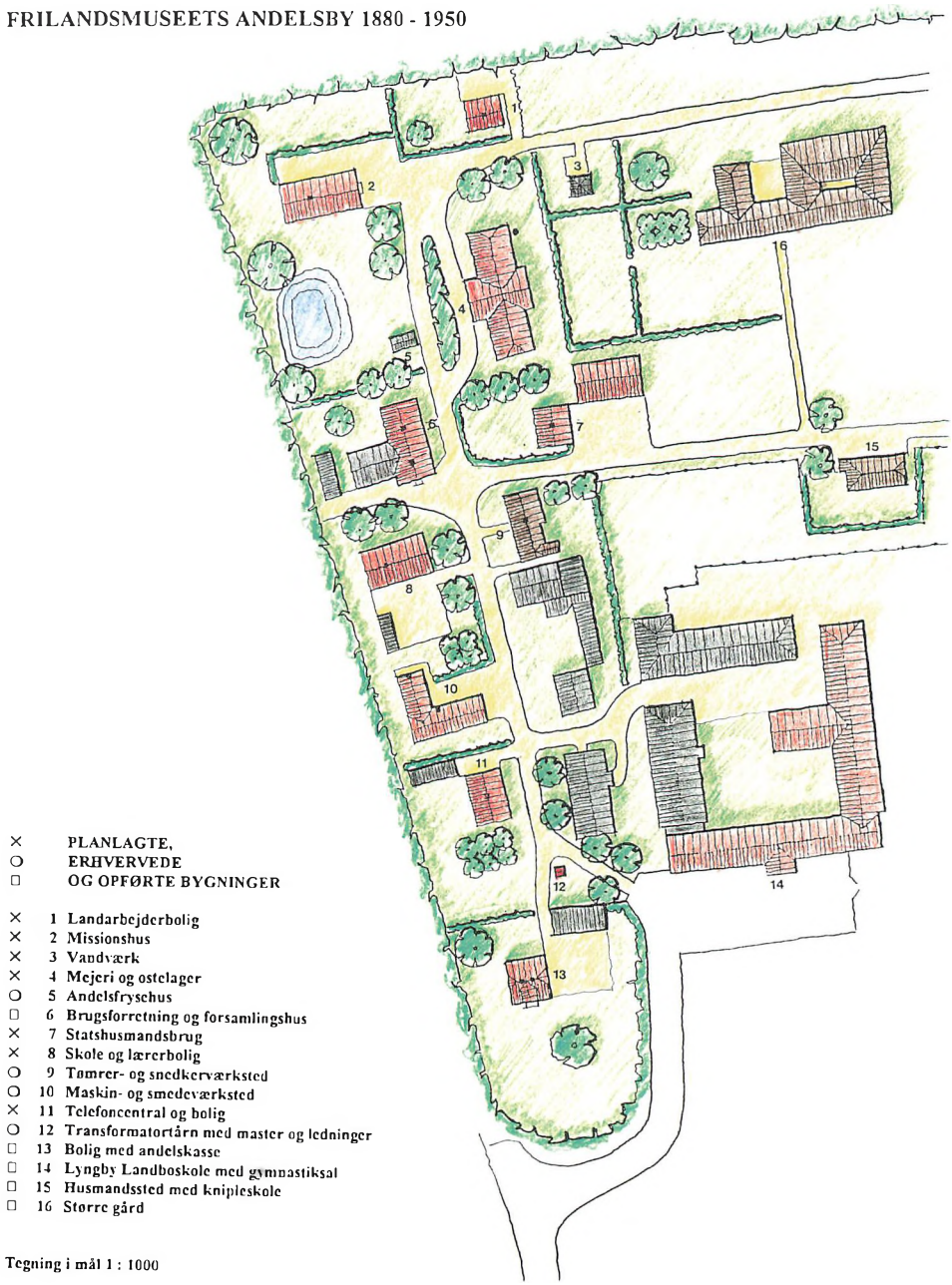

Fig. 1. Skitsemæssig arbejdsplan for Andelsbyen. Tegning: Niels Erik Jensen.

Plan for the Co-op Town.

at berette om, og det har i øvrigt i godt 100 år altid været Frilandsmuseets hævdvundne princip at bevare originaliteten og troværdigheden over for bygningskulturen på landet.

Idéen bag Frilandsmuseets Andelsby går tilbage til 1960'erne, hvor de kooperative kræfter inden for andelsbevægelsen var vigende, og bevægelsens materielle fremtoninger brugs- og funktionsmæssigt var under modernisering eller ned-

Fig. 2. Stadager Brugs fra Falster, opført 1908, er den første bygning, der er flyttet til Andelsbyen. Bygningen åbnes for publikum i 2003. Foto: Henrik Vensild.

Stadager Co-op, built in 1908, now in the Open Air Museum. It will be opened to the public in 2003.

lægning. Frilandsmuseet har derfor foretaget mange besigtigelser af bygninger og en storstilet indsamling af genstande fra en række forskellige miljøer med tilknytning til andelsbevægelsen. Der skulle imidlertid gå godt 30 år, før tiden var moden til også at overflytte den første bygning.

Det kulturhistoriske grundlag for Frilandsmuseets Andelsby er "det nye samfund" (ca. 1880-1950), som udvikledes med industrialiseringen af landets produktion, der indtil da havde været manuel, og ikke mindst ved jernbanenettets sammenbinding af landet. For landbosamfundet blev andelsbevægelsen, som tog sin begyndelse i 1880'erne og først ebbede ud efter 1960'erne, adgangen til industrialiseringen af landbruget og forarbejdningen af dets produkter. Det er andelsbevægelsen og det sociale samfund, som udviklede sig i denne periode, museet gerne vil give billeder af og fortælle om i Andelsbyen.

Stationsbyen og dens bygninger er Andelsbyens fysiske forlæg. Jernbanenettets udbygning til hele landet og deraf følgende muligheder for leverance og afsætning af varer gjorde det naturligt at etablere virksomheder omkring disse nye stationer. Mejeriet, bageriet og foderstofforretningen tog sig af bondens råvarer, ligesom brugsen sørgede for husholdningens dagligvarer og frysehuset for opbevaringen af fødevarer, mens sparekasser og andelskasser blev en slags symboler på overgangen fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi. I missionshusene og forsamlingshusene udfoldede det mere åndelige liv sig. Det blomstrende foreningsliv var en medvirkende årsag til, at samfundet ændrede sig.

Hvor der bygges og udvikles, er håndværkerne nødvendige, og de etablerede

sig i de nye byer som selvstændige næringsdrivende. Vigtige er her smeden og hjulmageren fra landsbyen, som havde fulgt med udviklingen og nu kunne nedsætte sig med mekaniserede værksteder for henholdsvis metal og træ. Den mekaniske trækkraft, der først var dampmaskiner og senere forbrændingsmotorer, var en forudsætning for, at disse værksteder kunne oprettes. Murer og tømrer blev centrale personer for stationsbyens nye bygninger. Med elværket og telefoncentralen dukkede masterne op langs vejene, og installatøren sørgede for de nye installationer i husene. Smeden fik nye arbejdsområder med indlæggelse af vand, sanitære installationer og centralvarmens indtog i boligerne.

Bygningerne, som opførtes i stationsbyen, var stadig håndværksprodukter, men de komponenter, de blev opført af, var i stadig stigende grad fremstillet industrielt. Det var grundmurede bygninger af målfaste maskinsten, serieproducerede vinduer og døre, maskinbrædder og standardbeslag. En arkitektur, som kontrastfyldt stod over for de traditionstunge bindingsværksbygninger, ikke kun i deres form, funktion og materialevalg, men også ved at de egnsprægede forskelle i arkitekturen nu var vigende, selv om lokale mestre ofte søgte at tilstræbe lidt dekorative særpræg på facaderne.

Hvor egnspræget er kendetegnende for den traditionelle arkitektur og her især for bindingsværket, så er det funktionsbestemte kendetegnende for industriens arkitektur. Forskellige produktioner giver forskellig formgivning. Mejeriernes, værkstedernes, butikkernes og forderstofforretningernes arkitektur er styret af deres funktion. Form følger funktion og er nu genkendelig på tværs af landsdelene.

Som nævnt har Frilandsmuseet i lang tid søgt efter et velegnet træværksted til Andelsbyen. Der blev sendt efterlysning ud til over 100 kulturhistoriske museer og bragt efterlysning i flere fagblade. Men kun få forslag kom ind. Museets medarbejdere holdt øjnene åbne, når de alligevel færdedes rundt i landet, og herved blev et lille velbevaret smede- og maskinværksted fundet, men det er en anden historie. Via Nationalmuseets afdeling for Nyere Tid blev vi opmærksomme på et træværksted på Midtsjælland, men så dukkede der pludselig brev og foto op fra en af museets eksterne håndværkere, der havde været på vej til Mons Klint, om et lovende træværksted i Borre på Mon. Anlægget blev besigtiget, og hurtigt blev vi enige om, at her var det rigtige bygningskompleks og værksted. Ansøgning blev skrevet, og ved en stor donation fra Tømmerhandler Johannes Fogs Fond blev det muligt at erhverve bygningerne og værkstedet med henblik på en overflytning til Frilandsmuseet.

I oktober 2001 gik museet i gang med hjemtagningen af tømrer- og snedkerværkstedet i Borre eller rettere Lyshofts Karetmagerværksted i Sønderby i Borre Sogn på Mon. Værkstedet vil indgå som det ene af to elementer i Andelsbyens håndværkerprojekt, der skal vise træ- og metalhåndværket, som det udviklede sig med de mekaniserede værksteder, hvor flere endda blev til små produktionsvirksomheder. Et projekt, hvor bondesamfundets landhåndværkere og stationsbyens maskinhåndværkere er hovedpersonerne, og hvor udviklingen af deres håndværk er de historier, som skal fortælles og demonstreres.

Smedens betydning i landsbyens daglige virke er indiskutabel, hans arbejde

Fig. 3. Lyshofts Karetmagerværksted i Sønderby i Borre på Møn. Foto: L. Poulsen, Vejen St. efter 1910.

The coach-builder's workshop Lyshofts Karetmagerværksted. Photo taken after 1910.

med jernet, skoning af hestene og fremstillingen af beslagene til vogne og til træredskaber var uundværligt for landbruget. De nye redskaber, som efterhånden var helt af jern, blev afgørende for udviklingen af landbruget, og derfor skal et smede- og maskinværksted som nævnt være det andet værksted i Andelsbyen.

Inden for træbearbejdning havde landhåndværkeren flere arbejdsområder som træskomager, pumpemager, møllebygger og ikke mindst hjulmager. Når valget af bygninger foretages efter fagets betydning for lokalsamfundet, er hjul- og karetmagerens værksted lige så entydigt som smedens værksted. Hans produkter, som især var arbejdsvogne, vognhjul og andre landbrugsredskaber i træ, samt reparation af disse, var uundværlige. Derfor bliver det hjul- og karetmageren og smedens fag, vi prøver at følge udviklingen af ind i det industrialiserede samfund.

Lyshofts Karetmagerværksted er udvalgt blandt flere mulige trævirksomheder, fordi Frilandsmuseet har lagt vægt på følgende forhold som væsentlige: Bygningsanlægget er i sin helhed udtryksfuldt og velbevaret i forhold til, hvad der er sædvanligt for en håndværksvirksomhed. Den ældste del udgøres af en bindingsværkslænge fra 1857, indrettet med bolig og traditionelt værksted og omgivet af diverse udhuse til lokum og lidt husdyr. I tidsrummet 1896-1905 udvides virksomheden med et mekaniseret værksted med en bloksav med savbane, to båndsave, rundsav, drejebænk og afretter. I 1921-24 opføres en garage- og lagerbygning. Begge bygninger er grundmurede og med træklædt trempel, papklædte lave tage og med facadeudtryk afstemt efter funktionerne. Der er mange og store jernvinduer for at give lys til arbejdet i værkstedet og tilsvarende mange porte og lemme i garage- og lagerbygningen giver god adgang til opbevaring, udluftning og håndtering af opskåret træ.

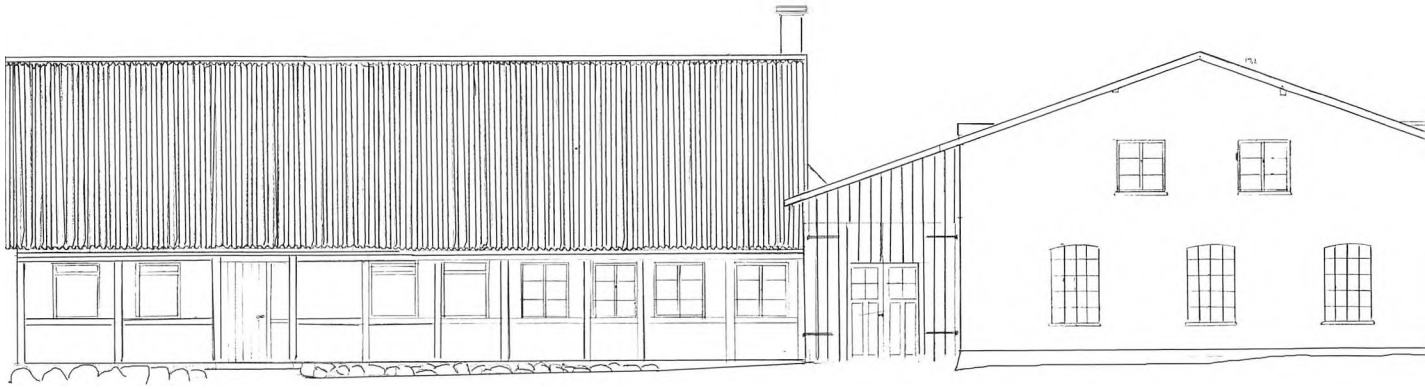

Fig. 4. Anlægget i Borre vist i opstalt og stueplan mod gaden i 1:200. A: Beboelse og værksted, B: Vaskehus, C: Lokum, haveredskaber, hønsehus, snedkermaskiner, brændselsrum, svinghjul til bloksav, D: Maskinhus med bloksav, to båndsave, drejebænk og langhulsfræser samt afretter og plads til en tykkelseshovl, som nu mangler, E: Halvtag til tørring og lagring af planker, F: Garage og lager. Tegning: Morten Kvist Jensen.

Beboelse og værksted (A):
Bindingsværkshus, opført i 1857, med ti fag mod gaden og ni fag mod haven. Bindingsværket repræsenterer en sen type med overlagte, såkaldte kæmmede bjælker. Facadens tavl er udmuret med brændte røde teglsten. Huset hviler på et fundament af flækkede marksten med et afretningsskifte i tegl. Der er ingen fodrem. Gavlen mod øst er overpudset bindingsværk, malet med plastikmaling, og er indenunder i dårlig stand. Havesiden er ommuret, dels som skalmur dels som fuld mur. Taget har tidligere været stråtækt, men har senere fået ekstra spær og bølgeeternitplader. Der er foretaget flere vinduesudskiftninger, senest i 1960'erne, hvor beboelsesdelen fik termovinduer. I værkstedet er bevaret fire af de formentlig oprindelige vinduer. Huset bærer præg af ændringer i form af om- og sammenbygninger.

Vaskehus (B):
En lille og lav, to gange to-fags bygning med heltag og høj skorsten, opført i bindingsværk uden fodrem. Kalkede og pudsede tavl af brændte sten. Huset hviler på lav sokkel af flækkede marksten. Taget er klædt med bølgeeternit, men har oprindelig haft stråtag. Gavltrekanten mod haven er bræddeklædt, en på to, med luge til tagetagen.

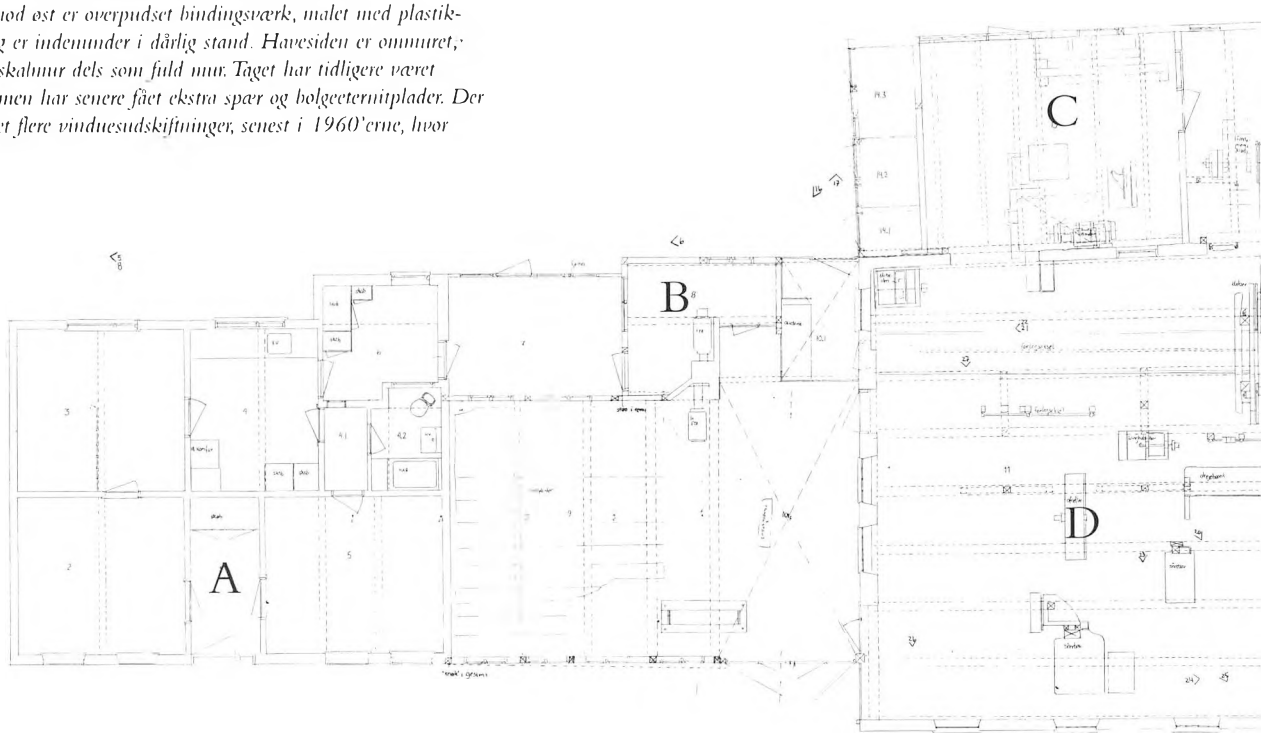

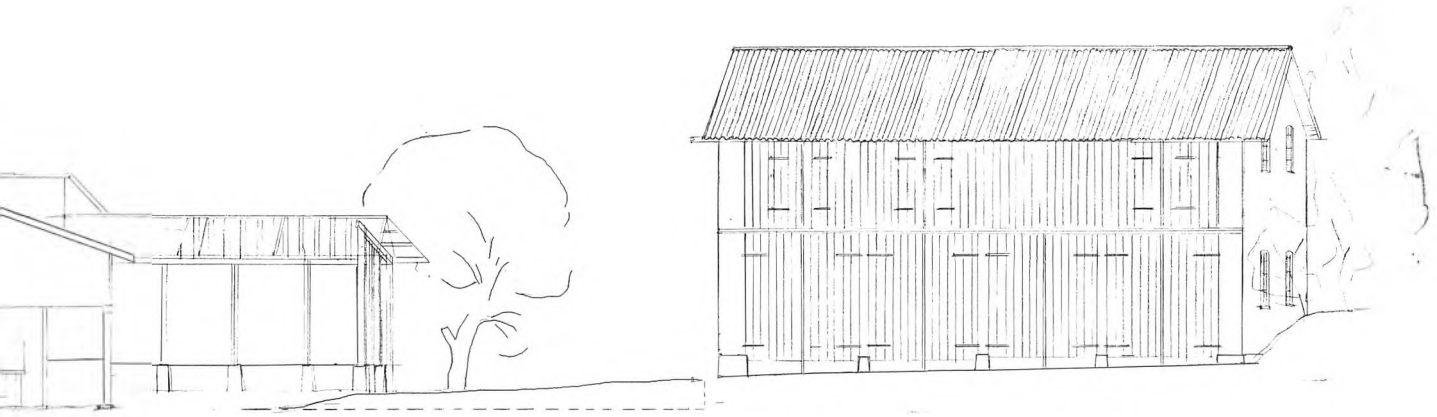

Lokum, redskaber, houseluis m.m. (C):
Bygning i bindingsværk og grundmur på sokkel af teglsten og hele og flækkede marksten. Taget har ensidig hældning og er dækket med bølgeeternit på ældre paptag.

"Maskinhuset" (D):
Opført omkring 1905 og et fuldt muret hus af røde sten på en på stedet støbt og pudset sokkel. Taget er bølgeeternit på oprindeligt paptag og hviler på en trempelkonstruktion beklædt med grønmalede brædder.

Tørreskur (E):
Halvtagsbygning, træstolper på punktfundament af beton, på sydsiden bræddeklædt med en på to, på østsiden delvis bræddeklædt med to luger, den ene op ad muren til bygning C. Vestsiden har oprindelig været bræddeklædt.

Garage og lager (F):
Pudset og hvidkalket fuld mur af cementsten på støbt sokkel. Lavt tag på en trempel, der er beklædt med grønmalede brædder. Ved det nordøstlige hjørne har der været fastgjort en kraftig kranbom til håndtering af kævler og planker.

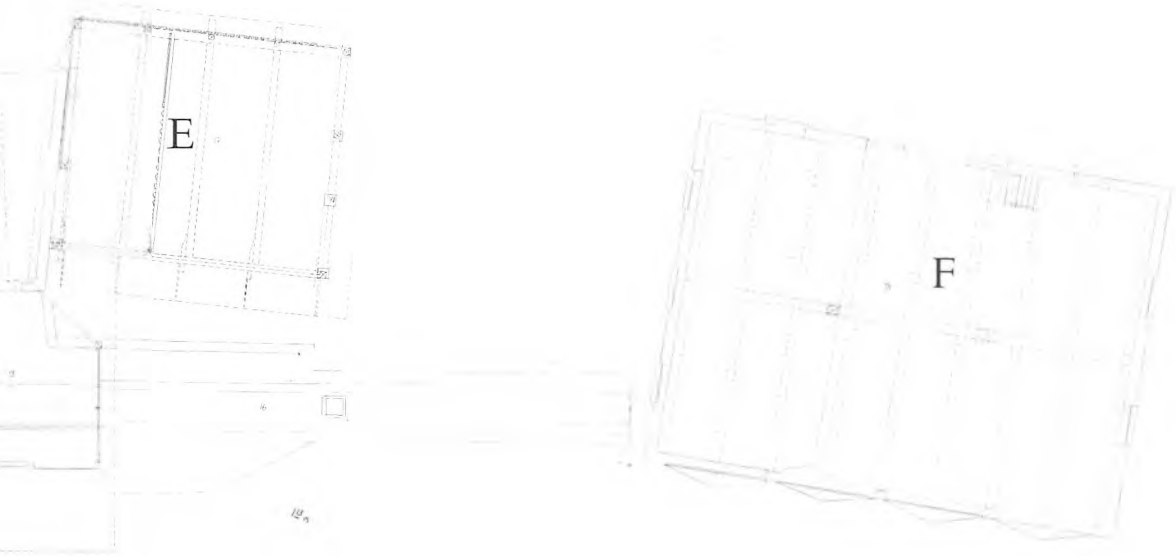

The complex in situ. Elevation and ground plan towards the street, scale 1:200. A: Dwelling and workshop. B: Wash-house. C: Toilet, garden implements, henhouse, joinery machines, fuel room, flywheel for block saw. D: Machine room with block saw, two hand saws, lathe and slot-milling machine as well as planing machine and room for a 'thicknesser' which is now missing. E: Pent roof for drying and storage of planks. F: Garage and stores.

Fig. 5. På det bevarede hammerbånd fra den åbne skorsten i køkkenet står: "18 NN (Niels Nielsen) – IHHD (Johanne Hansdatter) 57", der passer med ejerne, der opførte huset. Senere blev den åbne skorsten delvist tilmuret, da der kom komfur i køkkenet, og den blev herefter brugt til at røge fødevarer i. Skorstenen blev nedrevet i 1962, da der blev indlagt centralvarme. Foto: Roberto Fortuna.

On the preserved hammer brace from the open chimney in the kitchen it says "18 NN [Niels Nielsen] – IHHD [Johanne Hansdatter] 57", which fits with the names of the owners who built the house.

Interiormæssigt er værkstedet velbevaret. Det blev lukket og noglen drejet om i 1981 og har siden fået lov til at samle sommerfuglestov. Både det traditionelle karetmagerværksted og det mekaniserede værksted har i vid udstrækning bevaret håndværktøj, specialværktøj, maskiner og drivkraft. På lofter, i hjørner og i kasser stod reservedele og halvfabrikata til både karetmageren og snedkeren gemt hen.

Personalhistorien, der knytter sig til anlægget, er ligeledes en historie om mange generationer af håndværkere. Lyshofts familiekrønike begynder i 1890 i Borre og går helt frem, til museet overtog anlægget. For Lyshoft ejedes ejendommen af tømrere og snedkere tilbage til 1855. Det er i øvrigt interessant, at værkstedet i sine annonceringer fastholdt betegnelsen hjul- og karetmager helt frem til 1966, hvor værkstedet blev overdraget til tredje generation, Frede Lyshoft, selv om værkstedet funktionsmæssigt hele tiden, og især i de sidste 20-30 år inden lukningen i 1981, har udført anden træproduktion end karetmagerfagets.

Det er således et anlæg med stor fortælleværdi om såvel arkitekturen som håndværksvirksomhedens udvikling og omkring en enkelt slægts historie, hvorunder hele forløbet fra landhåndværker til maskinhåndværker er sket. Vi glæder os over muligheden for at have erhvervet og kunne flytte og genopføre anlægget og ser frem til at fremvise og demonstrere et levende og aktivt værksted i Frilandsmuseets Andelsby.

Den indledende registrering af bygningerne foregår ved fotografering, opmåling og udformning af udfoldnings-tegninger. Alle flader og detaljer registreredes, som de så ud, da museet overtog anlægget. Sideløbende er alle løse genstande, værktøj, møbler m.v. indsamlet, sorteret og pakket i container og transporteret til Frilandsmuseet, hvor de bliver endeligt registreret og konserveret.

Denne indledende registrering og nedpakningen af genstande er på indeværende tidspunkt fuldført. I næste fase renses bygningerne, lag for lag, ned til det tidssnit, der er valgt, og det er blevet til 1930'erne. Denne proces sker i samarbejde med Nationalmuseets konservatorer, der foretager farvearkæologiske undersøgelser. Herefter opmåles det samlede anlæg omhyggeligt og udtegnes på målfast papir i plan, snit og facader. Opmålingen tjener tre hovedformål: For det første danner den grundlaget for bygningernes genopstilling på Frilandsmuseet, dernæst tjener den som grundlag for rekonstruktion af nedbrudte eller manglende bygningsdele og endelig som dokumentation for eftertiden.

Under og efter nedtagningen af bygningerne foretages der arkæologiske

1857

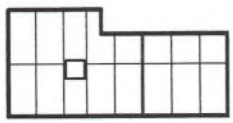

Fig. 6 Planskitse af huset fra 1857. Tegning: Morten Kvist Jensen.

Plan of the building from 1857.

1894

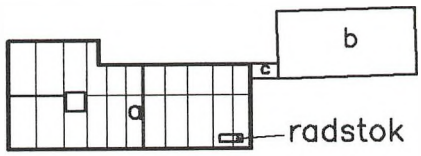

Fig. 7. 1894. Forlængelsen af huset med et fag er sandsynlig, idet radstokken, et unødværligt redskab for en karetmager, er placeret delvist uden for de oprindelige otte fag. Den må have været til stede, umiddelbart efter at Jørgen Lyshøft har etableret virksomheden i 1890. Placeringen af svinehuset B er ikke dokumenteret. Tegning: Morten Kvist Jensen.

1894. An extension of the house by one bay is likely, since the wheelwright's stock is placed partly outside the original eight bays.

1896

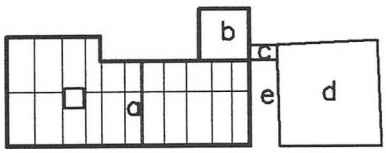

Fig. 8. Beskrivelsen fra brandtaksationen 1896 lyder: "A. Stuehus, Arbejder i Træ, Bindingsværk (Bdv), Strå(tag), B. Svine og Brændehus, Bdv, Strå, C. Lokum, Brædder, Pap(tag), D. Materialehus Bdv, Pap, E. Portrum, Bdv. Pap. Forsikringssum: 2300 kr.". Det lille to-fags hus (B) er muligvis blevet opført af genbrugte materialer fra det gamle svinehus. Tegning: Morten Kvist Jensen.

According to the fire insurance inspection of 1896: "A. House, work in wood, half-timbered, thatched. B. Pigsty and woodshed, half-timbered, thatched. C. Privy, planks, felt. D. Materials shed, half-timbered, felt. E. Gatehouse, half-timbered, felt. Insurance sum: 2300 Kr.".

undersøgelser af grunden for om muligt at kunne følge spor af ældre indretninger og en tidligere bygning på stedet.

Anlægget i Borre er komplekst; der er fem huse med tilbygninger og sammenbygninger. Her følger en kort beskrivelse, del for del.

Vi kan på nuværende tidspunkt ikke opstille en endelig kronologi over alle husenes opførelsestidspunkter og indretning, men ved oplysninger i brandforsikringer, skøde og panteprotokoller sammenholdt med bygningsarkæologiske oplysninger kan man godt give en foreløbig kronologi.

1857-1890. I brandforsikringsprotokollen fra 1857 beskrives et hus: "8 Fag, Stuehus i Øst og Vest, 3 Alen fra Nabo". Forsikringssummen er på 470 Rigsdaler. Denne beskrivelse passer godt med "grundstammen" i det hus, vi har i dag.

Fig. 9. Farvelagt planskitse af det nuværende anlæg. Der er grund til at tro, at bloksaven var på plads fra starten, da den omtales i en fabrikssynsprotokol fra 1906: "Bloksaven beskyttes med skærm ... og Forlagstojet skal være indhegnet". Husets kontur anno 1905 er markeret med rød farve; bygningen længst til højre er angivet som "materialehus", men er senere nedrevet. Tegning: Morten Kvist Jensen.

The present complex. The contour of the house in the year 1905 is marked in red; the building on the far right is specified as a "materials shed", but was later demolished.

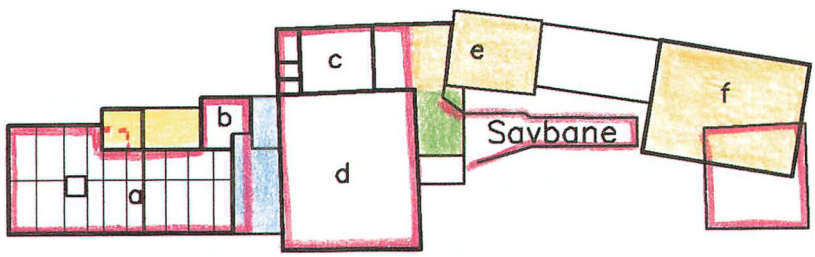

1890-1894. I 1890 kober Karen Margrethe Hansen ejendommen og udlejer den til karetmager Jørgen Lyshoft. Ved en efterfølgende taksation i 1894 er forsikringssummen steget til 1800 kr. – næsten en fordobling! Denne stigning må skyldes væsentlige ændringer i bygningen. Vi mener, at det er i denne periode, at hele gadefacaden er sat om i røde teglsten og forlænget med et fag mod vest. Den mulige skillevæg i værkstedet er fjernet, og der er lagt nye bjælker op. Radstokken, en særlig træbuk til montering af eger i hjulnav og påsætning af hjulfælge, blev placeret i gulvet, hvor den stadig findes. Dateringen af facadens omsætning understøttes af en bevaret regning på "1000 rode mursten – 16,00 kr." fra 3. juli 1895. I forbindelse med facadens omsætning er faginddelingen ændret til flere, men smallere fag.

Karetmager Jørgen Lyshøfts arbejde med kareter og vogne krævede et større værksted end de tidligere tømrere og snedkere i huset havde haft behov for. Det er derfor nærliggende at antage, at det er ved samme ombygning, at huset bliver forlænget, og en mulig tidligere langsgående skillevæg bliver fjernet og kraftigere bjælker lagt op. Ud over ændringerne i stuehuset er der på grunden tilføjet et svinehus (B), et lokum (C) og beskrevet et brøndredskab.

1894-1896. Perioden har flere byggeaktiviteter; svinehuset forsvinder og erstattes af et mindre "svine- og brændehus", der opføres et fem-fags materialehus og et fire-fags portrum. Ud fra beskrivelsen og en lille skitse i taksationen kan en rekonstruktion se ud som på fig. 9.

1896-1905. I denne periode opføres "maskinhuset", der radikalt ændrer anlæggets udseende og funktion. Fra at være et traditionelt hjulmager- og karetmagerværksted udvides virksomheden med et savskæreri og brændeskæreri, samt en tømrer- og snedkerfunktion. Ud over maskinhuset hørte der til savskæreriet en savbane med skinner og slæde, som førte kævler gennem bloksaven. En brandtaksation fra 1905 med beskrivelser og angivne mål giver en grundplan, som begynder at ligne anlægget i dag.

1906-1924 (orange): Efter en periode med kraftig byggeaktivitet er der stille indtil 1921, hvor matriklen 27b erhverves med henblik på at bygge garagen og lageret (F) samt tørreskuret (E). Bygning C er efterfølgende forlænget og sammenbygget med bygning E.

Før 1938 (blå): I forbindelse med, at Lyshøft begynder at fremstille karosser til biler, har der været behov for at kunne montere disse i tørvejr. Den smalle slippe mellem værksted og "maskinhus" er til dette formål gjort bredere ved at nedrive værkstedets gavlfag og etablere en overdækning mellem bygningerne med en port mod gaden. Det er uklart, hvornår denne virksomhed begynder, men en tidligere arbejder, Richard Nielsen, husker, at sammenbygningen var der i 1938, da han begyndte at arbejde på stedet.

1938-1958 (grøn): Overdækningen ved bloksaven og rundsaven til brænde er endnu ikke opført, som det ses af et foto fra 1938, men er med på luftbilledet

Fig. 10. Det ældste matrikelkort fra 1802 blev rentegnet i 1860. Dette nye kort ses her i udsnit. I midten af "Nordre og Søndre Vestud" går landevejen fra Stege til venstre og til højre fra Borre. Syd for denne vej ses en grund bestående af matr.nr. 26-31, som er opdelt og bebygget. I midten er grunden nr. 28, der følger landevejen mod nord og har et "fliget" skel mod syd. På grunden ses tydeligt et lille hus bygget sammen med huset på grunden mod øst nr. 31. Kort- og Matrikelstyrelsen.

Detail of the oldest land registry map from 1802 (fair-copied in 1860). The line between "Nordre Vestud" and "Søndre Vestud" is the road from Stege (on the left) to Borre.

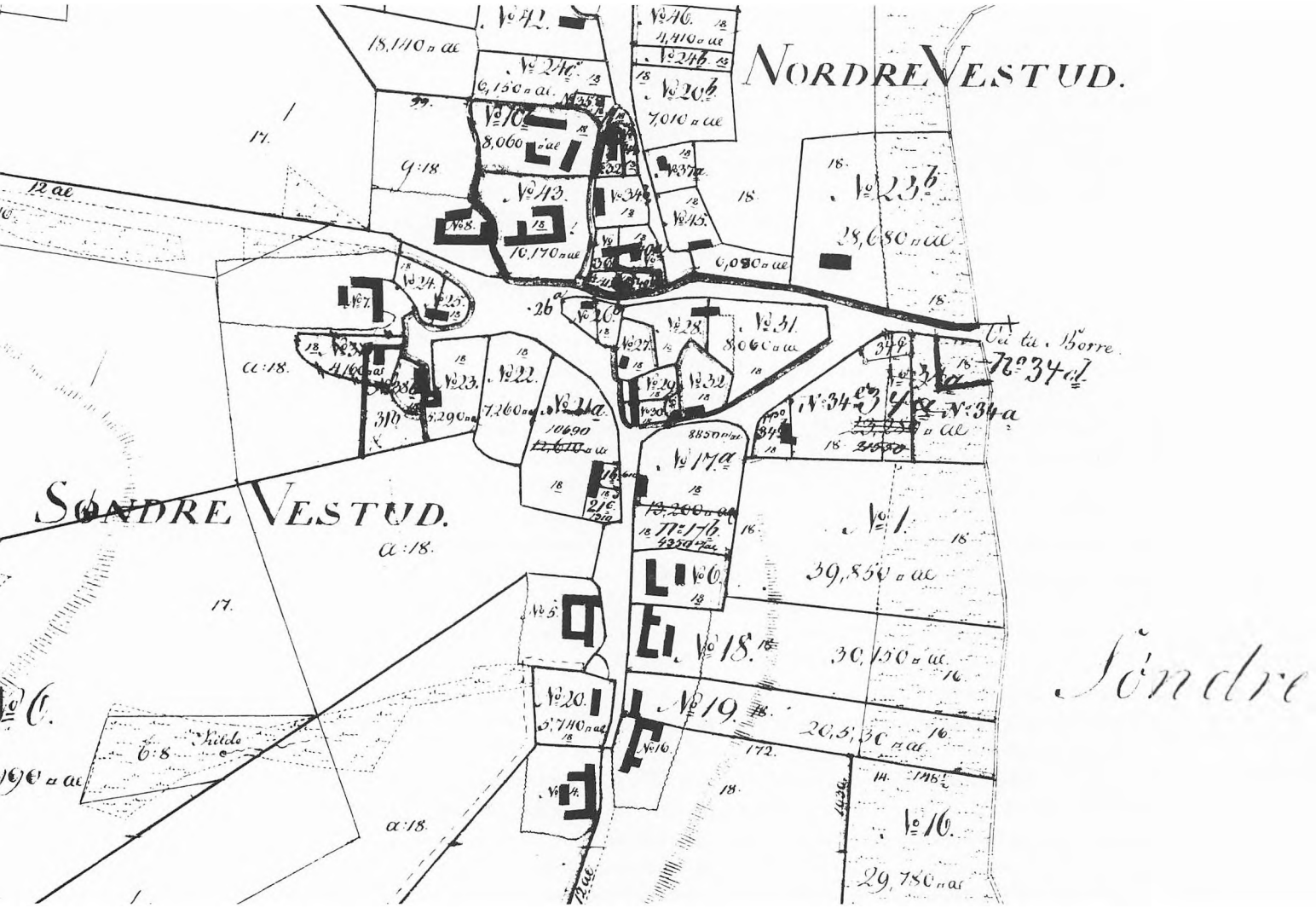

fra 1958. Den er således opført i den mellemliggende periode, sandsynligvis tæt på 1940.

1960-1970 (gul): I forbindelse med indretning af badeværelse i det tidligere spisekammer engang før 1970 blev vindfanget påbygget. Det erstattede en tidligere "træskogang", som ses på billeder taget i slutningen af 1950'erne. Omkring 1980 er vindfanget og vaskehuset blevet forbundet med en overdækket terrasse.

Til anlægget hører en lang og interessant historie, som er stykket sammen gennem oplysninger fundet i flere arkiver. Det ældste matrikelkort fra 1802 viser grunden matr. nr. 28 i Sønder Vestud på Møn som en mærkelig langstrakt og fliget grund nordligt i byen langs med landevejen mellem Stege og Mons Klint. Sønder Vestud og byen nord for landevejen, Nørre Vestud, har senere skiftet navn til Sønder- og Nørreby og udgør i dag den vestlige del af Borre by.

Midt i Sonder Vestud by ses en storre grund, der nok er den gamle forte, landsbyens fælles plads, som på et tidspunkt er blevet opdelt i flere grundstykker nr. 26-31 og bebygget med små huse, som alle ejedes af Nordfeld Gods. Huset på nr. 28 er ganske lille og ses at være sammenbygget med huset på nabogrunden mod øst, nr. 31. Af sogneprotokollen fra 1802 fremgår det, at stedet bebos af "jordløs husmand" Niels Larsen Winther, og det angives som "en Husplads og Have på 3560 kvadrat Alen norden i Byen". I folketællingen fra 1801 angives Niels Larsen som 45 år gammel, jordløs husmand og gift med Kirsten Hansdatter, 33 år. De har to born, Lars Nielsen på to og Kirsten Nielsdatter på ni år. I huset bor også Maren Christoffersdatter, 52 år og enke, med sin datter Karen Hansdatter på 10 år.

I juli 1825 lader Nordfeld Gods sine gårde og huse i Sonder Vestud taksere til Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger. Taksationen lyder således: "A, Stuehus i Øst og Vest, 3 Fag, 8 Alen dyb, med 1 Fag Tilbygning, til Stue og Køkken, med Loft etc. overalt, 1 Skorsten og Bagerovn" sat til 50 rigsbankdaler. Så det var et ganske lille hus, som matrikelkortet også viser.

I 1834 er beboerne daglejer og husmand Hans Jensen Winter, 46 år og gift med Kirsten Nielsdatter på 42 år. Hun er formentlig den forrige ejers datter, hvad der passer både med hendes navn og alder. De har bornene Johanne Hansdatter på 15 og Bodil Katrine Hansdatter på 11 år. Af jordebogsregnskaberne fra Nordfeld Gods ses, at Hans Jensen havde fæstet huset siden 1816.

I 1840 er den ældste datter flyttet hjemmefra, og i 1845 bor forældrene der alene. I 1850 er tommermand Niels Nielsen, 38 år, flyttet ind. Han er gift med ovennævnte Johanne Hansdatter, nu 37 år, hvis forældre stadig angives at bo i huset. Hans Jensen bor der endnu i 1860. Han angives da at være enkemand og "Konens Fader, af samme forsørges".

I 1855 køber Niels Nielsen ejendommen nr. 28 og et jordstykke nr. 35g af Grev Danneskiold-Samsøe til Nordfeld Gods, der i øvrigt i disse år sælger flere gårde og huse, som han ejer i Sonder og Norre Vestud byer. Niels Nielsen opforer i 1857 et nyt hus på grunden på "8 Fag, 3 Alen fra Naboen" og til en værdi af 470 rigsdaler, som det kort fremgår af brandforsikringen. Det er den bindingsværksbygning, som i dag er på stedet, og som udgør den ældste del af anlægget.

I 1862 sælger Niels Nielsen ejendommen nr. 28 til væver Christian Madsen, mens jordstykket 35g sælges til en anden person. Herefter følger snedker Hans Christian Hansen som ejer fra 1867, tømrer Lars Rasmussen fra 1875 og senere tømrer Jørgen Pedersen fra 1880. Denne sidste tømrer kender vi lidt mere til, da det af folketællingen 1890 fremgår, at han var gift, havde fire børn samt en dreng Peter Jensen som tyende og Henrik Jakobsen som tømmersvend. Så vi må derfor formode, at der har været et mere udbygget værksted på dette tidspunkt.

Tømrer Jørgen Pedersen sælger i 1890 ejendommen til Karen Margrethe Hansen, som lejer den ud til karetmager Jørgen Lyshoft, der køber ejendommen i 1894. Og hermed træder familien Lyshoft ind i billedet.

Af brandforsikringsopgørelserne fremgår det, at ejendommen fra 1857 og helt frem til 1875 er takseret til samme beløb, de 470 rigsdaler, hvorfor vi må formode, at der ikke er sket væsentlige ændringer af bygningen. Af den følgende

Fig. 11. Fotografi af familien Lyshoft "oppe i den nye stue". Fra venstre datteren Kirsten, der blev gift med en karetmager i Marbæk, siddende på armlænet en svend, der vist hed Leo, faderen karetmager Jørgen Lyshoft, moderen Hansigne Nielsen, f. Enevoldsen, et plejebarn Aage, sønnen Ejnar og til sidst datteren Johanne. Over hende ses et stort billede af en afdød søn. Fotograf: Sofus Christiansen i Helsingør.

Photograph of the Lyshoft family in "the new living-room".

brandforsikring efter 1880 fremgår det, at Jørgen Pedersen står opført med et hus i ost og vest, forsikret til 940 kroner. Det er dog kun en direkte omregning af en rigsdaler til to kroner, som skete ved pengereformen i 1876. Dette hus overføres til Karen Magrethe Hansen i 1890, men i slutningen af 1894 er der sket en omtaksering, fordi der er sket ændringer af bygningen, ligesom der er kommet flere bygninger til. De beskrives som: "A Stuehus, Hjulmandsværksted, 1.800 kr. B. Svinehus 450 kr., C. Latrin 20 kr. og Brøndredskab 10 kr.". Fordoblingen af stuehusets værdi må indicere, at der er sket væsentlige ændringer af dette hus, som det også er søgt klargjort i et tidligere afsnit. Svinehuset, der er sat til 450 kr., kan vi ikke rigtig placere, og det forsvinder også hurtigt igen.

I 1896 omtakseres ejendommen igen, fordi den nye ejer, karetmager Jørgen Lyshoft, har foretaget yderligere ændringer. Anlægget beskrives nu som: "A. Stuehus, Arbejder i Træ, 2300 kr., B. Svine og Brændehus 175 kr. C. Materialhus 200 kr. og Portrum 100 kr.". Det hele er bygget af bindingsværk, men hvor de to første bygninger har stråtag, har de sidste to paptag.

Jørgen Lyshoft melder sig ud af Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger i april 1900 og flytter over til Østifternes Brandforsikring for mindre Landbygninger. Her er vi så heldige, at både taksationen og forsikringen er bevaret i Erhvervsarkivet i Århus. Den gamle beskrivelse fra før overflyttes til det nye selskab, men da der sker ændringer igen i 1905, overstreges denne

Fig. 12. Lyshøfts karetmagerværksted som det er fotograferet til et dobbelt postkort den 14/1 1913. Personerne er fra venstre: sønnen Ejnar, plejebarnet Aage, karetmager Jørgen Lyshøft og muligvis svenden Leo. Fotograf: Sofus Christiansen, her angivet i Snekkersten.

The Lyshøft coach-building workshop as it was photographed for a double postcard on January 14, 1913. From the left: the son Ejnar, the foster-son Aage, the coach-builder Jørgen Lyshøft and possibly the journeyman Leo.

beskrivelse, og der indføres en ny, ligesom der laves en helt ny taksation, som i korthed lyder: "A. Stuehus, Værksted 2300 kr., B. Tilbygning til A. 189 kr., C. Savskæreri 2390 kr., D. Hønsehus, Petroleumsmotor 630 kr., E. Opbevaringshus 180 kr., En Pumpe 35 kr.". Dette udgør hovedparten af det anlæg, vi kender i dag, og Jørgen Lyshøft har således været den store bygmester på stedet.

Jørgen Lyshøft var født i 1859 i Skibinge Sogn i Præsto Amt. Faderen døde meget tidligt, og efter konfirmationen i 1873 kom Jørgen i lære som karetmager hos J. Erlandsen i Stege. Her fik han svendebrev i 1878 og gik derefter på valsen. Af hans to bevarede vandrebøger kan vi se, at han rejste rundt i hele Danmark, men også, at han ikke rejste i udlandet, som mange andre håndværkere gjorde.

I 1890 blev han gift med Hansigne Elisabeth Nielsen, født Enevoldsen, som var blevet enke samme år. Hun bragte tre børn med ind i ægteskabet, og sammen fik de tre børn, døtrene Anna og Johanne samt sønnen Ejnar Valdemar Johannes i 1896. Han kom også i karetmagerlære og overtog virksomheden i 1924. Familien var rummelig. Der var hjerterum og plads i det lille hus til et plejebarn, til pleje af en gammel svagelig svigermoder, samt plads og kost til en lærling og en svend.

Jørgen Lyshøft etablerede en reel karetmagervirksomhed. Han reklamerer i Mons Folkeblad i 1890 med at: "Undertegnede agter den 24 September at begynde en Hjul- og Karetmagerforretning i Sønder= Vestud, (ved siden af Smedien) og tillader jeg herved at anbefale mig til de ærede Beboere med Forfærdigelse af saavel Arbejds- som fine Vogne og i øvrigt alt til Faget henhøren-

Fig. 13. På dette billede står der på en plade foran kævlerne skrevet: "Sønderby Savskæreri den 14/1 1913". T.v. ses en arbejdsmand; på vognen med kævler sidder Karl Nielsen, der fast kørte for virksomheden, stående på nogle kævler formentlig sønnen Ejnar, der da var 17 år, og længst t.h. formentlig en svend. Fotograf som fig. 13.

The other half of the double postcard. A plate in front of the logs says: "Sønderby Sawmill, January 14, 1913".

de. Alt Reparationsarbejde udføres hurtigt, solidt og til Nutidens billigste Priser. Ærbødigst J. Lyshoft, Hjul- og Karetmager".

Vi er så heldige, at hans regnskabsbøger er bevaret helt fra begyndelsen i 1890, og heraf kan vi se, hvad han arbejdede med, og hvilken kundekreds han havde. Det var alt fra små reparationer, f.eks. isætning af nye eger og fælge i gamle hjul, til helt nye hestevogne, både arbejdsvogne og finere vogne som jumber og charabancer. Intet arbejde var for småt og vel heller ikke noget for stort for virksomheden. Egentligt tømrer- og snedkerpræget arbejde blev også udført. Trækkraft først fra en petroleumsmotor og senere efter 1926 af strøm til en vekselstrømsmotor var nødvendigt for at trække maskinerne i det mekaniserede værksted.

En vigtig ting var opsavningen af kævler til planker, tørringen af disse og derefter igen opsavningen til de emner, der skulle bruges til de forskellige vogndele og andre arbejder. I fabrikssynsprotokollen optræder der både en bloksav til opskæring af planker, en rundsav og en båndsav i 1906, hvor den første beskrivelse er indføjet.

Der er som sagt mulighed for at følge firmaets arbejder og kundekreds gennem årene, da der er bevaret hovedbøger for perioderne 1890-1921 og 1953-

65, de daglige indforingsboger 1890-96, 1908-21 og 1924-75. To savskæreboger fra 1906-27, en fabrikssynsprotokol 1906-72 samt nogle små notesbøger og flere priskuranter er også bevaret. Af de bevarede priskuranter, dvs. prislister for karetmagerne på Møn, fremgår det, at der var seks karetmagere på øen, og at de havde aftalte priser for deres arbejder.

I 1921 køber Jorgen Lyshoft et lille stykke af nabogrunden nr. 27b, og herefter opfører han en kombineret garage og tømmerlade for at kunne opbevare det opskårne tømmer, efter at det har tørret to, tre eller fire år på en tørreplads i nærheden. Virksomheden er nu vokset til det bygningsanlæg, vi kender i dag, som er det anlæg, som skal overflyttes og genopføres på Frilandsmuseet.

I 1924 blev der udfærdiget en købekontrakt mellem Jørgen Lyshøft og sønnen Ejnar om overtagelse af virksomheden efter nogle år, men faderen døde senere samme år, 65 år gammel. Ejnar Lyshoft flyttede derfor ind i bindingsværkshuset med sin familie og fortsatte virksomheden. Af regnskabsbøgerne kan vi se, at der var nok at bestille. Hestevogne til arbejdsbrug og vogne til finere kørsel af personer var stadig en stor artikel, ligesom reparationen af dem, og her især af hjulene, samt fremstilling af hamler, svingler og vognstænger. Andre landbrugsredskaber krævede også trædele, ligesom man fortsatte med forefaldende træarbejde samt decideret tømrer- og snedkerarbejde.

Savning af brænde for folk var også en vigtig opgave, der krævede maskinkraft. En rundsav var opstillet uden for "maskinhuset", og en særlig transportør, der førte det skårne brænde op i vognene igen, blev placeret op langs "maskinhusets" vestvæg.

Men tiderne ændrede sig , og nye transportformer kom frem. Automobilerne gjorde deres indtog og skabte nye vilkår for karetmagerens arbejde. Karosseriarbejdet, bygningen af vognkasser og lad samt førerhuse til både last- og personbiler blev hermed nye arbejdsopgaver for virksomheden.

Arbejdet med hestevognene til arbejdsbrug var stadig en vigtig beskæftigelse, mens lastbilerne efterhånden overtog transporten på landevejene. Personbilerne overflødiggjorde mere og mere arbejdet med hestevogne til persontransport. Det forskellige forefaldende træarbejde fortsatte. Fra 1950'erne, da gummihjulene for alvor blev almindelige, forsvandt de gamle stive arbejdsvogne af træ. Man øgede da arbejdet som egentlig tømrer og snedker og havde en overgang også en produktion af træstiger, skydestiger der kunne forlænges.

Familien Lyshoft bestod af faderen Ejnar og hustruen Hansigne Kirstine Frederikke Rasmussen fra Krummerup i Sorø Amt på Sjælland. De var blevet gift i 1919 og fik fem børn, den sidste var datteren Mary i 1933. Hustruen havde i øvrigt to søstre i Sønderby og Borre, den ene af dem var gift med smeden ved siden af, der udførte meget af smedearbejdet med at lægge ringe på hjulene og lave beslag til vognene; den anden var gift i Ny Borre, længere østpå, med bageren i Andelsbageriet.

Datteren Ella blev født i 1923 og fulgte som etårig med ned til huset ved værkstedet i 1924. Hun husker som det allerførste at have set bedstefaderens sorte kiste stå i "den fine stue", da hun fik lov til at kikke ind ad den lille glasrude i døren fra soveværelset. Hun husker også lyden af petroleumsmotoren, der stod ude i svinehuset og tøffede.

Fig. 14. Interior fra "maskinhuset". Her får man et godt indtryk af arbejdsforholdene på værkstedet. Med løbende drivremme tværs gennem rummet har det ikke altid været risikofrit at arbejde og færdes her. Foto: Roberto Fortuna.

Interior from the "machine house". This gives a good impression of the working conditions at the workshop.

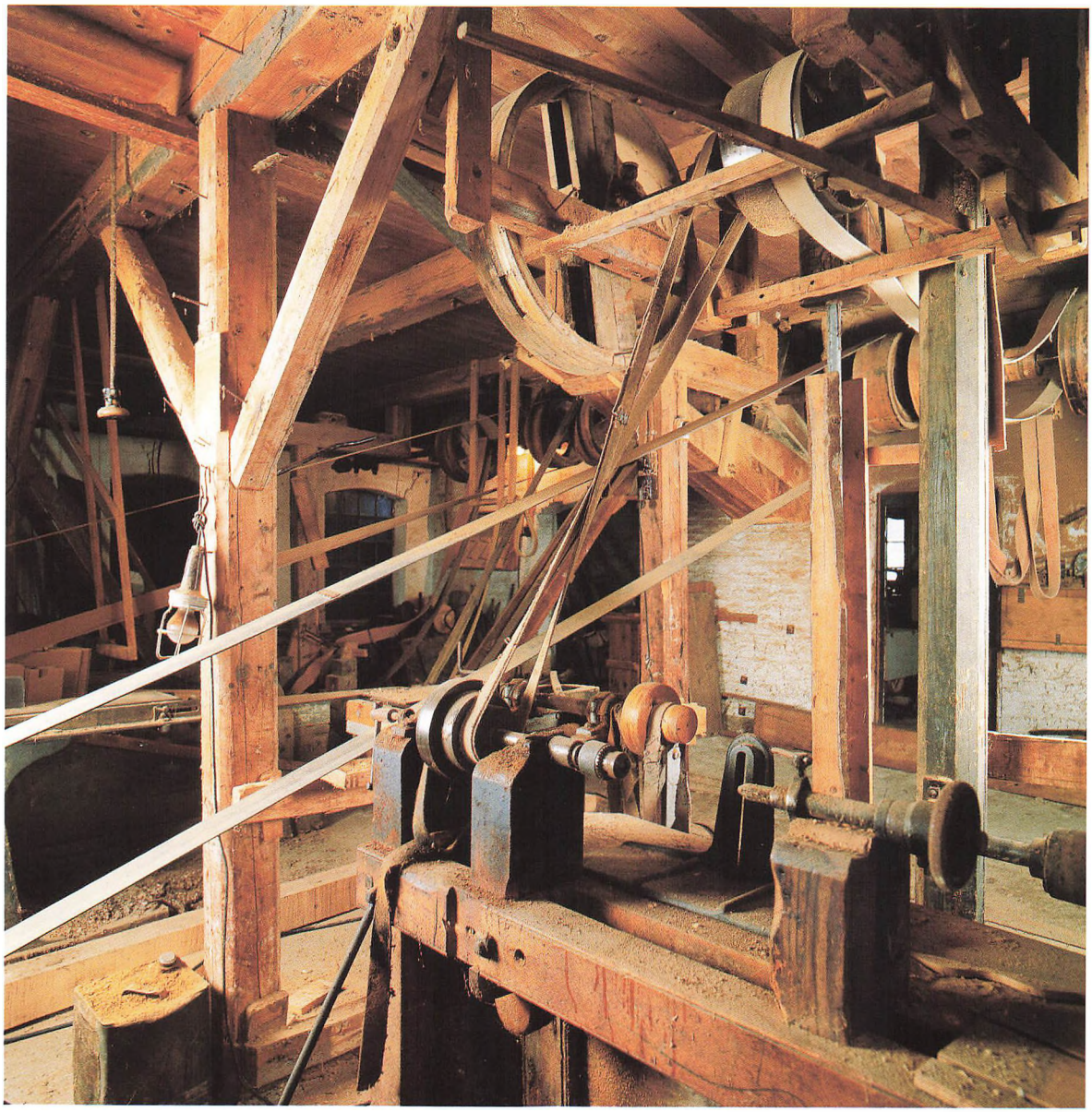

Som det var normalt dengang, kom Ella ud at tjene lige efter konfirmationen i 1937. Hun vendte tilbage til familien i 1944 og har boet der lige siden. Hun er derfor en god informant, og der er optaget flere dages interview med hende om alt fra hjemmets indretning og liv, barndommens tid, arbejdet i værkstedet og havens brug og indretning. Der er også kontakt til flere af hendes nulevende soskende og deres børn, som også ved meget om hjemmet, livet og arbejdet på stedet.

Faderen Ejnar Lytzhøft overdrog pr. 1. januar 1966 "den af mig drevne tømmerforretning til min søn, Frede Lytzhoft", og han takkede herefter for de 41 år, som der står i en annonce fra 30. og 31. december 1965 i Mons Folkeblad.

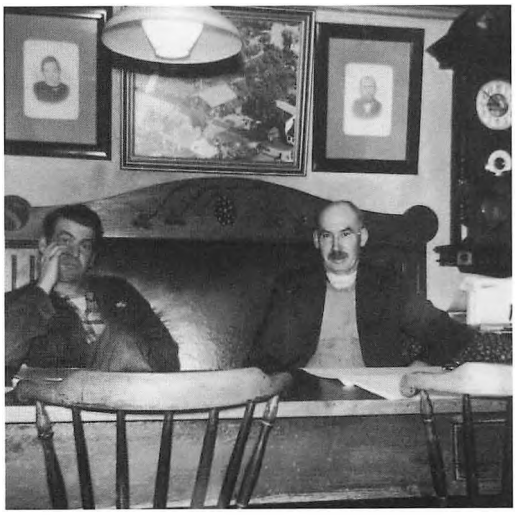

Fig. 15. Ejnar Lyshøft og sønnen Frede i sofaen i "hverdagsstuen". Over dem ses luftbilledet af virksomheden taget af Sylvest Jensen i 1958, flankeret af fotografier af forældrene. Ved det tidstypiske, store bord foran sofaen spiste familien, og der blev lavet regnskab og læst lektier. På sofaen sov Ejnar til middag, men da den var for kort, måtte han lægge hovedet på det ene armlæn og benene på det andet. Til højre ses på væggen et specielt vægur med barometer. Dette interiør vil museet gerne genskabe, som det så ud i 1930'erne. Bordet har vi allerede fået. Fotografen er barnebarnet Lis Jensen.

Ejnar Lytzhøft and his son Frede on the sofa in the living-room. The plan is to recreate this interior as it was in the 1930s.

Familien skriver nu navnet på en mere tysk facon med tz og angiver nu virksomheden som tømmerforretning.

Sønnen Frede var født i 1927 og ville egentlig have været landmand, men faderen syntes, han skulle være karetmager, og det blev han udlært som i 1941. Men tiderne ændrede sig, og karetmagerfaget blev mere og mere overflødigt, derfor overtog Frede Lytzhøft i 1953 snedkermester Folmer L. Petersens værksted og ejendom "oppe bag ved" forældrenes ejendom i Sønder Vestud By. På et tidspunkt flyttede han snedkerimaskinerne herfra ned i svinehuset ved faderens værksted, og i samme annonce i 1965 anbefaler han sig "med alt tømrer- og snedkerarbejde, såvel nyt som reparationer".

Ejnar Lytzhøft døde i 1981, og da sønnen Frede havde lidt af gigt i flere år, købte søsteren Ella forældrenes ejendom og værksted, hvor broderen så kunne arbejde videre. Men Frede Lytzhøft døde senere på året 1981. Arbejdet på stedet stoppede dermed, og værkstedet har siden stået stille.

Som det tegner sig på nuværende tidspunkt, ser det ud til, at vi kan genskabe forældrene Ejnar og Hansigne Lyshøfts hjem, som det så ud i 1930'erne, og genskabe værkstedet og maskinhuset i samme tidsrum med alt det værktøj og de maskiner, der er bevaret.

Haven er et lille kapitel for sig, som også vil blive genskabt i det omfang, der er plads til det på Frilandsmuseet. Familien var haveinteresseret, og den store nyttehave gav mange kartofler og grøntsager til husholdningen. Der var høns og en gris i svinehuset. Af de bevarede frugttræer er der taget podekviste, så vi kan genplante kopier af de originale træer. De planter, der var bevaret fra forældrenes have, er gravet op og flyttet til Frilandsmuseet, for senere at skulle udplantes i den rekonstruerede have.

Beboelsen vil blive retableret, som den så ud i 1930'erne. Flere af de originale møbler er allerede skaffet til veje, ligesom der vil blive søgt efter de resterende. Kan ikke alle møbler findes, må vi lede efter møbler, der kommer så tæt på de originale som muligt.

Ønsket og intentionen er, at museet kan genskabe bygningerne med boligen, værkstederne og haven så originalt som overhovedet muligt på det valgte tidsrum. Værkstederne skal kunne fungere. De skal være aktive, og der skal igen forarbejdes træ her. Maskinerne skal kunne køre og fungere. De traditionelle arbejdsmetoder skal vises. Det er planen, at der skal arrangeres særlige demonstrationer af træhåndværk, ligesom specifikke emner skal kunne vises for interesserede besøgende i almindelighed og for håndværkere i særdeleshed.

Det skal, som Andelsbyen i øvrigt, være et levende og arbejdende værksted.

Der skal igen saves træ op, og der skal lugte af træ og ligge savsmuld og høvlspåner på gulvet. I køkkenet skal der laves kaffe og bages kager i komfuret, så de gamle lugte igen kan fornemmes og minde de besøgende om livet førhen. Allerede fra bygningerne begynder at blive genopført, vil der ske en formidling af byggeaktiviteterne, og publikum kan følge med i arbejdet og følge stadierne i genindretningen af hele anlægget fra Borre.

Det er hensigten, at Andelsbyen på Frilandsmuseet skal være en levende og aktiv del af museet. Der er mange historier at fortælle om livet i perioden 1880-1950, f.eks. om de produktions- og andelsforeninger, der var så vigtige for mejeriet, frysehuset og naturligvis for brugsforeningen. Også de kulturelle foreninger blomstrede i denne periode, det gjorde f.eks. skytte- og gymnastikforeninger, foredragsforeninger, politiske foreninger, missionsforeninger og mange flere. Alle satte de deres tydelige præg på livet i Andelsbyen, "de nye byer" fra 1880-1950.

Værkstederne for træ og metal skal fungere – der skal lugte af træ og metal, man skal kunne handle i brugsen, høre foredrag i forsamlingssalen eller i et kommende missionshus. Der skal drives landbrug og findes dyr i staldene på statshusmandsbruget og meget mere. Vi håber hermed, at Frilandsmuseet med sin nuværende "levendegørelse" af den ældre del af museet og formidlingen af Andelsbyen vil gå ind i en helt ny fase af genskabelsen af fortiden og dermed forståelsen af den fortid, som er grundlaget for det samfund, vi har i dag.

Erhvervelsen og overflytningen af Lyshøfts karetmager-, tømrer- og snedkerværksted er muliggjort gennem familien Lyshøfts forståelse og interesse for projektet, en tilsvarende positiv indstilling fra Møn Kommune og Borgerforeningen for Borre by og ikke mindst ved meget stor velvilje og tiltro til projektet fra Frilandsmuseets trofaste donator, Tømmerhandler Johannes Fogs Fond i Lyngby.

SUMMARY

A coach-building and carpentry workshop for the Co-op Town in the Open Air Museum

Since the 1960s the Open Air Museum in Sorgenfri has been hoping to expand the present museum of rural buildings 1650-1900 with a 'Co-op Town' of buildings from c. 1880-1950. The intention is to create this 'town' as a living, working unit through which we can document the co-operative system and the social structure in Denmark during the period. The culture-historical basis is the co-operative movement which was behind the industrialization of farming and the processing of agricultural products. From its beginnings in the 1880s and up till after the 1960s, when it went into decline, the co-operative movement had an enormous impact on Danish society. A wealth of small urban

communities arose where the buildings became more functional than before and were thus given a different constructional appearance. The building materials were industrially manufactured: machine-made bricks in standard measures, serially produced windows and doors, machined planks and standard fittings.

We want to show buildings like the Co-op dairy, the cold store, the Co-op shop, the telephone exchange, the school, the state smallholder farm and not least the mechanized workshops for wood and metal. The first building is already in its place in the museum – the Co-op shop from Stadager on the island of Falster will be opened to the public in the 2003 season.

With a large donation from the foundation *Tømmerhandler Johannes Fogs Fond* it was made possible to acquire and transport to the Co-op Town a carpentry/joinery workshop, *Lyshøfts Karetmagerværksted*, from Borre on the island of Møn; this workshop represents the transition from traditional wheelwright craftsmanship to a gully developed and mechanized coach-building, carpentry and joinery workshop.

The workshop is really a complex of several buildings: a ten-bay half-timbered building from 1857 with house and workshop, and a large brick-built 'machine house' with stud construction and felt roof from 1905, with the important block saw as well as two band saws and other machines. Outside is a circular saw for cutting up firewood for people. There are drying sheds, and in 1921 the last building was erected, a garage and timber shed built with concrete bricks. In 1890 the coach-builder Jørgen Lyshoft bought the place; he became the major builder who rebuilt and erected the complex we know today. His son Ejnar became owner of the firm in 1924; he continued the work with his son Frede, who took over the "timber businesses" in 1966, and carried on until 1981, when father and son both died. After that, Frede's sister, Ella Lützhoft, has let the place stand unchanged.

The buildings are being carefully photographed, measured and investigated before being dismantled and moved to the Open Air Museum. Statements have been recorded from several family members and others about life at the place, the activities in the workshops, the layout and use of the home and garden. The intention is to restore the complex so it will appear as it did in the 1930s, with both the dwelling and the workshop fully furnished. The garden will be re-established, insofar as there is room at the Open Air Museum; the old plants have been transported and grafts of the fruit trees have been taken for later planting.

The Lyshoft woodworking workshop will be in working order with usable machines. Wood will be sawn up and carpentered. The place will once more smell of wood and there will be sawdust and wood chips on the floor. The wood craftsmanship will be demonstrated and shown to interested visitors. The whole Co-op Town will be buzzing with life and activity.

Danmarkshistorier 1660-2000

Seks historier fra samtiden

Af Lars K. Christensen, Wibeke Hansen, Helle Leilund, Lykke L. Pedersen, Lene Skodborg og Birgit Vorre

I december 2001 åbnede Nationalmuseet en ny, permanent udstilling, Danmarkshistorier 1660-2000. Gennem mere end 5.000 genstande, fordelt på 37 større og mindre rum, fortæller udstillingen om de seneste 340 års danmarkshistorie. Den er placeret på anden sal i museets hoveddomicil i Prinsens Palæ oven over udstillingerne om de tidligere perioder i danmarkshistorien: Danmarks oldtid og Middelalder og renæssance. Hermed kan Nationalmuseets publikum nu følge historien fra de første kulturspor i det område, der skulle blive til Danmark, og frem til nutiden.

Udstillingstitlen, Danmarkshistorier 1660-2000, er valgt for at understrege udstillingens kronologiske opbygning, men også for at betone, at det ikke er én danmarkshistorie, der fortælles i udstillingen. Historien bliver forskellig, alt efter hvem der fortæller, og hvilket perspektiv den fortælles ud fra. Vi har anvendt et kulturbegreb, der integrerer stat, livsformer og individ. Hver har sine, om end sammenvævede, historier. De skiftende statsformer bestemmer endvidere udstillingens opdeling i tre forskellige perioder: enevældens Danmark 1660 til 1848, nationalstatens Danmark, der begynder med folkestyrets indførelse i 1849, og velfærdsstatens periode, der tager sin begyndelse i begyndelsen af det 20. århundrede. Livsformsperspektivet udpeger forskellige gruppers skiftende livsbetingelser, konflikter og samarbejde i et givent samfund. Individperspektivet giver plads for de biografiske historier: oplevelser, følelser og erfaringer.

Vi har lagt vægt på at præsentere publikum for en meget stor del af museets genstandsrige samlinger fra perioden fra 1660 til nutiden. De autentiske genstande er museets grundstof og særkende. De indgår på mange forskellige måder: som interiører opstillet i funktionelle helheder, som symboler, hvor en enkelt genstand repræsenterer en særlig betydning, eller som eksempler på teknikker og materialer. Alle genstande er udvalgt, således at de indgår i den samlede fortælling.

I denne artikel vil vi forsøge at give et lille indblik i de mange diskussioner og overvejelser, der har ligget til grund for Danmarkshistorier. Da det her vil være for omfattende at komme ind på det hele, har vi valgt at koncentrere os om nogle problemstillinger fra den del af udstillingen, der dækker de seneste 20-30 år. Dette afsnit er udtryk for det, der blandt museumsfolk kaldes samtids-

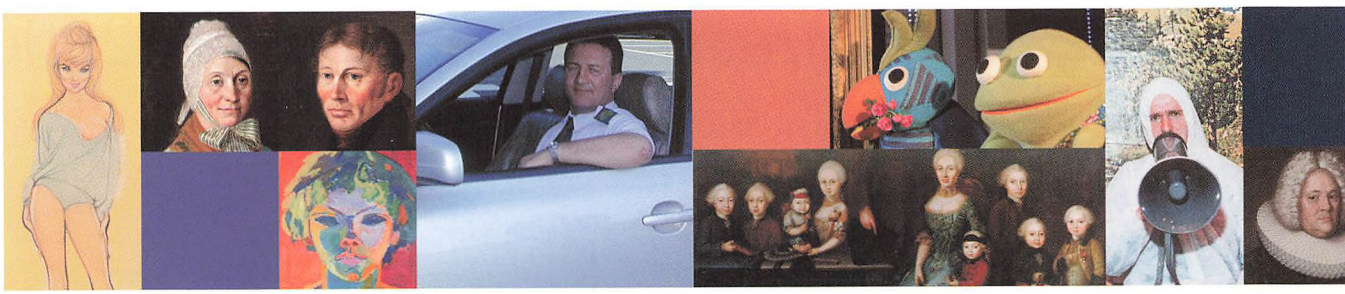

Fig. 1. Udstillingens logo viser danskere fra 1660-2000. Historien skabes og fortolkes af levende mennesker – dengang og nu.

The exhibition logo shows Danes from the period 1660-2000. History is made and interpreted by living human beings – now as in the past.

dokumentation – et relativt nyt, men meget væsentligt arbejdsområde for de kulturhistoriske museer.

Indtil slutningen af 1970'erne havde man på de kulturhistoriske museer for nyere tid næsten udelukkende arbejdet med tiden op til 1920. Mange havde den opfattelse, at 1900-tallets industri- og masseproduktion ikke var relevant set fra et museumssynspunkt, hvilket medførte, at det meste af 1900-tallet i denne henseende blev en forsømt periode. Masseproduktion har betydet billigere varer, en omstændighed der sammen med den stigende levestandard har gjort det muligt for langt flere mennesker at få del i det efterhånden store vareudbud. Det 20. århundrede og især tiden efter 2. verdenskrig blev genstandsrig som ingensinde tidligere. Ikke alt herfra kan indsamles – tænk bare på industrikulturens enorme anlæg – og indsamlingsstrategier er derfor nødvendige. Mens det i samtidsdokumentationen er fysisk umuligt at dække alt, er der til gengæld gode muligheder for at supplere det egentlige indsamlingsarbejde med indgående dokumentation i form af beretninger, fotografier, film og video m.v., og i mange tilfælde giver undersøgelserne selv svaret på eller ledetråde for, hvad der skal samles ind.

Samtiden kan virke kaotisk og uoverskuelig. Der skal undersøgelser til for at skabe et indsamlingsgrundlag. Jo mere dokumentation, jo bedre grundlag har man for at kunne styre indsamlingen. Fordelen ved at arbejde med samtiden er dog netop, at vi har at gøre med levende miljøer, hvor man kan få svar på næsten alle spørgsmål i modsætning til arbejdet med ældre perioder, hvorfra der kun er bevaret levn og den viden, som de skriftlige kilder kan give. En vigtig grund til samtidsdokumentation er, at udskiftning af ting sker meget hurtigt. For blot 10-15 år siden var skrivemaskinen stadig det hyppigste arbejdsredskab på danske kontorer. I dag er den næsten overalt udskiftet med pc'en, og hele arbejdsgangen er blevet en anden. Det er derfor vigtigt at dokumentere de ændringer, der sker i samfundet, og frem for alt at nå at udvælge, før tingene er forsvundet. Nutidens ting ender ofte som skrot, havner på genbrugsstationer eller skifter ejer. Endvidere kan det være vanskeligt at indsamle ting, mens de endnu er i brug. Her gælder det om at planlægge sin indsamling, for eksempel ved en aftale om at tingene tilbydes museet, når det engang bliver tid til udskiftning. Mange ting forsvinder, fordi de ikke bliver opfattet som særligt smukke, ikke vækker nostalgiske følelser eller på anden måde virker oplagte som vordende museumsgenstande. Mange museumsfolk har stået i den situation, at helt almindelige genstande, der kun har få år på bagen, viser sig helt

umulige at erhverve. Især massekulturens produkter er i fare for at forsvinde helt – der er myriader af ting i vores kultur!

Omvendt kan nostalgiske følelser også blokere for indsamlingsarbejdet. Til Danmarkshistorier skulle vi for eksempel bruge nogle grammofonplader fra 1950-60'erne. Den øgede købekraft og muligheden for at bo hjemme hos forældrene gav på den tid grobund for en særlig ungdomskultur manifesteret ved unges forbrug: tøjstil, boligindretning, fritidsvaner og musiksmag. Især musikken gav anledning til diskussioner mellem forældregenerationen og de unge. Nationalmuseet havde plader fra denne periode, men de var ikke særligt repræsentative. Vi efterlyste derfor singleplader. Mange henvendte sig, men kun få ville forære deres plader til museet. Følelserne i forbindelse med anskaffelsen af den første plade eller den musik, man hørte, da man dansede med den første kæreste, var stadig levende. Beatles-plader ville næsten ingen af med, selvom de fleste ikke længere havde grammofoner til at afspille dem på. Glæden ved overhovedet at have råd til at købe pladerne dengang stod for de fleste som noget helt særligt … og helt nærværende!

Også de vanskelige, tabubelagte emner er svære at dokumentere. For eksempel er private genstande, der belyser sexliv og illegale aborter ikke noget, som publikum selv henvender sig for at tilbyde. Så her må der en særligt aktiv indsamling til. Samtidsdokumentation som begreb er netop udsprunget af et forsøg på at overvinde disse vanskeligheder og samle ind, mens tid er.

I det følgende fortælles med en række eksempler, hvordan der arbejdes med dokumentation, indsamling og formidling af den nyeste tids kulturhistorie – samtiden.

De ser på os, vi ser på dem: Portrætvæggen

Introduktionsrummet i udstillingen er domineret af en lang væg med lutter personportrætter fra 1660 op til i dag. Billederne er udvalgt, således at alle portrætterede ser direkte på beskueren. Hensigten har været straks at slå fast, at historien ikke er en fastlåst størrelse, men skabes, opleves og fortolkes af levende mennesker – dengang som nu. Det subjektive niveau som indgang til udstillingen anslår således det ene af udstillingens tre hovedperspektiver: individperspektivet, men her i en kulturhistorisk sammenhæng, hvor beskueren på den ene side kan genfinde sig selv, på den anden side kan spejle sig i andre.

Væggen er kronologisk disponeret fra de ældste portrætter frem mod de nyeste, hvorved vi følger "læseretningen" fra venstre mod højre. Museets samlinger

Fig. 2. Portrætfotografering blev en mulighed for mange i løbet af 1960'erne. Kernefamilien med far, mor og børn var idealet.

Portrait photography became possible for many people in the 1960s. The nuclear family with father, mother and children was the ideal.

er righoldige på ældre portrætter, men også på fotografier frem til ca. 1940. Nyere malede portrætter var ved udstillingsarbejdets begyndelse ligesom fotografier fra de sidste 30 år så godt som fraværende, så vi måtte aktivt indsamle for at kunne føre kronologien igennem. Hvad de manglende portrætter angår, blev museets interne netværk brugt til efterlysning. Vi havde brug for en bred sogeflade, men ikke så bred (for eksempel dagspressen), at vi ikke kunne nå at svare på henvendelserne og samle de relevante oplysninger ind. Det viste sig at være en god idé. Pasbilleder, skolebilleder, tegnede og malede portrætter og fotografier blev afleveret i så store mængder, at vi kunne tillade os at være meget selektive, så idéen kunne stå klart.

Efter udstillingsåbningen har det vist sig, at der blandt de besøgende er stor interesse for portrætterne. Publikum er ikke blot passive modtagere, men aktive deltagere i en videre proces. Folk henvender sig enten med nye portrætter eller med nye oplysninger om de mennesker, der er på billederne, enten om dem selv eller familiemedlemmer. Der er tale om en interesse ikke blot for de nyeste portrætter, men også for de ældste. Oplysninger om personernes livshistorier, familieanekdoter, om maleriernes ejerforhold gennem tiden, små slægtsdigte og andet supplerende materiale bliver løbende afleveret til Nyere Tids Samling. Opsynspersonalet på museet har også ofte oplevet, at mennesker stiller sig op foran fotografier af sig selv i udstillingen og fortæller til andre besøgende om deres eget liv. Udstillingen er således ikke "færdig", men er en levende størrelse, der hele tiden udvides og nuanceres gennem publikums aktive medvirken. I formidlingssammenhænge kan genkendelse på den måde være en god nogle til

en øget fordybelse, idet mange efter at have fundet "sig selv" på portrætvæggen omfatter resten af udstillingen med endnu større opmærksomhed.

Velkommen til verden

Det udstillede flag er ikke blot et udtryk for en traditionel fejring af fødselsdage, men rummer i sig en langt større fortælling om udviklingen inden for fødslens kulturhistorie. Et fødselsdagsflag kender de fleste danskere. Men et fødselsdagsflag til en nyfødt er for mange atypisk. Mange unge forældre genkender måske den udstillede fødselsbakke, der i dette tilfælde er fra Rigshospitalet, mens den for ældre mennesker måske bekræfter deres formodning om, at nutidens børn er mere i centrum end tidligere. Formidlingen af samtidshistorie vækker ofte genkendelse og får os til at reflektere. Nationalmuseet har en lang tradition for at indsamle genstande, der relaterer sig til barsels- og dåbskultur, men for at belyse nye aspekter heraf måtte vi udbygge den allerede eksisterende samling med nutidige, karakteristiske genstande.

Forestillingerne om barndom og børns liv har forandret sig betydeligt op gennem 1900-tallet og i særdeleshed i løbet af de sidste 30 år. I takt med nye muligheder for at regulere hvor mange børn den enkelte kvinde ønsker at få, er børn i dag som oftest ønskebørn. Denne udvikling er muliggjort af bl.a. loven om fri abort fra 1973, p-piller og anden prævention. Kunstig befrugtning og adgang til adoption muliggør endvidere, at også mange barnløse kan få børn, hvis de ønsker det.

I dag stiller de vordende forældre store krav: Fødslen på sygehus eller klinik skal på den ene side være højteknologisk, så sikkerheden er i orden. På den anden side skal fødselsoplevelsen være både hjemlig og hyggelig. Udviklingen hænger sammen med, at det efter revisionen af lov om svangerskabshygiejne i 1972 blev gratis at føde på klinik eller sygehus. I 1960'erne foregik over 30% af alle fødsler hjemme, i 1990'erne var tallet nede på under 1%. Langt de fleste føder nu på sygehus eller klinik. Men de hjemlige rammer ønskede kvinderne at flytte med. I løbet af de sidste 30 år er det blevet almindeligt, at fædrene deltager under fødslen, forløsningen er blevet parrets fælles ansvar og store fællesoplevelse, og selve fødslen imødeses med store forventninger.

Rigshospitalets fødeklinik udførte i 1986 et forskningsprojekt, der skulle afdække, hvorvidt fødestuer med mere hjemlige rammer lettede komplicerede fødsler. Skønt projektet viste, at rammerne ingen betydning havde for antallet af indgreb, spædbarnsdødeligheden og behovet for fødselsstimulerende midler, valgte Rigshospitalet på baggrund af undersøgelsen at udvikle og indrette såkaldte miljøstuer, hvor der tilstræbes en hjemlig og hyggelig atmosfære, med gardiner, dæmpet belysning, billeder og grønne planter. Desuden er det muligt at vælge ledsagemusik til fødslen. På nogle miljøstuer er der også badekar, så forløsningen kan foregå i vand. I dag er alle landets fødestuer blevet moderniseret, og miljøstuer er blevet almindelige.

I udstillingen ønskede vi at synliggøre denne udvikling med genstande. Det var ikke muligt at hjemtage og udstille en hel miljøstue, så museet henvendte sig i stedet til Rigshospitalets fødeklinik med henblik på at erhverve et eksemplar af de særligt opdækkede bakker, som bliver bragt ind til de nybagte foræl-

Fig. 3. På Rigshospitalets fødegang fejres 0-års fødselsdagen med en bakke med flag og farvede servietter: lyserøde til piger og blå til drenge.

In the maternity ward of the University Hospital in Copenhagen a birth is celebrated with a 'birthday tray' with a flag and pink or blue serviettes.

dre umiddelbart efter fødslen. I krusene på bakken anbringes henholdsvis lyserøde eller blå servietter, alt efter om den nyfødte er en pige eller en dreng. På bakken er der også et bordflag for at markere barnets allerførste "0-års fødselsdag". Opdækningen er ifølge jordemødrene en stor succes. De fortæller, at forældrene er meget glade for denne måde at markere barnets ankomst på. Rigshospitalet har fra langt tilbage i tiden lavet nydeligt opdækkede morgenbakker til de nybagte forældre, men skikken med fødselsdagsflaget og de farvede servietter stammer fra begyndelsen af 1980'erne. Fødselsbakken kan i mindre målestok tolkes som udtryk for den samme udvikling i fødselskulturen som miljøstuernes tilblivelse op igennem 1980'erne. Historien herom kan fortættes i en enkelt genstand: en opdækket fødselsbakke fra Rigshospitalets fødeklinik fra 2001. Det formidlingsmæssige greb er, at en enkelt genstand skal fortælle om hele den sammenhæng, den selv kun er en lille del af. Hvis publikums associationer bevæger sig fra fødselsbakken til en moderne fødeafdeling, er det lykkedes.

Parcelhusstuen fra 1970'erne

Udstillingen er bygget op over et rumligt forløb, hvor den dominerende udstil-

Fig. 4. Et ungt ægtepar på Midtsjælland indrettede i 1973 den ene del af deres store vinkelstue med et 3-2-1 sofasæt, kakkelbord og tidens trend – ryatæppe og puder. Tæppet og puderne er fremstillet af husets herre i forlovelsestiden.

In 1973 a young married couple furnished one part of their large, angled living room with a '3-2-1' three-piece suite, a tiled table and the fashion of the period – a Rya rug and cushions. The rug and cushions had been made by the man of the house while they were still engaged.

lingsform, montren, til tider afloses af interiorer eller udsnit af interiorer. Nogle af interiorerne er originale rum med lofter, gulve, vægpaneler m.m. taget ned på hjemstederne som stuerne fra herregården Lille Hesbjerg eller lejligheden fra Magstræde, begge fra 1700-tallet. På museet er de blevet genopbygget og udstyret med møbler og inventar, der var typisk for tiden og miljøet. En anden type er interiørudsnit, som de ses i klassesamfundsmontrerne. Her er der valgt enkelte møbler og brugsting, der var i brug i de pågældende miljøer, og som samtidig har stor symbolværdi, for eksempel etageren med nips i borgerskabets hjem eller den lidt prangende buffet og trædesymaskinen i arbejderhjemmet. Til den nyeste tid valgte vi at bruge nogle nylig erhvervede møbler fra en parcelhusstue. Her udgør møblerne den originale helhed, mens selve rummet blot er en ramme.

Mange nikker genkendende til interiøret i parcelhusstuen; måske har de selv haft noget lignende eller husker den fra venner og bekendte, andre ser skeptisk på den, fordi stuen ikke er genkendelig for dem. I stedet savner de FDB-møbler og modernismens møbler, som efter deres opfattelse ville være mere korrekt. De forskellige syn på stuen er udtryk for forskelle i livsstil, derunder også den boligstil man vælger, og måden man indretter sig på. Livsstilen afspejler de forskellige vilkår, vi lever under, af økonomisk, social og kulturel art. Hertil kommer påvirkninger fra opvækstmiljøet og fra omgangsmiljøet. Især det sidste spiller en stor rolle, idet det er denne gruppe, man som regel har fælles normer og værdier med, og som man derfor også identificerer sig med, også på det materielle område. Man indretter sig ikke ens, men man vælger ting, som gruppen vil

kunne acceptere og måske selv vælge.

Nyere Tids Samling har gennem de sidste 20 år arbejdet med samtidsdokumentation af boligen. Gennem undersøgelser af udvalgte familiers hjem har vi fået en stor viden om den måde, man indretter og bruger sin bolig på i forskellige miljøer og i forskellige aldersgrupper. Det ideelle havde været, at dokumentationen var fulgt op af en samtidig indsamling, men det har museet ikke haft ressourcer til. I stedet har vi fået en viden, der gør det lettere at vurdere de tilbud, vi får. For få år siden var der ingen, der kunne drømme om at tilbyde museet noget helt nutidigt, men heldigvis har mange ikke længere den opfattelse, at museer kun interesserer sig for specielle og kuriøse ting af en vis alder. Gennem udstillinger, der omfatter samtiden, og publikationer om emnet har vi søgt at gøre publikum og læserne opmærksomme på, at også nutidige ting har museets bevågenhed, og det har hjulpet.

Fig. 5. Elni og Tage blev gift i 1973, og deres bryllupsbillede har siden prydet væggen i deres stue. Billedet kunne vi ikke få, men det blev affotograferet, og en ramme magen til originalen blev fremskaffet.

Elni and Tage were married in 1973 and their wedding picture has graced the wall of their living room since. A copy of it was made and a frame identical to the original was obtained.

Inden for boligområdet vanskeliggøres den nutidige indsamling af den hyppige udskiftning af møbler og andet indbo i mange miljøer. Helhederne splittes op, noget kasseres, andet sælges eller foræres bort. De boligmiljøer, der blev dokumenteret for kun 10 år siden, ser ofte anderledes ud i dag. Mange følger tidens mode ikke kun i tøjet, men også i boligindretningen.

Undervejs i udstillingsarbejdet fik vi en henvendelse fra et ægtepar, Elni og Tage, der tilbød møbler fra deres parcelhus på Midtsjælland. Møblerne, der omfattede et polstret 3-2-1 sofasæt i beige med brune striber og et tilhørende kakkelbord, blev anskaffet i 1973, da de som nygifte købte huset. Disse møbler blev købt i en møbelforretning i Ringsted, da parret foretrak at bruge de nærmeste byers butikker. Ud over sofagruppen hører der til stuen en teaktræsreol og et spisebord med stole også i teak, som stadig er i brug, men som museet antagelig vil få tilbudt i fremtiden. For et år siden arvede parret nogle møbler, og planerne om en nyindretning af stuens sofaafdeling blev aktuel. Det var baggrunden for henvendelsen til museet. Møblerne viste sig at være så tidstypiske, at der fra museets side ingen tvivl var om at modtage dem. Med til stuen hører et ryatæppe, der ligger under bordet, samt tre ryapuder. Tæppe og puder blev

fremstillet af Tage i forlovelsestiden og har således altid hørt til sofagruppen. I begyndelsen var parret noget betænkelige ved at skulle skille sig af med dem; de har affektionsværdi, og den slags ting skiller man sig nødigt af med. Resultatet blev, at hvis stuen skulle bruges i udstillingen, kunne vi få tæppe og puder med, men det krævede lang betænkningstid. Parrets motivering for at tilbyde museet deres sofagruppe og ting, der for dem har stor affektionsværdi, var, at de gerne vil være med til at vise eftertiden, hvordan man boede i 1970'erne. Fra museets side er vi enige i denne motivering. Tilmed er møblerne så velbevarede, at man næsten kan tvivle på, at stuen har været i daglig brug i over 25 år.

I udstillingen har vi søgt at genskabe miljøet med tapet, der ligner det fra 1973. Til væggene har Elni hjulpet med at finde de rigtige ting, bl.a. sigøjnerpigen, som de havde hængende i begyndelsen. I dag er det udskiftet med et skovlandskab. Sigøjnerpigen blev fundet hos en svoger, som havde overtaget billedet. Platter og broderier er også fundet frem, og der er blevet lavet en kopi af bryllupsbilledet. Det har været et utroligt fint samarbejde med en stor aktiv indsats fra giverne. Det er planen at fortsætte samarbejdet. Bl.a. vil vi meget gerne dokumentere familiens nye indretning af deres stue, både nu med de arvede møbler, der erstattede dem, man forærede Nationalmuseet, og når de en dag beslutter sig for at købe noget andet.

Af interiorerne var det overraskende nok parcelhusstuen, der vandt pressens og publikums særlige bevågenhed. Måske skyldes det, at man her bliver præsenteret for noget meget genkendeligt fra sin egen tid, og herved føler man sig selv som en del af historien.

Den store, den lille og den levende historie

I udstillingen kan man se et lille udsnit af Burmeister & Wains Skibsværft. Det drejer sig om et hjørne med bord, taburetter og skab, som oprindeligt blev brugt af arbejderne på maskinværkstedet, når de holdt deres kaffepauser. På skabet hænger en kedeldragt, og på bordet står der kaffekopper – det er, som om nogen lige er gået og snart vender tilbage. Men på B&W er der ingen, der vender tilbage. Værftet, som var en af landets største arbejdspladser, blev nedlagt i 1996. Værftsarbejderne blev arbejdsløse, og maskiner og inventar sat på auktion. En gruppe af museer med Nationalmuseet som koordinator påtog sig at undersøge og indsamle i takt med, at værftet blev nedlagt. En væsentlig del af arbejdet bestod i at indsamle viden om arbejdslivet og arbejdspladsen som en helhed. Gennem interviews med de ansatte, fotografering og indsamling af genstande var det opgaven at dokumentere arbejdslivet på denne store industriarbejdsplads, inden den forsvandt. Dokumentationen fortsatte også i månederne efter lukningen. I alt blev det til 550 sider interviews med både arbejdere, funktionærer og ledelse. Hertil kommer 1.000 fotografier, som viser både helheder og detaljer fra værksteder, pauserum, kontorer, omklædningsrum, osv.

Mens der i tilfældet B&W var gode muligheder for at lave interviews og fotografere, var der straks langt snævrere grænser for, hvilke typer genstande der kunne indsamles. For det første var der de praktiske problemer. Mange af de genstande, der anvendes til skibsbygning, er store, tunge og svære at flytte og opmagasinere. For det andet var der de økonomiske. Værftets maskiner og værk-

Fig. 6. Pausehjørne fra B&W, hjemtaget i 1996. Udsnit fra udstillingen.

Items from the exhibition, showing the 'coffee break corner' at the Burmeister and Wain Shipyard, acquired in 1996.

tøjer udgjorde en betydelig værdi. Selv om Nationalmuseet kunne have ønsket sig en af B&W's moderne, computerstyrede drejebænke som supplement til de ældre typer, vi allerede har i vores samling, havde vi sikkert ikke haft råd til at købe den.

Som altid, når man indsamler genstande, måtte man gøre sig overvejelser over indsamlingens formål. Hvad ville man dokumentere og udstille for eftertiden? Dernæst måtte man prioritere. Men i tilfældet B&W var mulighederne altså særdeles begrænsede af praktiske og økonomiske grunde – sådan som det desværre ofte er tilfældet, når det drejer sig om et stykke industrikultur.

De ca. 400 genstande, som blev indsamlet, var derfor hovedsageligt mindre ting. Af disse har Nationalmuseet udstillet bordet, skabet og de andre genstande fra pausehjørnet i Danmarkshistorier. Det er ting, der er med til at fortælle om arbejdspladsen som et sted, hvor man mødtes, talte sammen og indimellem hyggede sig. Pauserne – de formelle som de uformelle – var en vigtig del af livet på arbejdspladsen. Gennem nogle få genstande forsøger vi at formidle et indtryk af den store arbejdsplads.

Men selve det at bygge de enorme skibe med alt, hvad dette indebærer af

Fig. 7. Gruppen Krig og Fred deltog med ca. 40 personer i en demonstration for Danmark som atomvåbenfri zone den 27. oktober 1984. Nogle fremviste bannere med anti-atom tegn, andre optrådte på stylter iklædt skeletdragter. Fredsduen Aeroflot var også med. Demonstrationen samlede o. 100.000 mennesker på Rådhuspladsen i København.

Forty people from War and Peace attended a demonstration for Denmark as a nuclear-free zone on 27th October 1984. One group carried banners with anti-nuclear symbols, another appeared on stilts dressed in skeleton costumes. The dove of peace, Aeroflot, was also there. The demonstration gathered about 100,000 people on the City Hall Square in Copenhagen.

fysisk anstrengelse og faglig dygtighed, er vi henvist til at dokumentere gennem fotografier og interviews. Kan det overhovedet gøres anderledes? Ja, det kan det i princippet godt. Man kunne for eksempel indrette hele virksomheder til museer, når udviklingen gør deres oprindelige virke overflødigt. Det er allerede sket med enkelte mindre virksomheder i Danmark og kendes i større målestok fra udlandet. I Danmark har vi haft flere chancer for at etablere et større industrimuseum på de steder, hvor historien rent faktisk er foregået. Men hidtil har manglende ressourcer stillet sig hindrende i vejen. Da Nationalmuseet i slutningen af 1950'erne erhvervede den nedlagte klædefabrik i Brede ved Lyngby, var et af formålene at skaffe plads til at vise tekstilproduktionens kulturhistorie. Der blev i flere omgange lagt planer for store udstillingsprojekter og indsamlet maskiner til indretning af en arbejdende tekstilfabrik. Men økonomiske nedskæringer og omprioriteringer på museet bremsede planerne, og i dag står de fleste af de mange indsamlede tekstilmaskiner tyst og stille på magasin.

I Danmarkshistorier har vi dog fået plads til en enkelt maskinvæv. Den symboliserer dampvæveriet, en ny type arbejdsplads, som især mange kvinder stiftede bekendtskab med, fra sidste del af 1800-tallet og fremefter. Væven står i rummet, der handler om industrisamfundets organisering, sammen med en dreje-

bænk og et svinghjul fra en dampmaskine. Det var ikke uden problemer at få disse store genstande op på 2. sal i Prinsens Palæ. Men vi fandt det vigtigt at have dem med som symboler på det industrielle arbejdsliv – også selv om vi ikke kan vise dem i deres rette sammenhæng.

Industriarbejdet har været en del af tusindvis af danskeres dagligdag gennem hele det 20. århundrede. Efterhånden som industrisamfundet skifter karakter, står de kulturhistoriske museer – herunder Nationalmuseet – over for en stadig mere påtrængende udfordring. Hvordan sikrer vi dokumentation og indsamling af et tilstrækkeligt og repræsentativt udvalg af industrisamfundets kulturarv? Vil det lykkes at skabe forståelse for, at museerne står over for en delvis ny og særlig ressourcekrævende opgave? Vil museerne få mulighed for at berette for de kommende generationer om skabelsen af det industrisamfund, som danner grundlaget for det moderne Danmark?

Stjernekrig og sambarytmer

En symbolsk genstand blev tilført endnu en symbolværdi, da Nationalmuseet i 1998 modtog en henvendelse fra et par af initiativtagerne bag en karnevalsgruppe, der kaldte sig Krig og Fred. Gruppen var oplost, og effekterne fra de store københavnske pinsekarnevaler og fredsaktioner fra 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne stod rundtomkring på lofter og i udhuse og var i fare for at gå til. Museet fik tilbudt genstande fra bevægelsen. I forste omgang blev indsamlingen begrænset til dragter og rekvisitter; indsamling og bearbejdning af erindringsmateriale var så omfattende, at det måtte vente til efter udstillingens åbning.

Karnevalsgruppen Krig og Fred opstod i kolvandet på det første pinsekarneval i København i 1982, først som en fraktion på ca. 30 personer fra Oktoberkoret, et kor tilknyttet Danmarks Kommunistiske Parti og fra 1983 som en selvstændig gruppe. Ud fra temaet krig og fred arrangerede gruppen til pinsekarnevalet i 1983 et optog på ca. 90 personer, hvor gruppen selv stod for kostumer, rekvisitter, masker, orkester, koreografi og sangtekster. Karnevalsgruppen var åben for alle, der kunne og ville engagere sig i politisk aktivisme kombineret med optræden, gogl og samba. Det stod fra begyndelsen klart, at man ville deltage med opsigtsvækkende optog og tilfoje pinsekarnevalerne en venstreorienteret politisk dimension båret frem af livsglæde og entusiasme. Man ville vise, at politisk aktivisme kunne være sjov og visuel frem for verbal, agitatorisk og partipolitisk i traditionel forstand. I lighed med tidens dominerende fredsbevægelser opstod karnevalsgruppen Krig og Fred i protest mod våbenkaprustningen og NATOs opstilling af mellemdistanceraketter i Europa. Senere gjaldt protesterne også det amerikanske stjernekrigsprojekt.

Fra 1983 til 1997 deltog Krig og Fred i mere end 45 optog, festivaler og demonstrationer i ind- og udland. Demonstrationerne kunne være arrangeret af de store fredsbevægelser eller af fagforeninger, som inviterede gruppen til at være med. Temaet for Krig og Freds happenings tog altid udgangspunkt i en symbolsk kamp mellem det gode og det onde. For eksempel var temaet for karnevalsoptoget i pinsen 1984 den kommende EF-parlamentsafstemning. Optoget bestod af en Mor Danmark-figur, som blev lokket af pengestærke kræfter til at

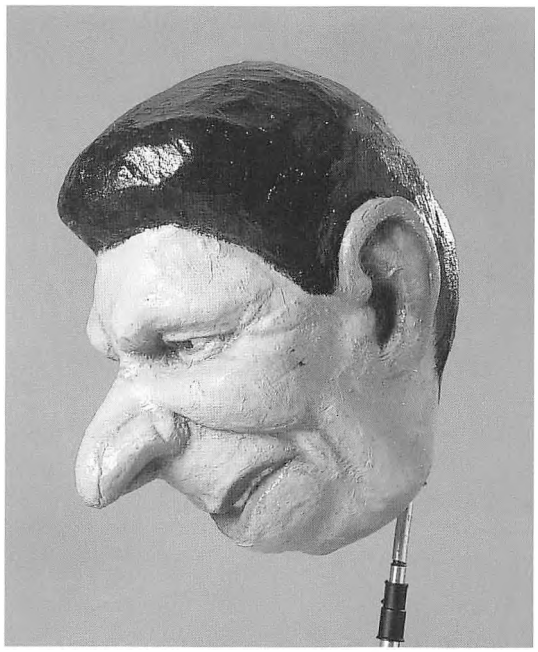

Fig. 8. Papmaché-hovedet af den amerikanske præsident Ronald Reagan blev fremstillet af Krig og Fred i forbindelse med pinsekarnevalet 1987, hvor temaet for årets optog var Stjernekrig. Reagan-dukken og dødningedansere symboliserede verdens onde kræfter, mens dansere klædt ud som stjerner, musikere i engledragter og en rullende jordklode var symboler på det gode.

A papier-maché head of the US President Ronald Reagan was made by War and Peace in connection with the Whitsun Carnival in 1987, where the theme for the year's procession was Star Wars. In the procession the Reagan doll and the skeleton dancers symbolized the forces of evil, while dancers dressed as stars, musicians in angel costumes and a rolling globe were symbols of good.

lade sig undertrykke i en Romtraktat. Blandt medlemmerne i Krig og Fred var det mest populært at spille de onde, det gav umiddelbart større spillerum for dramatisk udfoldelse.

Arbejdet i Krig og Fred var gennemorganiseret: Nogle tog sig af mad og drikke til aktivisterne, andre lavede dragter og rekvisitter, man lavede selv koreografi, skrev sange og havde egen fotograf. Alle deltog i dansetræning og fik tildelt roller ved optogene. Stemningen i Krig og Fred beskrives af en af deltagerne som utroligt god og dynamisk, og den blev oplevet som en diametral modsætning til det meste andet politiske arbejde. For de aktive medlemmer var Krig og Fred meget mere end en politisk forening, engagementet fik ofte en langt videre betydning: "I perioder var Krig og Fred ikke bare en hobby eller en livsstil, det var livet ... Stadig er omkring halvdelen af mine gode venner "fundet" i Krig og Fred. Vi fik mange vilde ideer og prøvede dem af ... det har givet utroligt mange gode oplevelser, og det var OGSÅ politisk et meget tilfredsstillende arbejde", beretter en kvinde, født i 1957 og aktiv i gruppen fra 1984-90. Men Krig og Fred havde ikke bare betydning for de ca. 80 aktive. De mange, mange tusinder, der deltog i 1980'ernes fredsdemonstrationer, fredsmarcher, pinsekarnevaler osv., vil formentlig selv kunne huske Krig og Freds optrædener.

I udstillingen er der kun blevet plads til at udstille en ganske lille del af udstyret fra de store fredsdemonstrationer, nemlig fredsduen Aeroflot, et papmachéhoved af den amerikanske præsident Ronald Reagan og en skeletfigur på stylter. Til gengæld er disse genstandes symbolske betydning umiddelbart genkendelig. Tilbage på museet er opgaven med at få overblik over det store antal genstande samt arbejdet med, sammen med folkene fra gruppen, at få igangsat en systematiseret indsamling af erindringer og andet materiale til dokumentation af karnevalsgruppen Krig og Fred.

Danskere 2000

Den biografiske vinkel, indsamlingen af levnedsberetninger til dokumentation af hverdagslivet, har en lang tradition på Nationalmuseet og er her også brugt i udstillingssammenhæng. Hvor portrætvæggen udgør en skildring af personer, ofte i en repræsentativ sammenhæng og udført af andre, er Danskere 2000 individets egen tolkning af sig selv. I forbindelse med etableringen af udstillingen inviterede museet en række danskere til at fortælle om deres liv omkring årtu-

Fig. 9. Lise er landmand og holder af at arbejde med træ. Hun har til "Danskere 2000" skåret grisen, koen og hesten, der i øvrigt har en hale med hår fra Lises egen hest. Dyrene symboliserer både Lises liv og interesser og fortæller om familie og arbejde.

Lise is a farmer and likes to work with wood. For "Danes 2000" she has carved the pig, the cow and the horse, which incidentally has hair from Lise's own horse. The animals both symbolize Lise's life and interests and tell us about family and work.

sindskiftet. Resultatet blev 11 beretninger om 11 meget forskellige liv. De medvirkende skulle repræsentere forskellige aldersgrupper og komme fra forskellige landsdele. Begge kon skulle komme til orde, og forskellige erhverv skulle inddrages for at belyse varierende livsformer. Trods det, at de medvirkende danskere i udstillingen fremstår med navns nævnelse og uden den historiske distance, var alle meget interesserede i at deltage.

Beretningerne blev indsamlet ved en besvarelse af et spørgeskema og efterfølgende interview. På denne måde fik museet indsigt i de adspurgtes hverdag, forestillinger om familie og arbejde, aktiviteter, værdier og ønsker for fremtiden. Da beretningerne skulle indgå som en del af formidlingen i den nye udstilling, bad vi endvidere hver enkelt om at forære en ting og et fotografi af sig selv til museet. Det viste sig at blive en broget samling af genstande lige fra emballage, som normalt smides væk efter brug, til værdifulde smykker, tekstiler og brugsgenstande. Beretningerne, genstandene og fotografierne indgår nu i Nationalmuseets samlinger.

Flere af meddelerne blev meget bevidste om deres historiske rødder og slægtsforhold, da de blev spurgt om deres liv. Langt de fleste genstande blev således valgt ikke så meget på grund af deres funktion, men fordi de blev tillagt en historie. Inger, der er pensionist, skænkede en ring, hun selv har fremstillet, bestående af en heliotrop i solvindfatning. Hun begrundede valget med, at det var hendes lykkesten, som hun havde båret i 25 år. Hendes bedstefars samling af flint kom i sin tid på Thisted Museum. Hun syntes, at ringen var sluttet i mere end én forstand, da hendes egen ring nu også kom på museum.

Også for taxachaufføren Milun var valget af genstand og foto fra arbejdslivet forbundet med hans historiske rødder og hans skabelse af egen identitet. Milun donerede sit arbejdstøj: taxa-skjorte og slips. For ham var arbejdstøjet ikke blot en hvilken som helst "uniform". På grund af sin etniske baggrund som jugoslav mente han, at uniformen var absolut nødvendig for ham i hans arbejde i Danmark. Milun synes, at han skal fremstå tillidsvækkende over for sine kunder. Symbolværdien har dermed været bestemmende for genstandsvalget.

Genstandes betydning forskydes, når de indgår i et museums samlinger. Her skal de både repræsentere forskellige funktioner og være udtryk for forskellige menneskers og befolkningsgruppers liv. Museet har i første omgang været interesseret i de medvirkende danskeres liv og først i anden omgang været optaget af de udvalgte ting. Denne forskydning fra funktion til livshistorie har de 11 selv været opmærksomme på og givet udtryk for i deres begrundelser. Fx valgte

Fig. 10. Milun med den skjorte og det slips, som han har doneret til "Danskere 2000". Her er den selvstændige taxavognmand, parat til at køre. I udstillingen fortæller han om arbejde og indvandring.

Milun with the shirt and tie he has donated to "Danes 2000". Here we see the self-employed taxi-driver, ready to drive. In the exhibition he talks about work and immigration.

skoleeleven Malene en hvid murerkasket med spejderemblem, der foruden at være en praktisk hovedbeklædning også bliver symbolet på hendes store fritidsinteresse: spejderlivet.

Udvælgelsen har skullet sikre en vis repræsentativitet i det indsamlede materiale. I formidlingen introduceres de medvirkende danskere ganske kort, mens genstandene og fotografierne særligt fortæller om disse menneskers liv og identitet. Opstillingen suppleres med DR2's tv-programmer "Danskere". Her viser andre danskere i tale og film episoder fra deres hverdag. For mange museumsgæster sætter udstillingen tanker i gang, hvor de sammenligner med deres eget liv og overvejer om andre ting og motiver, ville fortælle det samme om de medvirkende danskere. Med "Danskere 2000" tegnes et broget samtidsbillede, der både viser fællesskab og mangfoldighed.

Samtidsperspektivet inden for såvel forskning som formidling tager altid udgangspunkt i, at historien kontinuerligt fortolkes og omskabes som en aktuel omverdensorientering. Herved vægtes visse perspektiver frem for andre, ligesom atter andre udgår. Dette forhold er naturligvis altid til debat, og i kølvandet på udstillingsåbningen kom da også en lang række synspunkter frem, hvoraf nogle roste det forhold, at udstillingen fremdrog tidligere skjulte emner, mens nogle var kritiske overfor, at andre herved blev udelukket.

I udstillingen er indbygget fleksibilitet i den forstand, at der er skabt rum for forandringer, både hvad angår indhold og opbygning. Herved vil det være muligt at tage aktuelle emner op til behandling, at følge forskningsresultater op samt at supplere med nyerhvervede genstande. Dette er i overensstemmelse med Nationalmuseets overordnede mål, nemlig at museumsgæsterne kan stifte bekendtskab med den danske kulturarv og kulturhistorie på en måde, hvor museets samlinger, forskningen i dem og formidlingen af dem udgør et hele.

Ny viden indhentes kontinuerligt, og nyopstillinger, baseret på indsamlede genstande, reviderede tolkninger af de eksisterende samlinger og eksperimenterende formidlingsformer ændrer konstant museets ansigt. Dette er en levende proces, som hele tiden fortsætter.

Litteratur:

Torkil Adsersen & Niels Jul Nielsen: Skibsværftet på Refshaleøen – Dagligdag og arbejdsliv på B & W 1945-1996. Stencileret rapport, u.å. Nyere Tids Samlings arkiv, Nationalmuseet.

Boligform og Livsstil. Arv og Eje. Dansk Kulturhistorisk Museums Forlag, 1989.

Eva Kongsgaard et.al.: Fødemiljøprojekt – den normale fødsels mulighed på obstetrisk specialafdeling. Føde- og gynækologisk afd. Y, Rigshospitalet, 1987.

SUMMARY

Stories of Denmark 1660-2000

Six stories from our own time

With its point of departure in the exhibition *Danmarkshistorier 1660-2000* (*Stories of Denmark 1660-2000*) at the National Museum, the article describes examples of research on and the collection and presentation of the most recent modern Danish history: production, consumption, social life and family life in the welfare state. How does one make a selection from the huge number of contemporary objects for the museum, and how does one present them in an exhibition? What is the nature of the interaction between research and the informative work of the museum? How can one work with empathy, recognition and familiarity as well as surprise, distance and reflection in the presentation of objects from recent times? The article describes six examples of the collection of objects, the investigations that preceded the collection and the presentational considerations that underlay the exhibition of these particular objects.

When the museum collects objects, it may for example be in order to make existing collections larger or more varied. Another reason may be that an epoch is coming to an end and objects from that time must be collected and preserved for posterity. It may also be a matter of a particularly characteristic collection of objects that sum up the spirit of an age very precisely.

A number of recent portraits which have been collected for the museum supplement an existing collection. Furniture from the home of a family has been set up as an interior that tells us about the residential culture of the 1970s. A tiny part of the Burmeister and Wain Shipyard, which was closed down in 1996, has been secured for posterity; from the yard the exhibition shows a small section of a room for coffee breaks. The arms race, the Star Wars project, and medium-range ballistic missiles preoccupied people in the 1980s: a caricature in papier-maché of the then American President Ronald Reagan, and a dove of peace created by the carnival group *Krig og Fred* (*War and Peace*), was often seen at demonstrations. These two objects are now exhibited in 'Stories of Denmark' as characteristic examples of the peace movements in the last decade of the Cold War.

Forfatterne til Nationalmuseets Arbejdsmark 2002

Charlotte Boje H. Andersen, cand.mag., ph.d.-studerende, Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
Peter Bech-Jensen, arkitekt MAA, Arkitektfirmaet Vilhelmsen, Marxen & Bech-Jensen A/S, Århus
Thomas Bendixen, cand.mag.
Lars K. Christensen, museumsinspektør, ph.d., Nyere Tids Samling, Nationalmuseet
Mads Chr. Christensen, laboratorieleder, cand.scient., Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Vivian Etting, museumsinspektør, cand.mag., Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
Morten Gøthche, arkitekt MAA, Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser
Wibeke Hansen, museumsinspektør, cand.mag., Nyere Tids Samling, Nationalmuseet
Joan Hornby, museumsinspektør, cand.phil., Etnografisk Samling, Nationalmuseet
Lone Hvass, museumsinspektør, mag.art., Helsingør Kommunes Museer
Jens Fog Jensen, cand.phil., kandidatstipendiat ved Københavns Universitet
Morten Kvist Jensen, arkitekt MAA, projektansat på Frilandsmuseet
Niels Erik Jensen, arkitekt MAA, Frilandsmuseet
Flemming Kaul, museumsinspektør, mag.art., Danmarks Oldtid, Nationalmuseet
Carsten U. Larsen, Nationalmuseets direktør
Helle Leilund, museumsinspektør, cand.phil., Nyere Tids Samling, Nationalmuseet
Finn Ole Nielsen, museumsinspektør, mag.art., Bornholms Museum
Poul Otto Nielsen, overinspektør, mag.art., Danmarks Oldtid, Nationalmuseet
Bjørn Schreiber Pedersen, stud.mag., Frihedsmuseet
Kristoffer Buck Pedersen, stud.mag.
Lykke L. Pedersen, museumsinspektør, mag.art., Nyere Tids Samling
Sissel F. Plathe, museumsinspektør, mag.art., Danmarks Middelalder og Renæssance, Nationalmuseet
Bodil Bundgaard Rasmussen, museumsinspektør, mag.art., Antiksamlingen, Nationalmuseet
Yvonne Shashoua, ph.d., Bevaringsafdelingen, Nationalmuseet
Lene Skodborg, mag.art., Nyere Tids Samling, Nationalmuseet
Arne Thorsteinsson, tidl. landsantikvar, mag.art., Foroya Fornminnissavn, Tórshavn
Kirsten Trampedach, konservator, Bevaringsafdelingen, Brede
Henrik Vensild, projektansat museumsinspektør, mag.art., Frilandsmuseet
Birgit Vorre, museumsinspektør, mag.art., Nyere Tids Samling, Nationalmuseet

It is the overall goal of the National Museum to ensure that the public can make the acquaintance of the Danish cultural heritage and cultural history in a way where collections, research and presentation make up a whole. New knowledge is acquired continuously and new arrangements based on collected objects, revised interpretations of existing collections and experimental forms of presentation are constantly changing the face of the museum. This living process is the focus of the museum.

NATIONALMUSEET